

Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe

Uredil Luka Vidmar

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

351.751.5(497.4)(091)

CENZURA na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe / uredil Luka Vidmar. - 1. izd., 1. natis. -
Ljubljana : Založba ZRC, 2020. - (Apes academiae, ISSN 2536-2747 ; 3)

ISBN 978-961-05-0438-2
1. Vidmar, Luka, 1977-
COBISS.SI-ID 15027715

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610504382>

Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe

Uredil Luka Vidmar

Ljubljana 2020

KAZALO VSEBINE

Luka Vidmar UVOD	7
Nina Ditmajer PREPOVEDANE KNJIGE V SAMOSTANSKIH KNJIŽNICAH NA ŠTAJERSKEM V ZGODNJEM NOVEM VEKU	11
Luka Vidmar RECEPCIJA DEL FERRANTEJA PALLAVICINA NA KRANJSKEM	39
Monika Deželak Trojar PREPOVEDANA SCHÖNLEBNOVA MARIOLOŠKA DELA	61
Boris Golec KAJ NAM JE VALVASOR ZAMOLČAL? O AVTOCENZURI PRI KRANJSKEM POLIHISTORJU	95
Matija Ogrin POZNOBAROČNI SLOVENSKI ROKOPISI – LITERARNA TRADICIJA V SPOPRIJEMU Z RAZSVETLJENSKO CENZURO	119
Andrej Pastar CENZURA NA KRANJSKEM POD JOŽEFOM II.	151
Sonja Svolfšak PRISOTNOST IN/ALI ODSOTNOST FILOZOFSKO TER POLITIČNO SPORNIH OZIROMA PREPOVEDANIH FRANCOŠKIH, ANGLEŠKIH IN AMERIŠKIH AVTORJEV IN NJIHOVIH DEL V LICEJSKI KNJIŽNICI V LJUBLJANI DO LETA 1848	181
Marko Juvan CENZOR IN LITERARNO POLJE: KOPITAR, ČOP IN <i>KRAJNSKA ČBELICA</i>	211
Marijan Dović SLOVENSKI LITERATI IN CESARSKA CENZURA: IZBRANI PRIMERI IZ DOLGEGA 19. STOLETJA	243
KAZALO OSEBNIH IMEN	287

UVOD

Luka Vidmar

V vseh dobah od starega veka naprej so si oblasti prizadevale regulirati pretok informacij in idej ter po možnosti ustaviti ali vsaj upočasniti tiste, ki so po njihovi presoji (potencialno) škodile družbi oziroma njihovim interesom. Te dejavnosti so dobivale raznovrstne oblike, ki jih imenujemo s skupnim izrazom cenzura: od implicitnih oblik, kakršne so bile neformalni pritiski na ustvarjalce, prikrito oviranje distribucije in avtocenzura, do eksplicitnih oblik, kakršne so bile uradni sezname prepovedanih del, oblastne zaplembe in uničenja publikacij ter sodno preganjanje in kaznovanje avtorjev.

Na začetku zgodnjega novega veka je postala glavni predmet cenzure v Evropi tiskana knjiga: izum tiska s premičnimi črkami je namreč omogočil do tedaj nepredstavljivo obsežno izmenjavo informacij in idej. Nadzor oblasti nad tiskom in prodajo knjig se je začel stopnjevati z zaostrovanjem verskega konflikta od leta 1517 naprej. Tako katoliški kakor protestantski vladarji so se pri izvajanju cenzure v svojih deželah sprva v največji meri opirali na cerkvene oblasti, ki so v njihovem imenu odločale o ustreznosti ali neustreznosti tiskov. Cenzurna politika je dobila najenotnejšo obliko v katoliški Evropi, kjer jo je bistveno določala katoliška Cerkev. Papež je sicer lahko cerkveno cenzuro v popolnosti izvajal le v papeški državi, kjer je bil tudi posvetni vladar, povsod drugje pa so o bolj ali manj tesnem sodelovanju z Rimom odločali vladarji ali posvetne oblasti. Kljub temu je ostajala vloga vere in posledično cerkvenih oblasti v cenzuri po vsej Evropi močna v 17. in še globoko v 18. stoletju, vendar se je nezadržno manjšala s krepitvijo državnih aparatov tako v katoliških kakor v protestantskih absolutističnih monarhijah in republikah.

Takšen razvoj je bil v zgodnjem novem veku značilen tudi za habsburško monarhijo in znotraj nje za Notranjo Avstrijo, v kateri je tedaj živela velika večina Slovencev. Cenzura je bila sicer oblastni mehanizem habsburškega deželnega kneza, vendar jo je v primerjavi z drugimi evropskimi cenzurami zelo dolgo, do smrti cesarja Karla VI. leta 1740, v največji meri izvajala katoliška Cerkev, in sicer cenzurni urad pod vodstvom dunajskega škofa in dunajska univerza pod vodstvom jezuitskega reda. Za lokalno cenzuro so

bili zadolženi krajevni škofje in jezuitski kolegiji, ki so lahko posvetno oblast v primerih kršitev pozvali k ukrepanju, inkvizicijo v Rimu pa obveščali o pojavu spornih tiskov.

V drugi polovici 16. stoletja habsburški deželni knez skupaj s katoliško Cerkvijo še ni mogel učinkovito nadzorovati knjižnega trga v svojih deželah, saj so plemiči in meščani, poleg duhovnikov edini potencialni avtorji in bralci v tedanji družbi, večinoma sprejeli luteranstvo. Augsburški verski mir iz leta 1555 je sicer knezom Svetega rimskega cesarstva, tako katoliškim kakor luteranskim, dajal pravico, da izberejo vero svojih podložnikov. Toda nadvojvoda Karel, vladar Notranje Avstrije v letih 1564–1590, je za boj s Turki potreboval denar protestantskih deželnih stanov, zato jim je puščal versko svobodo, posledično pa tudi bolj ali manj prost dostop do protestantskih knjig. Šele njegov sin nadvojvoda Ferdinand je začel odločno izvajati rekatolizacijo svojih dežel, v tem okviru pa tudi preganjati dela, ki so nasprotovala njegovi konfesionalni usmeritvi. Vladarjeve verske komisije, ki so jih vodili krajevni škofje, so leta 1600 in 1601 po mestih demonstrativno zasegale in sežigale protestantske knjige, kar je naznanilo uveljavitev vladarjeve katoliške cenzure.

V 17. stoletju so ostajali interesi habsburške cesarske hiše in Cerkve tudi na knjižnem področju še naprej načelno usklajeni: cilj cenzure je bil predvsem boj proti nekatoliškemu in protikatoliškemu tisku. Predhodna ali preventivna cenzura, tj. nadzor del pred tiskom, je bila zelo učinkovita: avtorji so dobro vedeli, kje lahko pričakujejo težave, in so se avtocenzurirali, založniki in tiskarji si niso drznili izdajati del brez potrebnih dovoljenj, podtalnega tiska pa – drugače kakor v Franciji, Angliji ali Italiji – sploh ni bilo. Nasprotno je popuščala retroaktivna ali represivna cenzura, tj. reakcija na že natisnjena dela. Družbena elita si je lahko od konca tridesetletne vojne naprej prepovedane knjige brez težav in strahu pred kaznijo prinašala iz tujine in jih brala doma. Cerkvene in posvetne oblasti so ne glede na načelno strogo cenzurno zakonodajo reagirale samo, če je zbiranje tovrstnih knjig prestopilo meje posameznikovega sveta in napadalo ustaljeno politično in versko ureditev, na primer širilo protestantizem.

Na začetku 18. stoletja so se zaradi novih izzivov, predvsem začetkov modernizacije državnega aparata in razmaha politično sporne literature, pojavili prvi poskusi ločevanja posvetnih in cerkvenih oblasti na področju cenzure: cesarja Jožef I. in Karel VI. sta cenzuro političnih del odvezla

univerzi in pridržala svojemu dvornemu svetu. Toda šele Marija Terezija je začela po zgledu drugih evropskih držav, zlasti Francije in Prusije, institucionalizirati, centralizirati in birokratizirati cenzuro, v kateri je Cerkev postopno izgubila neposreden in odločilen vpliv. Marija Terezija je najprej, leta 1751, v okviru svojega državnega aparata ustanovila Dvorno komisijo za knjižno cenzuro, ki je prevzela pristojnosti starejših ustanov. Leta 1759 je vodenje komisije prevzel Gerard van Swieten, ki je zastopal politiko zmernega razsvetljenstva. Vladarica je nato leta 1772 državni preventivni cenzuri podredila še teološka dela, kar je bilo za Cerkev hud simbolen udarec. Toda sekularizacija ni samodejno prinesla liberalizacije. Terezijanska cenzura je bila v primerjavi s sočasno cenzuro v Franciji in nekaterih protestantskih kneževinah Svetega rimskega cesarstva, na primer na Pfalškem, v Prusiji in Braunschweigu, konservativnejša in restriktivnejša.

Cesar Jožef II. jo je kritiziral že v času materinega življenja in jo je spremenil, takoj ko je mogel. Leta 1781 je izdal tolerančni patent in radikalno reformiral cenzuro, kar je sprožilo razmah književnosti, tiskarstva in knjigotštva, pa tudi javnega mnenja. Liberalizacija je prinesla tudi negativne učinke na kulturo, poleg tega ni samodejno podpirala vladarjeve politike. Že Jožef II. je začel proti koncu svoje vladavine zaostrovati cenzuro, na primer disciplinirati časopise, njegova naslednika Leopold II. in Franc II. pa sta kakor drugi evropski vladarji po francoski revoluciji te ukrepe še stopnjevala. Leta 1795 je bil izdan Cenzurni predpis, ki je določil glavne poteze predmarčne cenzure Avstrijskega cesarstva. Postopek cenzure so formalizirali in ga leta 1801 povezali s policijo. Cenzuro so izvajali revizijski uradi v posameznih deželah in centralni revizijski urad na Dunaju. Ta strog cenzurni sistem je odnesla marčna revolucija, toda krog izmeničnega popuščanja in privijanja cenzure se seveda ni ustavil. Namesto preventivne cenzure se je v habsburški monarhiji, kakor še drugod po Evropi, uveljavila retroaktivna cenzura, ki knjig, časopisov in drugih publikacij ni več nadzirala pred tiskom, se je pa nanje (lahko) odzvala po njem.

Naša monografija obravnava opisane procese, kakor so se razvijali in vplivali na književnost in kulturo sploh na Slovenskem. Avtorji so se izbranih tem lotili z raznih vidikov in s pomočjo različnih metodologij. Nina Ditmajer predstavlja prepovedane, v veliki meri versko sporne oziroma protestantske knjige, ki so jih vsebovale knjižnice kapucinskih, minoritskih, dominikanskih in frančiškanskih samostanov na Spodnjem Štajerskem.

Nadaljevanje monografije se osredotoča na kranjske intelektualce 17. stoletja: Luka Vidmar opisuje njihovo sprejemanje del libertina Ferranteja Pallavicina, Monika Deželak Trojar se ukvarja s prepovedanimi mariološkimi deli Janeza Ludvika Schönlebna, Boris Golec pa odkriva Valvasorjevo avtocenzuro v *Slavi vojvodine Kranjske*. Naslednji prispevki predstavljajo svetle in temne strani razsvetljenske cenzure na Kranjskem: Matija Ogrin blokado slovenskih poznobaročnih rokopisov, Andrej Pastar razcvet knjigotrštva in časopisja pod Jožefom II., Sonja Svobljšak pa razširjenost del prepovedanih razsvetljenskih filozofov in političnih teoretikov od sredine 18. do sredine 19. stoletja. Na koncu monografija bralca vpelje še v 19. stoletje: Marko Juvan na novo premisli vlogo cenzorja v predmarčni dobi na primeru Kopitarjeve cenzure *Krajnske čbelice*, Marijan Dović pa analizira srečanja slovenskih literatov s cesarsko cenzuro v dolgem 19. stoletju.

PREPOVEDANE KNJIGE V SAMOSTANSKIH KNJIŽNICAH NA ŠTAJERSKEM V ZGODNJEM NOVEM VEKU

Nina Ditmajer

Uvod

Prisotnost protestantskih knjig na Štajerskem v zgodnjem novem veku so do sedaj potrdili že različni raziskovalci slovenske zgodovine, jezikoslovja in književnosti s preučevanjem in pregledovanjem arhivskih virov. Nadvojvoda Ferdinand je že leta 1528 na Štajersko poslal posebno versko komisijo, ki naj bi ugotovila razmah širjenja reformacijskih idej. V Maribor je prispela 2. julija 1528. Od tam je med drugim poročala, da je Ivan Singer iz Innsbrucka v mestu prodajal luteranske knjige, ki so mu jih nato odvzeli in sežgali, do njih pa so se dokopali tudi limbuški župnik Matej Erenberger ter dva mariborska beneficiata, Valentin Tolant in Krištof Händl, ki so si dela hkrati izmenjevali. Beneficiat Janez (Ivan) Jämsitz je komisiji dejal, da tovrstne knjige posedujeta še Ivan Stackhaimer in mestni sodnik Krištof Willenrainer (Wildenrainer), ki ga komisija ni kaznovala. Po njenem odhodu iz Maribora so v Gradec poslali še kasneje zasežene knjige.¹ Tudi vizitacija v Radgoni je ugotovila prisotnost luteranskih knjig, ki naj bi jih imel neki oskrbnik.² Protestantski tiski so na Štajersko prihajali predvsem iz protestantskih dežel Svetega rimskega cesarstva, slovenske knjige pretežno iz Kranjske, od poznega 16. stoletja naprej pa tudi iz Ogrske, saj je znano, da sta leta 1583 iz danes gradiščanskega Güssinga (Németújvár, Novi Grad) na Štajersko prišli dve slovenski postili (»zwaien windischen postillen«).³ Tiskar Janez Mandelc, ki je v Ljubljani ustanovil prvo tiskarno, je namreč po izgonu leta 1582 deloval v Güssingu (1582–1584) in drugih mestih ter tam nadaljeval s tiskanjem knjig; v Varaždinu, na primer, je leta 1586 natisnil

1 Richter, Maribor v reformacijski dobi; Oman, Mariborska postaja; Albrecher, *Die landesfürstliche Visitation*.

2 Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 265.

3 Oman, Slovenci, slovenski jezik in reformacija, str. 218.

Vramčevo postilo.⁴ Dalmatinova Biblija je bila še posebej razširjena, saj je bilo na Štajersko poslanih kar 330 izvodov, ki jih je prodajal štajerski deželni svétnik in namestnik sicer strogo katoliškega deželnega kneza nadvojvode Karla II. Jurij Seifrid gospod Trebniški na gradu Švarcenštajn pri Velenju.⁵ Nekateri štajerski duhovniki so si v tistem času pridobili posebno dovoljenje za branje prepovedanih knjig; vizitacija papeškega nuncija Germanica Malaspine iz leta 1582 navaja, da naj bi mariborski vikar Jurij Siechel, ki so ga sumili herezije, leta 1558 na Dunaju dobil dovoljenje za branje heretičnih knjig od papeškega nuncija in tudi krškega škofa Urbana Sagstetterja. Kršiteljem tridentinskih pravil, navedenih v *Indeksu prepovedanih knjig*, so namreč grozile visoke denarne kazni in celo ekskomunikacija, knjige pa so lahko bile uničene. Šestega januarja 1600, v času najbolj intenzivne rekatolizacije v času deželnega kneza nadvojvode Ferdinanda Notranjeavstrijskega, je tudi v Maribor prišla deželnoknežja komisija pod vodstvom sekovskega škofa in salzburškega generalnega vikarja Martina Brennerja. Meščani so bili prisiljeni izročiti luteranske knjige, ki jih je komisija naročila sežgati pred rotovžem, pri gradu Betnava pa so dva dni kasneje uničili protestantsko molilnico (cerkev), šolo in predikantovo hišo ter s tlemi zravnali pokopališče. Podobno se je dogajalo v Radgoni, Celju in na Ptuju.⁶

Plemiči in ostali izobraženci so lahko protestantske knjige kupovali v tujini in jih dokaj brezskrbno prinašali domov. Tako je imel lastnik gosposčine Gromberk⁷ Krištof pl. Prag⁸ v času smrti leta 1594 v svoji knjižnici 17 latinskih, 26 nemških in 3 slovenske knjige: »Christliche Confession«, »Postilla Slovenska«, »Windische Evangelia und Episteln«.⁹ Postila je najverjetneje delo Sebastijana Krelja, medtem ko bi drugi dve, po mnenju

4 Logar, Mandelc, Janez.

5 Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 276. Danes hranijo štiri izvode Dalmatinove Biblije v Univerzitetni knjižnici Maribor, dva izvoda iz Slomškove škofijske knjižnice sta v Nadškofijskem arhivu Maribor. V Maistrovi knjižnici v UKM se poleg Dalmatinovega nahajajo tudi tri Schönlebnova (dovoljena) dela (Kodrič Dačić, Maistrova knjižnica, str. 127). Na Domoznanskem oddelku na Ptuju imajo dva izvoda Dalmatinove Biblije.

6 Richter, Maribor v reformacijski dobi, str. 102–104; Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, str. 277–278; Oman, Reformacija na Dravskem polju, str. 353, 362–363.

7 Ostanke gradu se danes nahajajo v vasi Kočno pri Polskavi.

8 Vpliven luteran Prag je gosposčino kupil leta 1588 od Zofije pl. Scheyer (Koropec, Srednjeveška Gromberška gosposčina, str. 280).

9 Koropec, Polskavska zemljiška gospostva, str. 33.

Kozme Ahačiča,¹⁰ lahko bili deli *Artikuli oli dejli te prave, stare vere* (1562) in *Ta celi novi testament* (1581–1582) Primoža Trubarja. V popisu¹¹ Pragovih knjig poleg tega najdemo še nekaj versko spornih avtorjev prvega razreda po rimskem indeksu (*auctores primae classis*): nemškega pesnika in teologa Sebalda Heydna,¹² nemškega zgodovinarja Martina Crusia,¹³ nemškega teologa in očeta reformacije Martina Luthra,¹⁴ zgodovinarja Johannesa Sleidana ter nemškega teologa, pesnika in zgodovinarja Cyriaca Spangenberg.¹⁵ Zapisa »Dialectica S. Melan.« in »Custodiones in Grammaticam S. Melan.« pa najverjetneje označujeta Melanchthonovo slovnico in prevod Aristotelove *Dialektike*. V Pragovi knjižnici se je med drugim nahajala še (najverjetneje) protestantska nabožna pesmarica: »26 Wittenberg. Geistliche Gesang«. Zanimive so tudi knjige iz ptujskih plemiških (turniški, dornavski, ormoški in ptujski grad)¹⁶ in meščanskih knjižnic,¹⁷ ki jih danes hrani Knjižnica Ivana Potrča na Ptuju. Profesorja medicine na univerzi v Baslu Paracelsa je indeks uvrstil med avtorje prvega razreda, na Ptuju pa hranijo njegova zbrana dela *Opera, Bücher und Schriften* (1616).¹⁸ Izdajatelj Johannes Huser se je v delu med drugim zahvalil tudi štajerskemu deželnemu zdravniku Janezu Homeliju Secundu, da mu je posredoval Paracelsove spise.

V času protireformacije in katoliške obnove, v prvi polovici 17. stoletja, so na Štajersko prispeli kapucini, nato frančiškani, avguštinci in pavlinci, medtem ko sta bila minoritski in dominikanski red na tem območju prisotna že v 13. stoletju. Ti redovi, ki po svojem namenu niso bili kontemplativni (razen

10 Oman, Slovenci, slovenski jezik in reformacija, str. 218.

11 Njegove knjige je popisal Koropec in seznam objavil (Koropec, Polskavska zemljiška gospodstva, str. 32–33).

12 »Dialogus Sebaldi Heyden«.

13 »Martini Crusy Grammatica«.

14 »Corpus Librorum Martini Lutheri de verbis domini, hoc est corpus meum«; »Hauspostil Lutheri«.

15 »Pustill Spangenbergi«; »Warnung Cyriaci Spangenberg wider Iulium Pflug«.

16 Najdemo lahko lastniške žige: »Schloss Thurnisch, Steiermark, Post Pettau«; »Bibliothek Dornau«; »Guido von Pongratz, Schloss Dornau, Post Moschganzen«; nekaj starejših knjig je iz Herbersteinove knjižnice (Emeršič, Kratak pregled zgodovine knjižnic, str. 61–62).

17 Npr. knjige iz zasebne knjižnice Ernesta Fürsta v obsegu ok. 3000 zvezkov (Emeršič, Kratak pregled zgodovine knjižnic, str. 62).

18 *Aureoli Philippi Theophrasti Bombasts von Hohenheim Paracelsi ... Opera, Bücher und Schriften: so viel deren zur Hand gebracht, und vor wenig Jahren, mit und auss ihren glaubwürdigen eygener handgeschriebenen Originalien collacioniert, verglichen, verbessert, und durch Joannem Huserum Brisgoium in zehen unterschiedliche Theil in Truck gegeben.*

kartuzijanov in benediktincev, ki so na Štajersko prišli že v 12. stoletju) in so delovali pretežno med ljudmi, so v svojih knjižnicah gotovo hranili versko ter druga moralno in politično sporna dela, ki niso bila namenjena širši rabi med ljudstvom. Jezuiti, ki so bili v veliki meri zadolženi za izvajanje cerkvene cenzure, so kolegij v Mariboru ustanovili šele leta 1757, knjižni katalog pa se ob ukinitvi reda leta 1773 žal ni ohranil.¹⁹ V prispevku tako predstavljam ohranjene knjige in knjižne kataloge v nekaterih minoritskih, frančiškanskih, kapucinskih in dominikanskih samostanih na Štajerskem od 16. do sredine 18. stoletja, pri tem pa se ne osredotočam samo na prisotnost protestantike, temveč me zanimajo vsi avtorji, vključeni v cerkvene indekse prepovedanih knjig (*Index librorum prohibitorum*) od papeža Pavla IV. (1559) do Benedikta XIV. (1758); dosednji raziskovalci knjižnic in samostanov na Štajerskem tej temi še niso namenili posebne pozornosti. Dela avtorjev prvega razreda (*I. Cl. Ind. Trid.*), kjer so se znašli predvsem reformatorji (npr. Hus, Trubar, Luther, Melanchthon), so bila v celoti prepovedana, sledila so prepovedana posamezna dela (npr. Janez Ludvik Schönleben) in dela s spornimi odlomki, prepovedana do prečiščenja, z oznako *Donec corrigantur* (npr. Johannes Schneidewein). Tovrstne knjige so bile v samostanskih knjižnicah v ločenih omarah oz. na ločenih policah, kar je razvidno iz nekaterih ohranjenih katalogov knjig, lahko so bile tudi zaklenjene, duhovniki, ki so jih želeli brati, pa so morali pridobiti dovoljenje Kongregacije inkvizicije ali lokalnega ordinarija;²⁰ nadzor nad knjigami v ženskih samostanih so očitno imeli samostanski spovedniki.²¹

Kapucinske knjižnice

Kapucini so na ozemlju Spodnje Štajerske, poseljenem predvsem s Slovenci, delovali v Mariboru, na Ptuju, v Celju in Radgoni. Ti samostani so skupaj z ostalimi samostani na današnjem ozemlju Slovenije, Hrvaške ter avstrijske Štajerske in Koroške spadali v štajersko kapucinsko provinco. V

¹⁹ Hartman, *Knjige in knjižnice v Mariboru*, str. 191.

²⁰ Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem*, str. 234.

²¹ Spovednik marenberškega dominikanskega samostana je od lavantinskega škofijskega ordinariata dobil navodilo, naj pregleda knjige samostanske knjižnice in iz nje izloči sumljive knjige. Te knjige so spovedniki ali pošiljali iz samostana v Šentandraž ali jih zaklenili v posebno skrinjo. Redovnice niso smele brati niti knjig o higieni, npr. »Hygieira sive tutrix corporis humani« (Mlinarič, *Marenberški dominikanski samostan*, str. 226).

Maribor so kapucini prišli leta 1613 v okviru protireformacije in katoliške obnove; zato so se še posebej posvečali pridigarstvu. Ko je bil samostan v času jožefinskih reform leta 1784 ukinjen, so tamkajšnji kapucini knjige odnesli s seboj v druge samostane, kamor so se zatekli, npr. v Varaždin, Lipnico, Celje in Krško. Danes je 110 knjig z oznako »Loci capucinarum Marpurgi Styriae« hranjenih v župniji sv. Jožefa na Studencih,²² ki je bila ustanovljena leta 1940 in jo upravljajo kapucini. Med knjigami, ki jih je popisal p. Vinko Škafar, predstavljam dela treh avtorjev, vključnih v indeks. Dominikanca in nadškofa Toleda Bartoloméja Carranzo je španska inkvizicija obtožila herezije, potem ko je leta 1558 objavil delo *Commentarios sobre el Catechismo Christiano*,²³ ki naj bi vsebovalo vplive luteranske doktrine; mariborski kapucini so rabili njegovo dovoljeno delo *Summa Conciliorum et Pontificum a Petro usque ad Paulum III* (1587). Naslednji avtor v kapucinski knjižnici je irski jezuit Richard Archdekin, ki se je na indeksu znašel zaradi nekaterih odlomkov dela *Theologia tripartita universa*, še posebej je bilo sporno poglavje o grehu; v samostanu še danes hranijo drugi del knjige iz leta 1644. Tretji avtor, jezuit Tobias Lohner, je bil pisec številnih del s področja asketike in moralne teologije, ki se je posvečal predvsem praktičnim vprašanjem, na indeksu pa se je znašel zaradi dela *Instructio practica de confessionibus rite ac fructuose excipiendis*.²⁴ Njegova dela so zaradi praktične narave očitno uporabljali vsi obravnavani redovi, vendar v nobeni knjižnici nisem našla omenjene sporne izdaje. V Mariboru se danes nahajajo dovoljene knjige *De conversatione apostolica*, *Institutiones theologiae mysticae* in *De sacerdotii origine* (1680, 1681, 1685), poleg tega pa še *Geistliche Aufsertigung Philotheae* (1678).

Kapucini so v Celje prišli leta 1609. Leta 1667 je tudi tukaj potekal študij filozofije, od leta 1694 so imeli noviciat. Prvotni katalog knjig samostana se ni ohranil. Med 1983 knjigami, ki so zabeležene v edinem ohranjenem katalogu z začetka 20. stoletja, jih je največ s področja pridigarstva (531), duhovne literature (298), moralne in pastoralne teologije (142), filozofije in sholastike (134) ter zgodovine Cerkve (104). Poleg knjig z najpogostejšim lastniškim vpisom »Loci capucinarum Cillia« najdemo še knjige iz mariborskega in svetokriškega kapucinskega samostana, novejši je žig »Kapucinski hospic

22 Škafar, Knjige in knjižnica, str. 84–91.

23 *Index librorum prohibitorum*, str. 41: »App. Ind. Trid.«

24 *Index librorum prohibitorum*, str. 145: »Decr. 5. Julii 1728«.

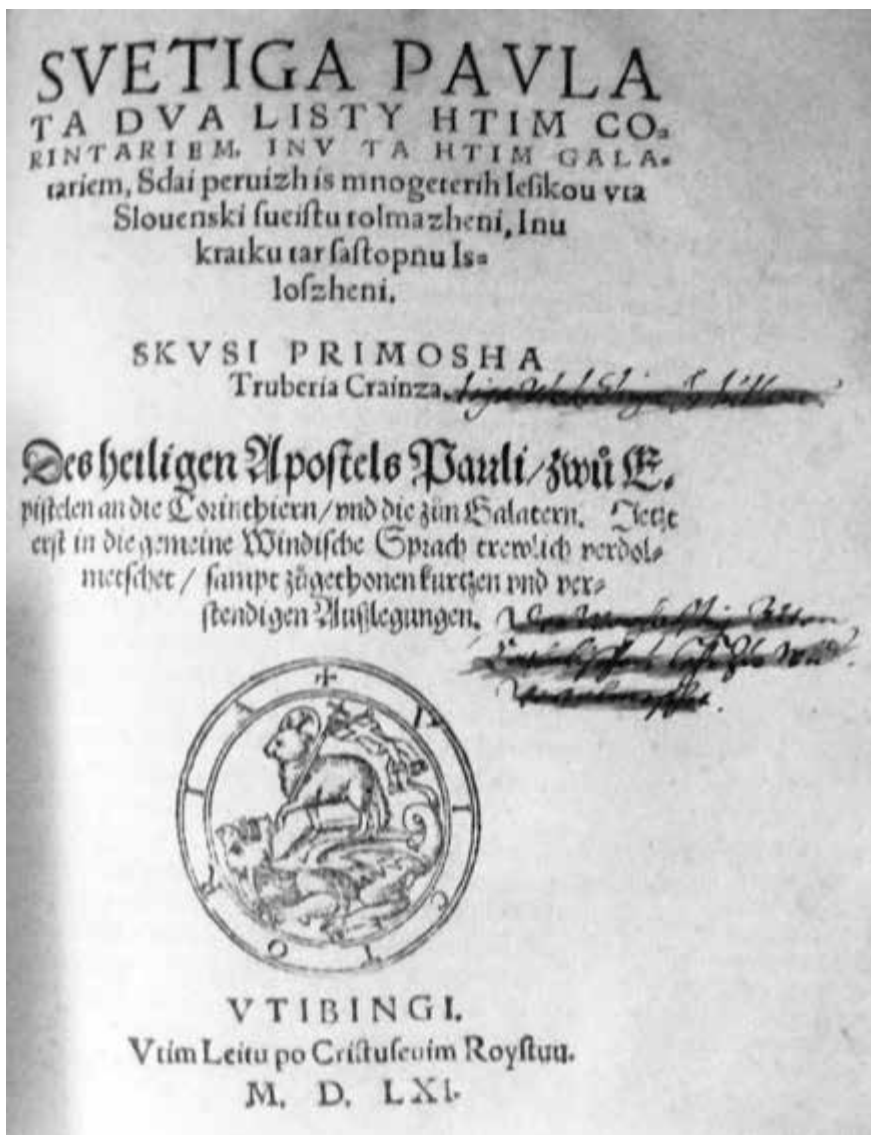
Studenci pri Mariboru«, knjige pa so bile celjskim kapucinom podarjene tudi iz zasebnih knjižnic, npr. »ex libris Balth. Tautscheri«, »ex libris Mich. Schega«. Od protestantskih avtorjev zasledimo npr. dominikanca Martina Bucerja, ki se je spreobrnil po srečanju z Luthrom, vendar se je kasneje odločil za sprejetje Zvinglijevega razumevanja evharistije. Znan je kot ekumenist, saj je deloval kot mediator med katoliki in protestanti, z željo oblikovati nemško nacionalno Cerkev. Kapucini hranijo njegovo delo *Enarrationes Martini Lutheri in Epistolas D. Petri duas et Judae unam* (1525). Nekatere knjige iz kataloga se v današnji knjižnici ne nahajajo več, npr. Dalmatinova Biblija, v drugih knjižnicah pa še vedno lahko zasledimo knjige z avtorsko oznako celjskega kapucinskega samostana.²⁵ V kapucinskih in frančiškanskih samostanih na našem ozemlju je bil Dalmatin zelo pogost, saj je bila raba njegove Biblije odvisna samo od dovoljenja krajevnega škofa.²⁶ Omenjam še protestantskega pesnika Georga Fabricia (*Elegantiarum puerilium*), ki ga skupaj z neproblematičnimi deli Bernarda a Bononia najdemo v sklopu K (filozofija, sholastika). Med avtorji (neprepovedanih) polemičnih del izstopajo nekateri pomembni pisci in teologi v času protireformacije, kot je bil npr. kardinal Roberto Bellarmino (*De controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*, 1589), omenjam pa še zanimivo delo *Perspectiv der Lutheraner und Calvinisten* (1650), ki ga je napisal Bonaventura Hocquard. V prvem sklopu knjig, ki vsebuje Sveta pisma in konkordance, najdemo postilo (1573) spreobrnjenega protestanta Martina Eisengreina, ki se je na indeksu znašel zaradi dela *De certitudine Gratiae*.

Minoritske knjižnice

Minoriti so na Štajerskem delovali v Mariboru, na Ptujju, v Celju in Slovenski Bistrici. Na Ptuj so prišli leta 1239, župnijo sv. Petra in Pavla pa so ustanovili leta 1785 in tukaj ostali do danes. Najstarejši ohranjeni katalog *Librorum catalogus integer* (ok. 1774) ima 858 enot; med njimi prevladujejo biblije in teološka dela (195), razna dela (191) ter pridige in kateheze (177). Tretji katalog *Catalogus librorum depositorum in bibliotheca Conventus Petoviensis Ordinis fratrum Minorum S. Francisci Conventualium* iz leta

²⁵ Benedik, *Kapucinski samostan s cerkvijo sv. Cecilije*, str. 121–123.

²⁶ Vidmar, *Požiga protestantskih knjig v Ljubljani*, str. 203–204.

Primož Trubar, *Svetiga Pavla ta dva listy htim Corintariem inu ta htim Galatariem*.
Minoritski samostan sv. Petra in Pavla na Ptuju.

1833 navaja 1627 knjig, današnji tipkani katalog pa vsebuje že 4881 del. V knjižnici še danes hranijo *Indeks prepovedanih knjig* iz leta 1733²⁷ in dela šestih versko spornih avtorjev prvega razreda, med njimi najpomembnejšega slovenskega protestantskega pisca Primoža Trubarja. Njegova dela so danes zelo redka, saj so bila najverjetneje v veliki meri uničena v času požigov prepovedanih, večinoma protestantskih knjig v letih 1600/1601. Največji slovenski zbirki njegovih del sta šele kasneje (pogosto z izvodi iz tujine) pridobila Žiga Zois in Jernej Kopitar.²⁸ Ptujski minoriti danes hranijo: *Ta prvi dejl tiga noviga testamenta* (1557); *Ta drugi dejl tiga noviga testamenta* (1560); *Svetiga Paula ta dva listy h tim Corintariem inu ta h tim Galate-riem* (1561).²⁹ Bibliotekar Andrej Kovač je Trubarjeve tiske našel šele med urejanjem gradiva minoritske knjižnice leta 1952.³⁰ Novemu testamentu iz leta 1557 manjkata naslovni list in uvod, Pismu Rimljanom manjka naslovni list, nekaj zadnjih listov pa Pismu Korinčanom in Galačanom.³¹ Protestantskim delom so sicer večkrat iztrgali naslovne liste in uvodna besedila, da bi zakrili njihov krivoverski izvor.

Knjižnica hrani tudi zanimivo dovoljeno delo jezuita Sigmunda Ern-hofferja *Der Evangelische Wetterhan* (1617), ki želi diskreditirati učenje Martina Luthra. Opozicija t. i. gnesioluterancem, ki so zagovarjali resnično prisotnost Kristusa v evharistiji, so v tem času bili filipisti, ki so bili pripadniki Philippa Melanchthona, večinoma teologi univerze v Wittenbergu in univerze v Leipzigu. Ptujski minoriti so na primer brali delo *In Erotemata dialecticae Philip. Melanchthonis Ypomnemata* (1566), ki ga je napisal filipist Viktorin Strigel, avtor prvega razreda.³² Kot nasprotnik cvinglijancev je bil v tem času znan luteranski teolog Caspar Huberinus, avtor dela *Spiegel der Hauszucht* (1561).³³ Iz lastniških vpisov izvemo, da je radgonski meščan in ranocelnik Bal-tazar Kholler to knjigo zamenjal leta 1669 z Jakobom Schanfferbergerjem.³⁴

27 *Index librorum prohibitorum cum regulis confectis per patres à Trid. Synodo delectos, auctoritate Pii IV primum editus, postea verò à Xisto Quinto auctus; et nunc demum S.D.N. Clementis papae VIII. jussu recognitus, et publicatus* (1733).

28 Vidmar, Avtorji in bralci prepovedanih knjig, str. 33.

29 *Index librorum prohibitorum*, str. 248: »Truberus (Primus) Carniolanus. I. Cl. App. Ind. Trid.«

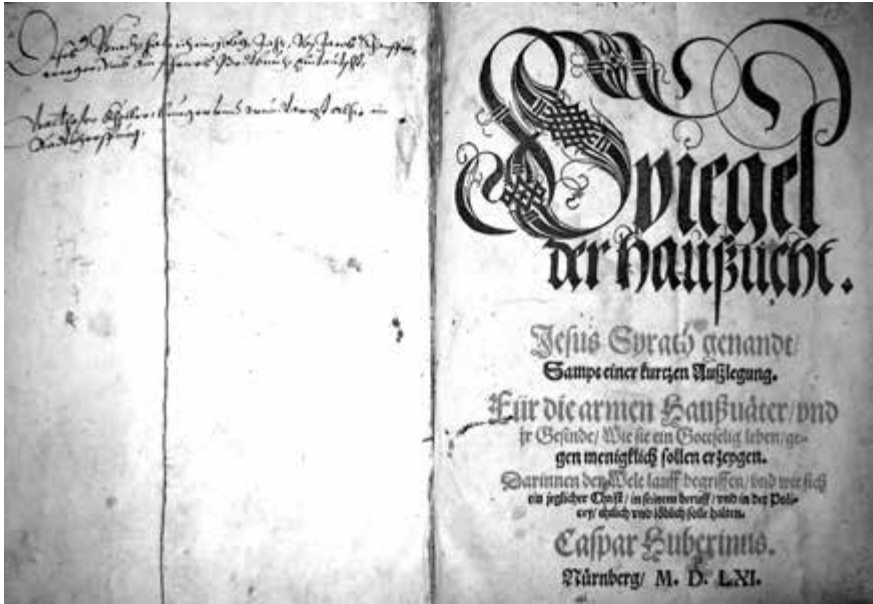
30 Koltak, Študijska knjižnica, str. 19.

31 Emeršič, Minoritska knjižnica, str. 374–375.

32 *Index librorum prohibitorum*, str. 236: »Strigelius Victorinus. I. Cl. Ind. Trid.«

33 *Index librorum prohibitorum*, str. 117: »Huberinus Gaspar. I. Cl. Ind. Trid.«

34 »Dises Buech hab ich im 1669. jahr von Jacob Schanfferwerger [?] umb ain schenes pedtbuech eintauscht. Balthaser Kholler, burger unnd wundtarzt alhie im Radtkherspurg.« Za pomoč pri branju lastniških vpisov v knjigah minoritskega samostana se zahvaljujem mag. Matjažu Grahorniku.

Caspar Huberinus, *Spiegel der Hauszucht*. Minoritski samostan sv. Petra in Pavla na Ptuj.

Kot pri celjskih kapucinih tudi pri minoritih najdemo protestantskega pesnika, epigrafika in zgodovinarja Georga Fabricia,³⁵ ki je v delu *De re poetica libri VII* (1574) obravnaval sedem del rimskih pesnikov, v svojih religioznih pesnitvah pa se je sicer izogibal poganskim božanstvom. Pod imenom Rheticus se skriva profesor matematike, aritmetike in geometrije na univerzi v Wittenbergu ter učenec Kopernika Georg Joachim de Porris: *Conversio Ioannis Georgii Rhaeti triginta sex rationibus etiam ex ipsismet reformatae Ecclesiae ministrorum doctrinis explicita ad asserendam tum vetustatem, tum veritatem doctrinae Ecclesiae Romanae in primis inseruiens* (1666).³⁶ Knjigo je v samostanu rabil pater Caspar Dietl iz Gradca. Rheticus je bistveno pripomogel k izdaji za Cerkev tedaj problematičnega Kopernikovega dela *De revolutionibus orbium coelestium*, v svojih delih pa je njegove ideje skušal združiti s Svetim pismom z uporabo Avguštinovega načela Božje prilagoditve človeškim sposobnostim dojemanja. Zadnji avtor prvega razreda, ki ga omenjam v zvezi s ptujsko minoritsko knjižnico, je zgo-

35 *Index librorum prohibitorum*, str. 89: »Fabricius (Georgius) Chemnicensis. 1. Cl. Ind. Trid. – Saxoniae illustratae libri IX. Decr. 23. Augusti 1634.«

36 *Index librorum prohibitorum*, str. 207: »Rheticus Georgius Joachimus. 1. Cl. Ind. Trid.«

dovinar in analitik protestantizma Johannes Sleidanus, avtor političnega in zgodovinskega dela *Historische Beschreibung der fürnemsten Geschichten und Händel* (1612).³⁷

V naslednjo skupino sodijo avtorji, ki so imeli prepovedano zgolj posamezno delo, predvsem so se tukaj znašla moralno in politično sporna dela, pa tudi nekatera verska. Tako minoritski samostan hrani Schönlebnovo mariološko delo *Palma virginea* (1671),³⁸ v katerem se je avtor zapletel v polemiko z dominikanci in ki se je znašlo na indeksu predvsem zaradi žaljenja nasprotnikov.³⁹ Tam so se znašla tudi razna eksorcistična dela, ki so bila namenjena ožjemu krogu ljudi, npr. *Armamentarium ecclesiasticum* (1725) frančiškana Ubalda Stoiberja.⁴⁰ V minoritski knjižnici hranijo več izdaj biografije papeža Siksta V. (*Leben des berühmten Pabsts Sixti V* (1706), *Vita di Sisto V., parte seconda* (1693) in *Leben pabst Sixti V.: Ander Theil*), ki jo je napisal italijanski zgodovinar in pamfletist Gregorio Leti.⁴¹ Ta se je sprva šolal pri jezuitih, kasneje pa prestopil k protestantom. Za napade na Cerkev in papeštvo je uporabljal psevdonim Gualdi, njegovim delom pa so očitali netočnost in nezanesljivost podatkov. Duhovniki so pri sestavljanju svojih pridig radi uporabljali tedaj zelo popularno, toda prepovedano antologijo *Manipulus florum*, ki jo je objavil Irec Thomas Hibernicus. To delo, ki vsebuje kar 6000 latinskih citatov, si je sprva zamislil kot učni pripomoček za študente na univerzi. Naslov izvoda v minoritski knjižnici se glasi *Flores doctorum penè omnium* (dva izvoda: 1699, 1746),⁴² v njem pa najdemo še dva lastniška vpisa: »Ex libris P. Edmundi Rampichl O.S.B. prop. ad S. Pauli« in »Ex libris Conventus Pettoviensis«. Na indeksu se je znašlo tudi politično delo pravnika Georga Schönbornerja *Politicorum libri septem* (1642), v izvodu iz

37 *Index librorum prohibitorum*, str. 228: »Sleidanus Joannes. 1. Cl. Ind. Trid.«

38 *Index librorum prohibitorum*, str. 221: »Schönleben Joannes Ludovicus. Vera ac sincera sententia de immaculata Conceptione Deiparae Virginis, ejusdemque cultus festivi objecto. Decr. 18. Maii 1677. – Palma virginea, sive Deiparae Virginis Mariae de adversariis suae immaculatae Conceptionis victoriae. Decr. 13. Martii 1679.«

39 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 226.

40 *Index librorum prohibitorum*, str. 235: »Stoiber Ubaldu. Armamentarium Ecclesiasticum complectens arma spiritualia fortissima ad insultus Diabolicos elidendos. Decr. II. Martii 1754.«

41 *Index librorum prohibitorum*, str. 136: »Leti Gregorio. Opera omnia. Decr. 22. Decemb. 1700.«

42 *Index librorum prohibitorum*, str. 112: »Hibernicus Thomas. Flores Doctorum pene omnium, qui tum in Theologia, tum in Philosophia hactenus claruerunt. Ex Typographia Jacobi Stoer Genevae: cum sint multis in locis adulterati ab hoc impressore Heretico. Decr. 11. Junii 1642.«

Georg Schönborner, *Politicorum libri septem*. Minoritski samostan sv. Petra in Pavla na Ptuju.

minoritske knjižnice pa se prav tako nahaja lastniški vpis: »Ex libris Patris Constantini Wutt de Pettovio, Ord. Minor. Conventual.«⁴³

Državnik na dvoru cesarja Leopolda I. in italijanski pisec Giovanni Battista Comazzi je v svojih delih med drugim poudarjal politične principe delovanja Jezusa Kristusa. V knjižnici hranijo njegovo sporno delo *La morale dei principi* (1700).⁴⁴ Indeks iz leta 1758 je na seznam vključil tudi delo *Circulus aureus* (dva izvoda: 1650, 1686), ki ga je napisal Francesco Maria Capelli. Omenjam še delo nemškega pravnika Simona Scharda, sina luteranskega kaplana, ki vsebuje mrliške in pogrebne govore v čast nemških knezov od smrti Maksimilijana I. leta 1519 pa vse do avtorjevega časa: *Tomus primus orationum ac elegiarum in funere illustrissimorum Principum Germaniae* (1566).⁴⁵ Knjiga se je nekda nahajala v mariborskem minoritskem samostanu, kar je razvidno iz lastniškega vpisa: »Ex libris Conventus Marpurgensis O. M. S. F. C.« Poleg tega najdemo še vrsto drugih vpisov, iz katerih je razvidno, da so knjigo uporabljali tudi študenti: »Ex Libris Joannis Ignaty à Liechtenhaimb Logici Anno 1661«; »Ex libris Joannis Maximiliani Liechtstock Rheties Philosophiae studiosi Anno 1665/6/7«.

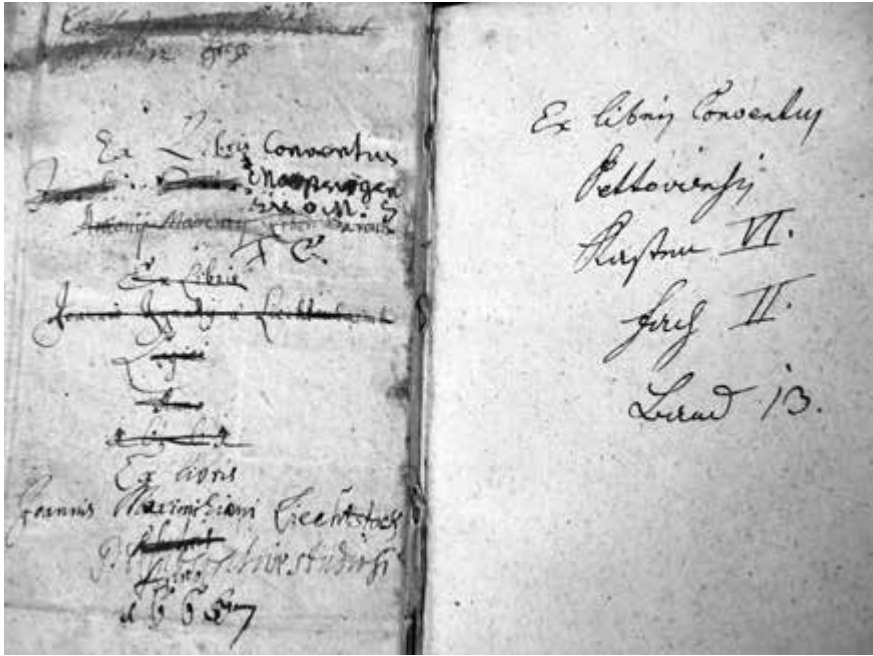
V tretjo skupino sodijo dela s spornimi odlomki, prepovedana do prečiščenja: knjigo Richarda Archdekina *Theologia tripartita universa* (dva izvoda: 1679, 1687) hrani tudi že prej omenjeni kapucinski samostan v Mariboru. Ptujski minoriti so rabili pravno delo *In quatuor Institutionum imperialium D. Iustiniani libros commentarii* (1575), ki ga je za študentsko rabo pripravil profesor na univerzi v Wittenbergu Johannes Schneidewein.⁴⁶

43 *Index librorum prohibitorum*, str. 221: »Schonbornerus Georgius. Politicorum libri VII. Decr. 18. Jun. 1680.«

44 *Index librorum prohibitorum*, str. 55: »Comazzi Gio. Battista. La Mente del savio. Decr. 11. Martii 1704. – Politica, e Religione trovate insieme nella persona, parole, ed azioni di Gesù Cristo, secondo l'Evangelio di S. Giovanni. Tom. I., II., III., e. IV. Decr. 22. Junii 1712. – La Coscienza illuminata dalla Theologia di S. Tomaso d'Aquino. Decr. 15. Maii 1714. – La Morale de' Principi osservata nell' Istoria di tutti gli imperadori, che regnarono in Roma. Decr. 7. Februarii 1718. – Filosofia, & Amore nella Raccolta d'alcuni Sonetti. Decr. 7. Februarii 1718.«

45 Na indeksu so bila štiri njegova dela: »Lexicon Juridicum. Donec corrigatur. App. Ind. Trid. – De Principum, quibus electio Imperatoris in Germania commendata est, origine, seu institutione. Decr. 9. Novemb. 1609. – Syntagma Tractatum de Imperiali jurisdictione, autoritate, & praeeminentia, ac potestate Ecclesiastica, deque juribus Regni & Imperii. Decr. 3. Julii 1623.« »Orationes funebres & Elegiae in funere Principum Germaniae. Tom. I., II., & III. Collectore Simone Schardio. App. Ind. Trid.« V zadnjem delu je sicer označen kot *collector* (*Index librorum prohibitorum*, str. 176–177, 219).

46 *Index librorum prohibitorum*, str. 221: »Schneidewinus Joannes. Commentaria in quatuor libros Institutionum Juris civilis Justiniani. Donec corrigantur. App. Ind. Trid.«

Lastniški vpisi v delu *Tomus primus orationum ac elegiarum in funere illustrissimorum Principum Germaniae*. Minoritski samostan sv. Petra in Pavla na Ptujju.

Njegove zamisli v uradni Cerkvi niso bile zaželeno, saj je Konstantinovo darovnico označil kot fikcijo, zavrnil je trditev o moči rimske kurije, opredelil se je proti cerkvenemu azilu za težke zločine, nasprotniki pa so kritizirali tudi njegove pripombe o zakonski zvezi, ki niso bile v skladu s kanonskim pravom, saj je v določenih primerih dopuščal ločitev.

V četrto skupino uvrščam avtorje, ki so se sicer s posameznimi deli znašli na indeksu, vendar minoritski samostan hrani njihova dela, ki niso bila sporna. V prispevku se tem avtorjem ne posvečam posebej, zato njihova imena navajam le informativno: Tobias Lohner, Mario da Venezia (Bignoni), Johannes Althusius, Joseph Lang, Michael Pexenfelder, Ulricus Hunnius Helfricus, Johann Theodor Sprenger, Candido Brognolo, Hugo Grotius, Thomas Sanchez, Balthasar Klammer, Johann Peter Miller, François Véron, Claude Fleury, Johann Friedrich Stapfer, Jacques Hyacinthe Serry, John Barclay, Tobias Eckhard, Giovanni Tuba, Pierre Pithou in Juan Eusebio Nieremberg.

Johannes Schneidewein, *In quatuor Institutionum imperialium D. Iustiniani libros commentarii*. Minoritski samostan sv. Petra in Pavla na Ptuju.

Dominikanske knjižnice

Od ustanovitve so se dominikanci še posebej posvečali pridiganju, dušnemu pastirstvu, misijonski dejavnosti in boju proti krivoverstvom, delovali so tudi v znanosti (npr. Tomaž Akvinski in Albert Veliki). Red dominikancev je prišel na Ptuj leta 1230. Cesar Jožef II. je v letih 1782–1787 ukinil vse dominikanske samostane na današnjem slovenskem ozemlju. Na Štajerskem sta bila tudi samostana dominikank v Studenicah in Marenbergu (Radlje ob Dravi), samostana dominikancev pa sta bila še pri Sveti Trojici v Halozah in v Novem Kloštru. Katalog knjig ptujskih dominikancev (*Catalogus Librorum Bibliothecae Conventus Pettoviensis Ordinis F. F. Praedicatorum*) se nahaja v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu in popisuje 854 del v 931 zvezkih, razporejenih v 18 skupin. Prevladujejo teološka dela (175) in pridige (175), sledijo filozofska (75), pravna (74), zgodovinska (64), sholastična (52) in asketična dela (50).⁴⁷ Kje se danes nahajajo knjige dominikanskega samostana, ni znano; na občnem zboru Muzejskega društva Ptuj, ki je potekal 21. 2. 1941, so poročali o odkritju dela arhiva in knjižnice, vendar se je po nemški okupaciji za fondom izgubila vsaka sled.⁴⁸ V nadaljevanju predstavljam pisce glede na pojavnost v posameznem tematskem sklopu knjižnega kataloga.

Med prevajalci Svetega pisma in njegovimi razlagalci (*expositores*) v katalogu dominikanske knjižnice zasledimo tri versko sporne pisce prvega razreda. Tako so dominikanci rabili Biblijo Martina Luthra (*Die Heilige Schrift*, 1604), prevedeno iz izvornih jezikov, in postilo češkega reformatorja Jana Husa (»Kleine Postille«, 1572),⁴⁹ kjer so v obliki pridige interpretirani izbrani odlomki iz evangelijev; poleg tega pa jim je za študijske namene prav prišlo še slovarsko delo luteranskega profesorja hebrejščine na univerzi v Wittenbergu Valentina Schindlerja: *Lexicon Pentaglotton: Hebraicum, Chaldicum, Syriacum, Talmudico-Rabbinicum, et Arabicum* (1612).⁵⁰

Med avtorji filozofskih del izpostavljam pisce prvega razreda. Wilhelm Xylander je bil v Heidelbergu poleg Erasta in Eheima eden od privržencev Zwinglija, ki je takrat nasprotoval filipistom in luterancem. V latinščino

47 StLA, Stadt K.32 H.91, Schu. 36 H. 81.

48 Emeršič, Kratek pregled zgodovine knjižnic, str. 58.

49 *Index librorum prohibitorum*, str. 118: »Huss, seu Hus Joannes. I. Cl. Ind. Trid.«

50 *Index librorum prohibitorum*, str. 220: »Schindlerus Valentinus. I. Cl. App. Ind. Trid.«

je prevedel Marka Avrelija, Plutarha, Strabona in Kasija Diona. Dominikanci so hranili njegov prevod Plutarhovitih filozofskih del (1619).⁵¹ Tudi Philipp Melanchthon je bil znan kot prevajalec in avtor filozofskih del, med drugim je objavil Aristotelovo *Retoriko* in *Dialektiko*, dominikanci pa so uporabljali njegovo delo *Erotemata dialectices* (1561).⁵² V katalogu najdemo še filozofsko delo *Commentarii in universam Physicam Aristotelis* (1647) Joannesa Velcuria (Johannesa Bernhardija), profesorja retorike in fizike v Wittenbergu, ki je nastopil proti frančiškanku Augustinu von Alveldu (ta je za krivoverce označil vse, ki niso sprejemali, da papež deluje z Božjo oblastjo),⁵³ ter delo *Totius philosophiae humanae digestio* (1571), ki obravnava filozofijo celotnega človeštva v treh delih (razum, narava in morala), avtorja Hieronyma Wildenberga, zdravnika, šolnika in pisca šolskih učbenikov.⁵⁴

Med zgodovinarji najdemo v katalogu dva avtorja prvega razreda. Sebastian Münster je bil nemški kartograf, kozmograf in hebraist, ki je zapustil frančiškanski red in se spreobrnil v protestantizem, da bi bil imenovan za profesorja na univerzi v Baslu. Dominikanci so rabili njegovo delo *Beschreibung der Länder*,⁵⁵ poleg tega pa še Sleidanovo *Beschreibung geistlichen und weltlichen Sachen*. V tem vsebinskem sklopu omenjam še protestanta ter profesorja antičnih jezikov in matematike v Freiburgu Josepha Langa, ki se je spreobrnil v katolištvo. Njegovo delo *Polyanthea nova* (1645) je bilo oblikovano po knjigi *Polyanthea* (1503) Dominica Nana Mirabellia, ki v abecednem vrstnem redu prinaša citate, definicije in etimologije iz Biblije, klasikov, cerkvenih očetov, italijanskih pesnikov in humanistov (npr. Dante, Petrarca).⁵⁶ Poleg omenjene knjige so dominikanci hranili še Langovo dovoljeno delo *Anthologia seu Florilegium* (1631).

Med pravniki najprej zasledimo Ulricha Zasia, nemškega pravnika, ki mu je sholastik Johannes Eck očital odobravanje Luthrovih nauk. Zasius je bil po letu 1521 sicer vnet nasprotnik Martina Luthra, vendar ga je indeks

51 *Index librorum prohibitorum*, str. 266: »Xylander Gulielmus. 1. Cl. App. Ind. Trid.«

52 *Index librorum prohibitorum*, str. 159: »Melanchthon Philippus. 1. Cl. Ind. Trid. – Sententiae sanctorum Patrum de Coena Dominica. App. Ind. Trid.«

53 *Index librorum prohibitorum*, str. 252: »Veitkirch, seu Velcurio Joannes. 1. Cl. Ind. Trid.«

54 *Index librorum prohibitorum*, str. 262: »Wildenbergius (Hieronymus) Aurimontanus. 1. Cl. App. Ind. Trid.«

55 *Index librorum prohibitorum*, str. 169: »Munsterus Sebastianus. I. Cl. Ind. Trid. – Psalterium Hebraicum, Graecum, Latinum, cum annotationibus. App. Ind. Trid.«

56 *Index librorum prohibitorum*, str. 133: »Langius Josephus. Novissima Polyanthea. Donec corrigatur. Decr. 4. Febr. 1627.«

iz leta 1558/1559 štel med avtorje prvega razreda. Indeks Siksta V. iz leta 1589/1590 je prepovedal vsa njegova dela do prečiščenja. Neodobranje Cerkev je gotovo povzročilo njegovo prijateljevanje z učenci in literati, ki so kasneje stopili na Luthrovo stran (npr. Urbanus Rhegius), ter njegovo dopisovanje z Erazmom.⁵⁷ Dominikanci so hranili njegovo pravno delo *In tit. Institutionum de actionibus enarratio* (1537).⁵⁸ V popisu knjig najdemo tudi protestantskega pravnika Matthiasa Wesenbecka, ki je bil na univerzi v Wittenbergu naslednik že prej omenjenega Schneideweina. Inkvizicija je zlasti kritizirala njegovo učenje o zakonski zvezi, podobno učiteljevemu, še posebej možnost razveljavitve zakona v primeru prešuštva, dopuščal pa je tudi ponovno poroko. Dominikanci so rabili tri njegova dela: *Paratitla in Pandectarum iuris civilis* (1572); *In Pandectas iuris civilis et codicis commentarii* (1595); *Consilia juris* (1619).⁵⁹ Omembe vredna pravnikova v knjižnici sta bila še francoski kalvinist Jean Crespin z delom *Imp. Caes. Iustiniani institutionum libri 4* (1591)⁶⁰ ter tedaj zelo znan profesor na univerzi v Wittenbergu in nato v Frankfurtu Hieronymus Schurff, ki je bil že od vsega začetka privrženec protestantizma, čeprav se z Luthrom nista strinjala v vseh pogledih, saj je zagovarjal ohranitev že obstoječega pravnega sistema. V prepovedanem delu *Consiliorum seu responsorum iuris centuriae* je Schurff na primer zapisal, da Cerkev sama od sebe nima pravice določati, na kakšen način obhajati evharistijo (Consilium 51); v nasprotju z Luthrom in prej omenjenima pravnikoma pa se je zavzemal za neločljivost zakonske zveze (Consilium 57).⁶¹ V knjižnici so se nahajala še dela pravnikov, ki so imeli prepovedana le posamezna dela, vendar so dominikanci uporabljali le njihova dovoljena dela. Tako je flamski filolog in predhodnik neostoicizma Justus Lipsius napisal politično delo *Politicorum seu civilis doctrinae libri sex* (1590),⁶² kjer je zapisal, da mora vlada priznati samo eno religijo, nesoglasja pa zatreti z ognjem in mečem,

57 Becker, *Deutsche Juristen und ihre Schriften*, str. 96.

58 *Index librorum prohibitorum*, str. 267: »Zasius Udalricus. Apologetica defensio contra Joannem Eckium, super eo, quod olim tractaverat, quo loco fides non esset hosti servanda. App. Ind. Trid. – Opera omnia. Donec corrigantur. App. Ind. Trid.«

59 *Index librorum prohibitorum*, str. 261: »Wesenbecius, seu Wesembecius Matthaeus. I. Cl. App. Ind. Trid.«

60 *Index librorum prohibitorum*, str. 63: »Crispinus Joannes. I. Cl. App. Ind. Trid.«

61 *Index librorum prohibitorum*, str. 220: »Schiurpff, seu Schurpf Hieronymus. I. Cl. Ind. Trid. – Consiliorum, seu Responsorum juris Centuria prima. Decr. 16. Martii 1621.« Gl. Becker, *Deutsche Juristen und ihre Schriften*, str. 122–124.

62 *Index librorum prohibitorum*, str. 144: »Lipsius Justus. Orationes octo Jenae potissimum habitae. Cum falsum sit has omnes ejus esse. Decr. 7. Septemb. 1609.«

kar je izzvalo veliko neodobravanja. Med političnimi knjigami, omenjenimi v samostanskem katalogu, najdemo njegovo dovoljeno delo *Monita et exempla politica*. Izpostavljam še sporno knjigo *Thaumatographia naturalis* (1632), ki jo je napisal Jan Jonston,⁶³ poljski šolnik in kalvinist.

Pod rubriko Razno (»Miscellanei«) najdemo tudi moralno sporna dela, po vsebini so to eksorcistična, čarovniška ter psevdoznanstvena. Najprej zasledimo zanimivo okultistično knjigo *Joannis Trithemii Steganographia vindicata* (1721), kjer avtor Wolfgang Heidel⁶⁴ trdi, da je Trithemius, ki je leta 1499 v svojem delu uporabil metodo steganografije,⁶⁵ vse svoje znanje črpal in izvajal v poslušnosti do Boga in brez škode za krščansko vero.⁶⁶ Kot ptujski minoriti so tudi dominikanci hranili in rabili eksorcistično delo Ubalda Stoiberja *Armamentarium ecclesiasticum* (1744). Potrebovali so tudi praktična dela Tobiasa Lohnerja, med njimi dovoljeno *Instructio practica pastorum* (1678). Najdemo še koristno in neproblematično knjigo *Symbolorum et emblematum ex re herbaria desumptorum centuria* (1654), ki jo je napisal naravoslovec in istoimenski sin avtorja prvega razreda – Joachim Cammerarius; pod zapisom »De variis« (1556) pa zasledimo tudi flamskega matematika in astrologa Joachima Stercka van Ringelberga, ki se je na indeksu znašel zaradi dela *Astrologia*.

V patristiko je sodilo delo »Annotatiunculae in Cyprianum et in D. Pauli ad Romanos Epistolam enarratio Theophylacti« (1531) Erazma Rotterdamskega, ki sicer ni bilo med njegovimi osmimi prepovedanimi,⁶⁷ v skupini sholastičnih del pa med drugim opazimo še različna za Slovence zanimiva slovaropisna in slovnična dela, npr. Pohlinovo slovnico (1768) in Megiserjev slovar (1744).

63 *Index librorum prohibitorum*, str. 125: »Jonstonus Johannes. Naturae Constantia. – Thaumatographia naturalis. Decr. 23. Aug. 1634. – Historia universalis Civilis, & Ecclesiastica. Decr. 18. Junii 1651. – De Festis Hebraeorum, & Graecorum Schediasma. Decr. 20. Junii 1662. – Polymathiae Philologicae, seu totius rerum universitatis ad suos ordines revocatae adumbratio. Decr. 29. Aug. 1690.«

64 *Index librorum prohibitorum*, str. 109: »Heidel Wolfgangus Ernestus. Joannis Trithemii Steganographia vindicata, referata, & illustrata. Decr. 12. Martii 1703.«

65 Metoda za prikrievanje sporočil v drugih sporočilih, slikah itd.

66 Brann, *Trithemius and Magical Theology*.

67 *Index librorum prohibitorum*, str. 83–84: »Erasmus (Desiderius) Roterodamus. Colloquia Familiaria. – Moriae Encomium. – Lingua, sive de linguae usu, atque abusu. – Christiani Matrimonii Institutio. – De interdicto Esu carniis; Ind. Trid. – Adagia. Si non fuerint ex editione Pauli Manutii, que permittitur, prohibentur, nisi expurgantur loca suspecta. – Parafraze sopra S. Matteo tradotte da Bernardino Tomitano. App. Ind. Trid. – Opera, in quibus de Religione tractat. Donec expurgentur. Ind. Trid.«

Med teološkimi deli najprej zasledimo do prečiščenja prepovedano delo *Candelabrum aureum* (1620) dominikanca in profesorja teologije v Savoni Martina Vivalda.⁶⁸ Poimensko navajam še tri avtorje z indeksa, katerih dela, omenjena v knjižnem katalogu, niso bila problematična: Martin Eisengrein, Natalis Alexander in Vincent Baron.

V sklopu polemičnih del (»Controversistae«) sta se nahajali dve knjigi že omenjenega jezuita Richarda Archdekina: *Theologia tripartita universa* (1687); *Theologia tripartita universa: Controversiae heterodoxae ac scholasticae* (1688); njegove knjige so imeli tudi v minoritskih in kapucinskih knjižnicah. Za Cerkev je bil problematičen tudi italijanski dominikanec Xantes Mariales, ki ga je senat Beneške republike (Consiglio dei Pregadi) dvakrat pregnal, ker se je v njegovih delih kazala pretirana naklonjenost do Svetega sedeža. Dominikancem se je očitno zdelo uporabno njegovo delo *Controversiae ad universam Summam theolog.* (1624).⁶⁹ V knjižnici sta se nahajali še dve neproblematični deli Johanna Nikolausa Weislingerja, znanega pisca polemik proti protestantom: *Der entlarvte Lutherische Heilige oder die gründliche Widerlegung eines Mammeluken* (1756) in *Friß Vogel oder stirb* (1726).⁷⁰

Francišškanske knjižnice

Francišškani so prišli na Štajersko prav tako kot kapucini v času katoliške obnove, njihovi glavni dejavnosti pa sta bili spovedovanje in pridiganje. Najprej, leta 1632, so se naselili v samostanu Nazarje. Njihova knjižnica je zelo bogata, saj hrani približno 5000 enot gradiva z letnicami nastanka od 1497 do 1831. Delno ohranjeni katalog *Bibliotheca Conventus Nazarethani* navaja deset tematskih skupin knjig. Med biblijskimi prevodi

68 *Index librorum prohibitorum*, str. 256: »De Vivaldo Martinus Alfonsus. Candelabrum aureum Ecclesiae Sanctae Dei. Donec prodeat emendatum. Decr. 7. Aug. 1603.«

69 *Index librorum prohibitorum*, str. 154: »Mariales Xantes. Controversia Prolegomena adversus Novatores. Praefixa Tomo I. Bibliothecae Interpretum ad universam Summam Theologiae D. Thomae Aquinatis. Decr. 20. Junii 1662.«

70 *Index librorum prohibitorum*, str. 260–161: »Weisslinger Johan Nicolaus. Huttenus delarvatus, das ist warhaffte nachricht von dem authore oder urheber der verschreyten Epistolarum obscurorum virorum Ulrich von Hutten. Idest: Huttenus delarvatus, seu veridica, notitia de auctore diffamatarum Epistolarum obscurorum virorum Ulricho de Hutten. Decr. 18. Novemb. 1732.«

najdemo Luthrovo Biblijo (1535), Trubarjev prevod evangelijev (1557), Dalmatinovo Biblijo (1584) in prevod evangelijev Erazma Rotterdamskega. Erazmova dela so bila pri frančiškanih očitno pogosta, saj je njegova tudi najstarejša knjiga mariborskih frančiškanov, ki so tja prišli šele leta 1864: patristično delo *Tertius tomus Epistolarum ... complectens elenktika kai apologetika, nimirum ea quae pertinent ad refellendas diversas haereseis* (1516). Med filološkimi in leksikografskimi deli v Nazarjah najdemo do prečiščenja prepovedano delo *Sylva vocabulorum* protestantskega teologa Heinricha Decimatorja⁷¹ in delo *Nomenclator trilinguis* Nikodema Frischlina,⁷² ki je bil rektor protestantske stanovske šole v Ljubljani (na indeks so bila že leta 1603 uvrščena vsa njegova dela). Kot prej omenjeni redovi so tudi frančiškani hranili eksorcistična dela, npr. *Flagellum daemonum* (1630) frančiškanskega pisca Girolama Menghija,⁷³ ki se je na indeksu znašel zaradi opisovanja obredja, neskladnega z uradnim bogoslužjem.⁷⁴ Prepovedano delo *Epigrammata* znanega angleškega protestantskega pesnika Johna Owena je hranjeno v posthumni izdaji iz leta 1718.⁷⁵ Njegovo delo se je znašlo na indeksu leta 1654 zaradi norčevanja iz katoliške Cerkve, zaradi epigramov pa ga je razdedinil njegov bogati katoliški stric, sir William Morris.

Frančiškani so leta 1854 prevzeli nekdanji avguštinski samostan pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah; avguštinci so ob svojem odhodu leta 1811 knjige odnesli s seboj. Po drugi svetovni vojni, ko so v Maribor iz Gradca vračali med okupacijo zasežene knjige,⁷⁶ so bile v pritličju mariborskega frančiškanskega samostana tudi knjige brežiških frančiškanov, ki so nato bile prenesene k Sveti Trojici. V Brežicah so se frančiškani naselili že v času katoliške obnove, leta 1658, ob okupaciji leta 1941 pa so Nemci zaplenili stavbo in izgnali menihe. V današnji knjižnici pri Sveti Trojici najdemo 1555 knjig, natisnjenih med letoma 1474 in 1830, nekaj najvidnejših pa je

71 *Index librorum prohibitorum*, str. 66: »Decimator Henricus. Sylva vocabulorum, & phrasium cum solutae, tum ligatae orationis. Donec corrigatur. App. Ind. Trid.«

72 *Index librorum prohibitorum*, str. 96: »Frischlinus Nicodemus. Opera omnia. Decr. 7. Aug. 1603.«

73 Vidmar, Prepovedane knjige v frančiškanskih samostanih.

74 Svolfšak, Izbor prepovedanih avtorjev in del, str. 129.

75 *Index librorum prohibitorum*, str. 180: »Owen Joannes. Epigrammata. Decr. 10. Junii 1654.«

76 Vrnjene knjige so se zbirale na hodniku Pokrajinskega muzeja Maribor (Hartman, Petinsemdeset let Univerzitetne knjižnice Maribor).

popisal pater Felicijan Pevec.⁷⁷ Pred vojno je imela tudi brežiška frančiškanska knjižnica Dalmatinovo Biblijo, sicer pa je pričakovano največ del s področja pridigarstva in moralne teologije. Med avtorji, ki so bili vključeni v indeks, p. Pevec omenja hrvaškega frančiškana Ivana Ančiča⁷⁸ in njegovo sporno delo *Thesaurus perpetuus indulgentiarum seraphici ordinis sancti patris nostri Francisci* (1662). Tega leta je namreč provincial Bosne Srebrene Ančiča poslal v Rim zaradi zbiranja podatkov o odpustkih in privilegijih, ki so jih imeli frančiškani v Bosni. S tem namenom je Ančič v Benetkah natisnil omenjeni *Thesaurus*, ki v prvem delu vsebuje seznam odpustkov in privilegijev, medtem ko drugi del vsebuje razne blagoslove.⁷⁹

Sklep

V pričujočem prispevku sem lahko prikazala le delno podobo bralne kulture z ozirom na prepovedane knjige v štajerskih samostanih na današnjem slovenskem ozemlju v 16., 17. in prvi polovici 18. stoletja. Večina samostanov, ukinjenih pod Jožefom II., tedaj ni imela kataloga knjig ali pa ta danes velja za izgubljenega, inventarni popisi premoženja, še posebej knjižnic, pa so skopi in nepopolni. Knjižnice samostanov, ki so se v tem času preoblikovali v župnije in tako obstali, so še danes ohranjene, čeprav so med nemško okupacijo leta 1941 utrpeli kar nekaj škode. Kapucini so knjige poskušali rešiti tako, da so jih ob odhodu odnesli s seboj v druge samostane. Zato še danes najdemo v različnih kapucinskih samostanih knjige z raznovrstnimi lastniškimi žigi in vpisi, raziskovanje in beleženje njihovega lastništva pa bi bilo dolgotrajno delo. Iz raziskave sem morala izpustiti ptujski in radgonski kapucinski samostan. Najstarejše knjige ptujskega samostana je uničil požar leta 1705, druge pa so prav tako kot v mariborskem kapucinskem samostanu raznesli ob ukinitvi leta 1786. Ko so se kapucini leta 1924 vrnili na Ptuj, naj bi s seboj prinesli tudi knjige, ki so do konca prve svetovne vojne spadale v goriško kapucinsko knjižnico.⁸⁰ Ob začetku okupacije med drugo svetovno

77 Felicijan Pevec, Samostanska knjižnica v Brežicah, str. 210–220. Popis knjižnice trenutno izdeluje dr. Vlasta Stavbar.

78 *Index librorum prohibitorum*, str. 9: »Anicius (Joannes) Dulmnensis. Thesaurus perpetuus Indulgentiarum Seraphici Ordinis S. Francisci. Decr. 26. Octob. 1707.«

79 Mihanović Salopek, Ivan Ančič kao promicatelj, str. 106.

80 Škafar, Nekdanji kapucinski samostan na Ptuj, str. 283.

vojno naj bi skrili 5000 knjig v mestnem Ferkovem muzeju ter jih leta 1945 dobili nazaj. Pozneje je več njihovih knjig iz 19. stoletja prišlo v ptujsko Študijsko knjižnico. Emeršič je leta 1978 poročal, da je videl v kapucinskem samostanu po sobah in na podstrešju okoli 6000 knjig, kar je težko verjeti. Kapucini inventarne knjige prav tako niso imeli, leta 2016 pa so zapustili Ptuj ter novejšje knjige prenesli v Kančevce in Ljubljano. Tudi radgonska kapucinska knjižnica ni imela kataloga knjig; nekaj jih je bilo poleg knjig iz zagrebškega samostana prenesenih v Varaždin, med njimi razmeroma nesporna in še danes v veliko izvodih ohranjena Dalmatinova Biblija ter Paglovčeve *Tobijeve bukve*.⁸¹ Leta 1783 je bila osnovana Hrvatsko-primorska kustodija, kamor so odtlej spadali kapucinski samostani v Varaždinu, na Reki in v Karlobagu; zagrebški samostan, ki je bil ukinjen leta 1788, je imel takrat 1096 knjig. Prvi katalog varaždinske knjižnice leta 1762 navaja 1820 knjig, katalog 1880–1890 ima že 2309 knjig. Največ jih je s področja pridigarstva, asketike, sledijo molitveniki, dela s področja moralne teologije, nekaj knjig je s področja zgodovine, geografije in medicine. Starih kajkavskih in kranjskih knjig hranijo okoli 250.⁸² Po poročanju p. Mirka Kemiveša v varaždinski kapucinski knjižnici danes nimajo kataloga knjig.⁸³ Popisi knjig iz mariborskega in celjskega minoritskega samostana so žal nepopolni in zelo skopi. V Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu je popisanih le 151 mariborskih knjig v osmih skupinah, med katerimi prevladujejo teološka dela in pridige, na koncu pa je pripis, da je knjižnica imela še 110 knjig nepomembne estetske vsebine.⁸⁴ Iz celjskega samostana je nepopolno popisanih le 66 zvezkov s pripisom, da se je v knjižnici nahajalo še 300 drugih knjig. Med njimi najdemo tudi Schönlebnovo zgodovinsko delo *Carniolia antiqua et nova*.⁸⁵ V prispevku prav tako nisem obravnavala kartuzijanskih, auguštinskih in benediktinskih samostanov na Štajerskem.

81 Škafar, Prispevek radgonskih kapucinov, str. 46.

82 Šagi, Kapucinska knjižnica u Varaždinu, str. 105–106.

83 Pisemska korespondenca, 13. 5. 2018.

84 Popis imetja ima naslov: *Hebungsinventar des Minoritten-Conventes zu Marburg welches über allerhöchste Entschliessung Seiner Majestät vom 24 September und allerhöchstes Hofkanzlei décret vom Sten October 1814 N. 12.304 auf Anordnung des hochlöbl. kais. kön. Landesguberniums zu Graetz vom Endesunterzeichneten aufgenommen worden ist* (StLA, Geistliche Akten, Fasz. 277, Handschrift XVI/45).

85 StLA, Hs XVI 28.

Viri in literatura

Viri

Steiermärkisches Landesarchiv (StLA)

- Catalogus librorum Bibliothecae Conventus Pettoviensis Ordinis F. F. Praedicatorum Pettau, Stadt K.32 H.91, Schu. 36 H. 81
- Geistliche Akten, Fasz. 277, Handschrift XVI/45, Jahr 1814
- Hs XVI 28

Literatura

- Albrecher, Anton: *Die landesfürstliche Visitation und Inquisition von 1528 in der Steiermark: Edition der Texte und Darstellung der Aussagen über die kirchlichen Zustände*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark (Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, 13), 1997.
- Becker, Gisela: *Deutsche Juristen und ihre Schriften auf den römischen Indices des 16. Jahrhundert*. Berlin: Duncker & Humblot (Schriften zur Rechtsgeschichte, 1), 1970.
- Benedik, Metod: *Kapucinski samostan s cerkvijo sv. Cecilije v Celju: ob 400-letnici posvetitve cerkve*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2015.
- Brann, Noel L.: *Trithemius and Magical Theology: A Chapter in the Controversy over Occult Studies in Early Modern Europe*. Albany: State University of New York Press, 1999.
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): Oris življenja in dela*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Apes academicae, 1), 2017.
- Emeršič, Jakob: Kratek pregled zgodovine knjižnic Ptuja in okolice. *30 let Študijske knjižnice v Ptuj: Nastanek in delovanje knjižnic na ptujskem in ormoškem področju* (ur. Drago Šuligoj). Ptuj: Ljudska in študijska knjižnica, 1978, str. 55–87.
- Emeršič, Jakob: Minoritska knjižnica. *Minoritski samostan na Ptuj: 1239–1989* (ur. Jože Mlinarič, Marjan Vogrin). Celje: Mohorjeva družba, 1989, str. 365–383.
- Hartman, Bruno: Knjige in knjižnice v Mariboru do marčne revolucije 1848. leta. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 63/1, 1992, str. 188–198.
- Hartman, Bruno: Petinsedemdeset let Univerzitetne knjižnice Maribor. *Univerzitetna knjižnica Maribor 1903–1978* (ur. Bruno Hartman). Maribor: Obzorja, 1978, str. 9–106.

- Index librorum prohibitorum Sanctissimi Domini nostri Benedicti XIV. Pontificis Maximi jussu recognitus, atque editus.* Romae: Typographia Rev. Camerae Apostolicae, 1758.
- Kodrič Dačić, Eva: Maistrova knjižnica: Kaj je znanega o osebnih knjižnicah znamenitih Slovencev in kaj te govorijo o svojih tvorcih? *Knjižnica*, 59/3, 2015, str. 121–137.
- Koltak, Lidija: Študijska knjižnica. *30 let Študijske knjižnice v Ptujju: Nastanek in delovanje knjižnic na ptujskem in ormoškem področju* (ur. Drago Šuligoj). Ptuj: Ljudska in študijska knjižnica, 1978, str. 16–21.
- Koropec, Jože: Polskavska zemljiška gospodstva. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 51/1, 1980, str. 7–70.
- Koropec, Jože: Srednjeveška Gromberška gosposčina. *Zgodovinski časopis*, 23/3–4, 1969, str. 275–282.
- Kovačič, Franc: *Slovenska Štajerska in Prekmurje: Zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1926.
- Logar, Janez: Mandelc, Janez (?–po 1605). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi345933/> (dostop: 7. 2. 2020).
- Mihanović Salopek, Hrvojk: Ivan Ančić kao promicatelj europskoga humanističkog civilizacijskog kruga na prostorima osmanlijske vlasti u BIH. *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 32/1, 2006.
- Mlinarič, Jože: *Marenberski dominikanski samostan 1251–1782*. Celje: Mohorjeva družba, 1997.
- Oman, Žiga: *Evangeličanski Maribor, mesto in njegova bližnja okolica v času reformacije / Evangelisches Maribor, die Stadt und ihre nähere Umgebung in der Reformationszeit / Evangelical Maribor, the Town and its Surroundings in the Reformation Period*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2012.
- Oman, Žiga: Mariborska »postaja« v protokolu deželnoknežje vizitacije in inkvizicije na Štajerskem leta 1528: Prvi zapisi o prisotnosti reformacijskih idej v mestu in njegovi bližnji okolici. *Arhivi*, 34/1, 2011, str. 21–32.
- Oman, Žiga: Reformacija na Dravskem polju: Zgodnjenovoveške skupnosti augsburške veroizpovedi med Mariborom in Ptujem. *Stati inu obstati*, 19–20, 2014, str. 348–365, 442–443.
- Oman, Žiga: Slovenci, slovenski jezik in reformacija na Dravskem polju: nekaj paberkov. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies*, 10, 2015, str. 213–221.
- Pevec, Felicijan: Samostanska knjižnica v Brežicah. *S patri smo si bili dobri: Tri stoletja brežiških frančiškanov* (ur. Jože Škofljanec). Krško, Ljubljana: Zavod Nevioudunum, Brat Frančišek, 2013, str. 205–223.

- Richter, Jakob: Maribor v reformacijski dobi. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 45/1, 1974, str. 89–105.
- Svoljšak, Sonja: Izbor prepovedanih avtorjev in del iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / A Selection of Banned Authors and Works from the National and University Library Collection. In *vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 61–158.
- Šagi, Bono Zvonimir: Kapucinska knjižnica u Varaždinu. *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU u Varaždinu*, 8–9, 1996, str. 103–109.
- Škafar, Vinko: Knjige in knjižnica v nekdanjem kapucinskem samostanu v Mariboru (1613–1784). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 64/1, 1993, str. 62–91.
- Škafar, Vinko: Nekdanji kapucinski samostan na Ptuj (1615–1786). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 75/2–3, 2004, str. 267–286.
- Škafar, Vinko: Prispevek radgonskih kapucinov k ohranjanju slovenščine v 17. in 18. stoletju. *Zbornik soboškega muzeja*, 7. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2003, str. 17–51.
- Vidmar, Luka: Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: Libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / Authors and Readers of Banned Books in Slovenian Lands in the Early Modern Age: Libri Prohibiti from the National and University Library Collection. In *vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 9–59.
- Vidmar, Luka: Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti v Semeniški knjižnici. *Svetovne književnosti in obrobja* (ur. Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia litteraria), 2012, str. 233–262.
- Vidmar, Luka: Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601: Med zgodovino in mitom. *Kronika*, 61/2, 2013, str. 189–216.
- Vidmar, Luka: Prepovedane knjige v frančiškanskih samostanih na Slovenskem: Predavanje na Znanstvenem simpoziju ob 500-letnici Slovenske frančiškanske province sv. Križa. Ljubljana, 2014 (tipkopis).

Banned Books in the Libraries of the Styrian Monasteries in the Early Modern Period

The paper deals with the libraries of selected Capuchin, Minorite, Dominican and Franciscan monasteries in Styria up to the middle of the eighteenth century. The focus is on books that found their way into the Church's indexes of banned books from Pope Paul IV (1559) to Pope Benedict XIV (1758). Among the "authors of the first class", consisting mainly of religious reformers, we can find Slovenian reformer Primož Trubar, the founder of Protestantism Martin Luther, the Philippist Viktorin Strigel, the Czech reformer Jan Hus, the Lutheran theologian Caspar Huberinus, the Protestant reformer Martin Bucer, the Protestant poet and historian Georg Fabricius, and Nicolaus Copernicus' pupil Georg Joachim de Porris. The prohibited philosophical works included the works of Wilhelm Xylander, Philipp Melanchthon, Joannes Velcurio and Hieronymus Wildenberg. In the monasteries, the dictionary of the Lutheran professor of Hebrew Valentin Schindler and the historical works of Sebastian Münster and Johannes Sleidanus were used. Among controversial lawyers, one can find Ulrich Zasius, Matthias Wesenbeck, the Calvinist Jean Crespin and Hieronymus Schurff. The morally questionable works in the Styrian monasteries included books on exorcism, witchcraft and occultism by authors such as Wolfgang Heidel, Ubald Stoiber, Joachim Sterck van Ringelberg and Girolamo Menghi. The monasteries frequently possessed the works of Erasmus of Rotterdam and Jurij Dalmatin's Slovenian translation of the Bible.

RECEPCIJA DEL FERRANTEJA PALLAVICINA NA KRANJSKEM

Luka Vidmar

V drugi polovici 17. in na začetku 18. stoletja je družbena elita na Kranjskem kljub cerkvenemu *Indeksu prepovedanih knjig*, ki je izhajal v Rimu in načelno veljal za vse katoličane, tudi za prebivalce habsburške monarhije, rada brala uradno prepovedane knjige.¹ Med njimi so bila dela Ferranteja Pallavicina, razvpitega libertina ter enega najvplivnejših in najbolj prodajanih avtorjev tega obdobja. V prispevku bom skušal pojasniti, kako so Pallavicinove knjige prišle na Kranjsko, kdo jih je bral, zakaj so bile priljubljene in kakšen je bil njihov vpliv.

Ferrante Pallavicino se je rodil leta 1615 v plemiški družini v Piacenzi. Ker so ga namenili za duhovnika, je leta 1631 stopil v samostan regularnih kanonikov v Milanu, leta 1634 pa je odšel v Padovo in pozneje v Benetke. Tam se je pridružil liberalni družbi *Accademia degli Incogniti* in postal varovanec in osebni tajnik njenega ustanovitelja – politika in pisatelja Giovannija Francesca Loredana. V zavetju Beneške republike je začel pisati in objavljati raznovrstna dela. V svojih romanih in satirah je pogosto obravnaval znane mitološke, biblijske in zgodovinske teme, ki pa jih je prežeh z erotičnimi opisi, komentarji tedanjih političnih razmer in moralističnimi razmisleki. Do leta 1639 so Pallavicinova dela izhajala s potrebnimi dovoljenji tako posvetnih kakor cerkvenih oblasti, nato pa je postala nanje pozorna Kongregacija Indeksa v Rimu.

Pallavicino je leta 1640 odšel v Nemčijo, kjer je na bojiščih tridesetletne vojne kot kaplan spremljal markiza Ottavia Piccolominija, enega najpomembnejših cesarskih generalov v tridesetletni vojni. Ko se je leta 1641 izčrpan vrnil v Benetke, so ga oblasti na zahtevo apostolskega nuncija Francesca Vitellija zaprle zaradi dela *Il corriere svaligiato*, ki je napadalo papeža Urbana VIII., papeški dvor, jezuitski red, inkvizicijo in špansko monarhijo. Pallavicino se je sicer s pomočjo svojih vplivnih zaščitnikov v beneškem senatu izognil sodnemu procesu in prepovedi prodaje sporne knjige, vendar

¹ Vidmar, Prepovedane knjige na Kranjskem; Vidmar, Avtorji in bralci prepovedanih knjig.

Portret Ferranteja Pallavicina v delu *Le glorie de gli Incogniti* Girolama Brusonija iz leta 1647.

je moral kmalu po izpustu iz zapora leta 1642 pred preganjanjem papeških agentov zbežati iz Benetk. Še naprej je na skrivaj pisal in anonimno objavljaj pamflete proti papežu in njegovi družini Barberini, zato so ga pod pretvezo, da ga na francoskem dvoru čaka služba zgodovinarja pod pokroviteljstvom kardinala Richelieuja, zvabili iz Beneške republike. Papeška policija ga je na začetku leta 1643 aretirala pri Avignonu, ki je pripadal papeški državi, tamkajšnje sodišče pa ga je nato na podlagi obremenilnih dokazov – tiskov in rokopisov lastnih del, ki jih je nosil s seboj – spoznalo za krivega za *crimen lesae maiestatis* (razžalitev veličanstva) in obsodilo na smrt. Obglavili so ga leta 1644 v Avignonu. To je še povečalo Pallavicinovo slavo in vpliv na protikurijske in protikatoliške pisce v Italiji in po vsej Evropi: več njegovih del so prevedli v druge jezike, in sicer v francoščino, nemščino, angleščino, nizozemščino in švedščino.²

Cerkev je do leta 1669 z več dekreti na *Index librorum prohibitorum* uvrstila skoraj vsa Pallavicinova dela, izdana bodisi pod njegovim imenom bodisi anonimno.³ Posledično teh del v katoliški Evropi načelno ni bilo dovoljeno tiskati, prodajati, razširjati in brati. Kljub temu so jih ponatiskovali predvsem v Benetkah,⁴ ki so bile največje in od Rima, inkvizicije in indeksa najbolj neodvisno tiskarsko in knjigotrško središče v Italiji.⁵ V izvirniku in prevodih so jih izdajali tudi v Franciji in protestantskih deželah, na primer v Cambraiju, Amsterdamu, Ženevi in Londonu.⁶ Povsem drugačen je bil položaj v habsburški monarhiji, kjer je bila knjižna cenzura sicer oblastni mehanizem vladarja, vendar jo je do smrti cesarja Karla VI. leta 1740 v največji meri izvajala Cerkev, predvsem škofje in jezuitski red (vladi je bila pred nastopom Marije Terezije pridržana samo cenzura političnih del). Interesi vladarja in Cerkve so bili v veliki meri usklajeni: glavni cilj knjižne cenzure je bil boj proti nekatoliškemu in protikatoliškemu tisku na podlagi indeksa. Preventivna cenzura je ostala ves čas zelo učinkovita, zato del, kakršna so bila Pallavicinova, v habsburški monarhiji ni bilo mogoče

2 Za Pallavicinovo biografijo in bibliografijo gl. predvsem: Brusoni, *Le glorie de gli Incogniti*, str. 136-139; Mancini, *Il romanzo nel Seicento*, str. 460-468; Coci, *Bibliografia di Ferrante Pallavicino*; Urbinati, *Ferrante Pallavicino*; Muir, *The Culture Wars of the Late Renaissance*, str. 63-69, 86-98; Infelise, Pallavicino, Ferrante.

3 *Index librorum prohibitorum*, str. 23, 101, 264. Prim. Infelise, Pallavicino, Ferrante.

4 Mancini, *Il romanzo nel Seicento*, str. 460-468; Coci, *Bibliografia di Ferrante Pallavicino*.

5 Prim. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press*; Barbierato, *The Inquisitor in the Hat Shop*; Muir, *The Culture Wars of the Late Renaissance*, str. 64, 67.

6 Mancini, *Il romanzo nel Seicento*, str. 461, 464-468; Coci, *Bibliografia di Ferrante Pallavicino*.

izdajati, represivna cenzura pa je po koncu tridesetletne vojne popuščala,⁷ zato je bilo mogoče dela, kakršna so bila Pallavicinova, brez večjih težav in strahu pred kaznijo prinesiti iz tujine in jih brati doma.⁸ In prav to so v presenetljivo velikem številu počeli Kranjci.

Med prvimi kranjskimi bralci Pallavicina sta bila plemiča Lenart Merherič Fabjanič in Janez Vajkard Valvasor. Deželni svetnik Merherič, ki je okoli sredine 17. stoletja pri svojem dvorcu Lisičje pri Ljubljani oblikoval velik cvetlični, botanični in pomološki vrt,⁹ je imel v lasti delo *Le due Agrippine*, natisnjeno leta 1654 v Benetkah.¹⁰ S tem ni kršil nobenih cerkvenih ali posvetnih zakonov, saj roman, za katerega je Pallavicino v zaporu leta 1642 dobil vsa potrebna dovoljenja, ni bil prepovedan.¹¹ Merherič je imel tudi izvod prepovedanega Pallavicinovega romana *Il Sansone*, ki je bil natisnjen leta 1654 v Benetkah.¹² Niti najmanj pa se ni za *Index librorum prohibitorum* menil zgodovinar, topograf in naravoslovec Valvasor (1641–1693). Ta polihistor je na gradu Bogenšperk imel več tisoč zvezkov obsegajočo knjižnico,¹³ ki je zrcalila njegovo zanimanje predvsem za nemško literaturo, umetnost in kulturo. Kanonizirana dela italijanske literature je najraje kupoval v nemških prevodih, zato ne preseneča, da je imel pri roki tudi nemški prevod Pallavicinovega romana *Il Sansone* iz leta 1657. Kakor v vse svoje knjige je tudi v to nalepil lasten grbovni ekslibris, izdelan v tehniki bakroreza.¹⁴

Ni naključje, da so bili največji ljubitelji Pallavicinovih del in italijanske književnosti sploh zbrani v Akademiji operozov (*Academia operosorum*), ustanovljeni leta 1693 v Ljubljani. Ta znanstvena družba, oblikovana po zgledu italijanskih akademij, predvsem bolonjske Akademije zledenelih (*Academia gelatorum*), si je namreč drugače od Valvasorja prizadevala za preobrazbo Ljubljane kot glavnega mesta vojvodine Kranjske v regionalni kulturni center po zgledu italijanskih središč, zlasti Rima in Benetk.¹⁵ Operozi

7 Prim. Olechowski, *Die Entwicklung des Preßrechts*, str. 33–35; Papenheim, *Die katholische kirchliche Zensur im Reich*, str. 90; Wolf, *Von eingeschränkt und erzbischoflich*, str. 310.

8 Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem*, str. 246, 256; Vidmar, *Avtorji in bralci prepovedanih knjig*, str. 16.

9 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 172–178.

10 NUK, GS 0 24922; Svobjšak, *Izbor prepovedanih avtorjev in del*, str. 145.

11 Infelise, Pallavicino, Ferrante.

12 Svobjšak, *Izbor prepovedanih avtorjev in del*, str. 142, 144.

13 Prim. *Bibliotheca Valvasoriana*.

14 HDA, MK, M 4274.

15 Gl. predvsem: Steska, *Academia Operosorum*; *Academia operosorum*; Vidmar, *Ljubljana kot novi Rim*.

Naslovnica Pallavicinovega dela *Le due Agrippine*, natisnjenega leta 1654 v Benetkah. Izvod je bil v lasti Lenarta Merheriča Fabjaniča, gospodarja dvorca Lisičje, danes pa ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Foto: Milan Štupar, NUK.

so bili sicer v nasprotju s Pallavicinom, Loredanom in drugimi člani družbe *Accademia degli Incogniti* popolnoma vdani cesarski hiši in papeštvu, vendar v Beneški republiki niso videli le njune tradicionalne nasprotnice, temveč tudi pomembno zaveznico v boju proti otomanskemu cesarstvu, predvsem pa so neizmerno občudovali njeno likovno umetnost, glasbo in literaturo.¹⁶

Največ Pallavicinovih del je imel na voljo prvi predsednik akademije, ljubljanski stolni prošt in palatinski grof Janez Krstnik Prešeren (1656–1704). Prešeren je kot strokovnjak za mednarodno pravo in cerkveno zgodovino v svoji hiši nasproti ljubljanske stolnice zbral veliko osebno knjižnico.¹⁷ Knjige je najbrž kupoval že v času študija v Nemčiji in Franciji, zanesljivo pa na poznejših diplomatskih misijah po Evropi (kot odposlanec salzburških nadškofov je bil med drugim v Rimu in Brandenburgju), pri čemer se ni – enako kakor Valvasor – niti najmanj oziral na indeks. Ker si je privoščil celo francosko erotično literaturo, na primer anonimni roman *La Belle sans chemise ou Ève ressuscitée* (1683),¹⁸ ne preseneča, da je imel v lasti sorodna Pallavicinova romana *La rete di Vulcano* (1647) in *Il principe hermafrodito* (1652), natisnjena v Benetkah. Prav tako je pridobil prvo izdajo zadnje, najbolj blasfemične Pallavicinove satire *Il divorzio celeste* (1643).¹⁹ V njej Jezus Boga Očeta prosi, da mu dovoli ločitev od svoje neveste – katoliške Cerkve, ker se naveliča njenih pregreh in nezvestobe.²⁰

Operozi so Pallavicinova in mnoga druga prepovedana dela najlažje dobili v Benetkah, ki so jih lahko na konju dosegli v nekaj dneh. Mnogi so imeli tam sorodnike, prijatelje, kolege in poslovne sodelavce. Mesto so običajno prvič obiskali med študijem na italijanskih univerzah, pogosto v Bologni in Padovi, ali na obveznem kavalirskem potovanju (*Grand Tour*), pozneje pa so se tja najraje odpravili med karnevalom, ki so ga izkoristili za nakupe knjig, muzikalij in umetnin.²¹ Tajnik akademije, ljubljanski mestni notar Janez Gregor Dolničar pl. Thalberg (1655–1719), ki je bil poročen z

16 Vidmar, *Ljubljana kot novi Rim*, str. 79–87.

17 Smolik, Janez Krstnik Prešeren.

18 Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem*, str. 241, 252; Vidmar, *Avtorji in bralci prepovedanih knjig*, str. 50.

19 Vsi trije Prešernovi izvodi so prišli v Javno, današnjo Semeniško knjižnico v Ljubljani, danes pa so izgubljeni. SKLJ, Thallmainer, *abecedni katalog*; Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem*, str. 251–252.

20 Prim. Muir, *The Culture Wars of the Late Renaissance*, str. 63, 64.

21 Vidmar, *Ljubljana kot novi Rim*, str. 79.

Naslovnica Pallavicinovega dela *Successi del mondo dell'anno MDCXXXVI*, natisnjenege leta 1638 v Benetkah. Izvod je bil v lasti ljubljanskega zdravnika Janeza Gašperja Corusija, nato pa je prišel v Javno, današnjo Semeniško knjižnico v Ljubljani. Foto: Luka Vidmar.

Susanna iz leta 1649.²⁹ To prvo Pallavicinovo beneško delo je skozi staro-zavezno zgodbo o Suzani opozarjalo na nepravilnost sodobnih sodnikov. Kranjci so dobro poznali tudi druga dela članov družbe *Accademia degli Incogniti*: prepovedane Loredanove *Novelle amoroze*, na primer, so si kupili Prešeren, Thallmainer in ljubljanski škof Žiga Krištof grof Herberstein (1644–1716).³⁰

V Javno knjižnico (današnja Semeniško knjižnico) v Ljubljani, ki jo je na pobudo operozov leta 1701 ustanovil škof Herberstein s stolnim proštom in stolnim dekanom,³¹ so po smrti Prešerna, Dolničarja, Corusija in Thallmainerja skupaj z drugimi njihovimi knjigami prišli tudi omenjeni izvodi Pallavicinovih del. Ker je bila knjižnica cerkvena ustanova, odprta javnosti, in ker so jo obiskovali predvsem stolni duhovniki, bogoslovci in plemiški dijaki jezuitske gimnazije,³² so jo zavezovala stroga pravila indeksa. To je pomenilo, da so lahko obiskovalci v 18. stoletju brez težav brali dovoljena Pallavicinova dela, za branje prepovedanih Pallavicinovih del, ki so bila skupaj z drugimi tovrstnimi knjigami shranjena posebej, najbrž pod ključem,³³ pa so morali dobiti dovoljenje Kongregacije Inkvizicije v Rimu.

Kranjci pa Pallavicinovih del niso le brali, ampak so jih tudi razširjali po Svetem rimskem cesarstvu. Leta 1657 je izšel že omenjeni nemški prevod romana *Il Sansone*,³⁴ ki ga je imel v lasti Valvasor. Prevajalec je bil Johann Wilhelm grof Stubenberg (1619–1663), član pomembne štajerske plemiške družine, ki je pred tem prevajal že Loredana in je imel več razlogov tudi za naklonjenost do Pallavicina. Gotovo mu je bilo blizu njegovo kljubovanje rimski kuriji, saj je bil sam protestant in je moral zaradi tega še kot otrok zapustiti Češko in Avstrijo. Potem ko se je leta 1636 odpravil na *Grand Tour*, je prišel v neposreden stik z italijansko kulturo, morda že tudi s Pallavicinovimi deli. Ne nazadnje pa je bil pozneje kot pesnik sprejet v znamenito weimarsko akademijo *Fruchtbringende Gesellschaft*,³⁵ kjer je bil najbrž še živ spomin na Pallavicina. Ravno leta 1641, ko je Pallavicino služboval kot kaplan v Nemčiji, je namreč član te akademije postal njegov zaščitnik

29 SKLJ, Thallmainer, abecedni katalog. Izvod je danes izgubljen.

30 Vidmar, Prepovedane knjige na Kranjskem, str. 251.

31 Smolik, Janez Krstnik Prešeren, str. 66; Vidmar, Ad usum publicum destinata.

32 Vidmar, Ad usum publicum destinata, str. 200.

33 Vidmar, Prepovedane knjige na Kranjskem, str. 235.

34 Pallavicino, *Geteutscher Samson*.

35 Za Stubenbergovo biografijo in bibliografijo gl. predvsem: Bircher, *Johann Wilhelm von Stubenberg*; Dünnhaupt, *Personallibliographien zu den Drucken des Barock*, str. 3989–4003.

Naslovnica Stubenbergovega nemškega prevoda Pallavicinovega romana *Il Sansone*, ki je pod naslovom *Geteutschter Samson* izšel leta 1657 v Nürnbergu. Izvod je bil v lasti kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja, leta 1690 pa je prišel v knjižnico zagrebškega škofa Aleksandra Ignacija Mikulića. Danes ga hrani Metropolitanska knjižnica v Zagrebu (Hrvatski državni arhiv). Foto: Luka Vidmar.

Ottavio Piccolomini.³⁶ Vsekakor se Stubenberg pod prevod ni podpisal s pravim imenom, temveč je uporabil akademsko ime: »der Unglückselige«.

Ker je bil *Il Sansone* uvrščen na indeks, ni presenetljivo, da ga je prevedel protestant in da je prevod izšel v protestantskem mestu Nürnbergu. Bolj nenavadno je, da je Stubenberg prevod posvetil Volfu Engelbertu grofu Auerspergu (1610–1673), ki je bil sicer rojen v protestantski družini, vendar je leta 1625 pri jezuitih v Ljubljani javno prestopil v katolištvo, od leta 1649 naprej pa je bil kot kranjski deželni glavar še posebej močno zavezan habsburški prokatoliški politiki. Ker je bil velik bibliofil in mecen umetnikov in glasbenikov,³⁷ lahko domnevamo, da je finančno ali z zvezami pomagal Stubenbergu pri tem knjižnem podvigu. Stubenberg mu je očitno hvaležnost izkazal tudi tako, da mu je podaril izvod svojega prevoda, vezan v bel pergament.³⁸ Najbrž ni naključje, da se je Auersperg odločil podpreti prav prevod Pallavicina, saj je očitno rad bral romane, ki so jih napisali člani družbe *Accademia degli Incogniti*: v svoji izjemno bogati knjižnici v Knežjem dvorcu v Ljubljani je imel na voljo Pallavicinov roman *La Bersabea* (beneško izdajo iz leta 1652), Loredanov roman *La Dianea* (beneško izdajo iz leta 1638) in Brusonijev roman *La Orestilla* (beneško izdajo iz leta 1652).³⁹ Zveza med Stubenbergom in Auerspergom kaže, da so po koncu tridesetletne vojne nastopile ugodnejše razmere za sodelovanje med katoliškimi in protestantskimi intelektualci, ki se jim ni bilo treba bati posledic zaradi tovrstnega preseganja konfesionalnih ali ideoloških meja: Stubenberg se je lahko leta 1659 preselil na Dunaj, Auersperg pa je leta 1660 v svojem dvorcu v Ljubljani gostil cesarja Leopolda I.

Od Kranjcev pa je za popularizacijo Pallavicina v Nemčiji še več od Auersperga naredil Franc baron Wützenstein (1631–1677), rojen v Ljubljani. Leta 1656 se je priključil vojski, ki jo je cesar Ferdinand III. poslal na pomoč svojemu sorodniku, španskemu kralju Filipu IV., da bi branila njegovo vojvodino Milano pred francoskim napadom. Wützenstein je pozneje z vojsko odšel še v Španijo, najbrž v Katalonijo. Med to francosko-špansko vojno je bil sprva podčastnik, zaradi hrabrega vedenja

36 Barthold, *Geschichte der Fruchtbriugenden Gesellschaft*, str. 324.

37 Prim. Davis, Wolfgang Engelbert pl. Auersperg; Preinfalk, Auersperg, Wolf Engelbert.

38 Izvod je omenjen v zapuščinskem inventarju Janeza Ferdinanda kneza Auersperga iz leta 1707: OeStA/HHStA SB Auersperg I-A-2-8-8 Verlassenschaftsinventar über den Nachlass des Ferdinand Fürsten Auersperg, 1707, str. [48], [49]. Transkripcijo ustreznega dela inventarja mi je poslal Luka Ručigaj, za kar se mu zahvaljujem.

39 OeStA/HHStA, SB FA Auersperg XXVII, 33, Realkatalog der Fürstlich Auerspergischen Fideicommiss-Bibliothek in Laibach.

pa je bil imenovan za višjega stražmojstra oziroma majorja (*Obrist Wachtmeister*).⁴⁰

Med postankom v severni Italiji se je – kakor pred njim Stubenberg – očitno navdušil nad novejšo beneško književnostjo, zlasti nad Loredanom, Pallavicinom in drugimi člani družbe *Accademia degli Incogniti*. Morda je že v tem času kupil roman *La muta loquace*, izdan leta 1657 v Benetkah. To bi lahko nakazoval njegov italijanizirani lastniški vpis na naslovnici izvoda, ki je danes ohranjen v Valvasorjevi knjižnici v Zagrebu: »Franc[esco] barone di Wützenstein«. ⁴¹ Kakor deželni glavar Auersperg je kupil tudi roman *La Dianea*, izdan leta 1667 v Benetkah in Bologni, ki je bil kmalu po tem zvezan skupaj s prej omenjenim romanom in prav tako zaznamovan z baronovim lastnoročnim ekslibrisom. ⁴² Roman *La Dianea* je prvič leta 1635 z velikim uspehom objavil Giovanni Francesco Loredan, ki je v njem prikrito kritiziral politiko habsburškega in papeškega dvora v tridesetletni vojni in hvalil vrline švedskega kralja Gustava II. Adolfa. ⁴³ Tudi roman *La muta loquace* je nastal v krogu družbe *Accademia degli Incogniti*: napisal ga je Giovanni Antichio (najbrž psevdonim), natisnil ga je Francesco Valvasense, ki je pogosto delal za akademijo, posvečen je Loredanu, frontispic pa krasi grb akademije. Wützensteina so na tovrstno literaturo najbrž opozorili starejši in bolj načitani avstrijski in italijanski častniki, morda celo tisti, ki so Pallavicina in Piccolominija osebno poznali. Pallavicino je bil samo šestnajst let starejši od Wützensteina in je približno šestnajst let prej spremljal cesarsko vojsko.

Wützenstein se je vrnil domov kmalu po pirenejskem miru leta 1659. Leta 1661 je dobil od očeta v zakup gospostvo in grad Lebek nad trgom Vače. Očitno ni imel velike želje niti po gospodarjenju niti po zakonu: novih posesti ni kupoval, poročil pa se tudi ni. V prihodnjih letih se je posvetil predvsem prevajanju in pisanju del z ljubezensko vsebino. ⁴⁴ Leta 1669 je objavil svoje prvo delo, ki ima naslov *Vulcani Liebes-Garn* in je prevod Pallavicinovega romana *La rete di Vulcano*. ⁴⁵ Ta erotični, mitološki in satirični roman je prvič izšel leta 1640 v Benetkah, nato pa kljub uvrstitvi na indeks

40 Za Wützensteinovo biografijo in bibliografijo gl. predvsem: Oražem Stele, Dela Valvasorja leta 1989; Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, str. 183–191; Vidmar, Franc Wützenstein.

41 HDA, MK, M 3698.

42 HDA, MK, M 3698 (adligat).

43 Muir, *The Culture Wars of the Late Renaissance*, str. 69–70.

44 Vidmar, Franc Wützenstein, str. 63.

45 Wützenstein, *Vulcani Liebes-Garn*.

Naslovnica Wützensteinovega nemškega prevoda Pallavicinovega romana *La rete di Vulcano*, ki je pod naslovom *Vulcani Liebes-Garn* izšel leta 1669 v Nürnbergu. Izvod je bil v lasti nemškega državnika in učenjaka Veita Ludwiga von Seckendorffa, danes pa ga hrani Zentralbibliothek Zürich. Foto: Zentralbibliothek Zürich.

samo v naslednjih sedmih letih še v štirih novih izdajah.⁴⁶ Pallavicino je v njem obdelal znamenit antični mit o Hefajstu oziroma Vulkanu. Grdi in šepavi bog Vulkan je svojega očeta Jupitra z zvijačo prisilil, da mu je dal za ženo Venero. Toda lepotica ga ni marala in ga je začela kmalu varati z njegovim bratom Marsom. Vulkan je spletel nevidno zlato mrežo, vanjo ujel ljubimca med ljubljajem in nato poklical k predstavi ostale bogove. Toda ti niso obsodili Venere, temveč so se posmehovali Vulkanu kot rogozoscju. Pallavicino ni hotel le zabavati bralca s čutnimi scenami, ampak tudi kritizirati sodobno družbo. Njegov končni sklep je moralističen: Venerina nezvestoba je posledica njene nečiste duše, ne grdega soproga.

Wützenstein svojega prevoda nikakor ni namenil le neznatnemu knjižnemu trgu Kranjske, temveč knjižnemu trgu celotnega Svetega rimskega cesarstva. Objavil ga je v Nürnbergu: v tem neodvisnem cesarskem mestu, ki je bilo poleg tega še protestantsko, je – kakor pred njim Stubenberg – lahko našel založnika ali tiskarja za takšno knjigo. Prav tako ni nenavadno, da naslovnica ne navaja kraja izida, založnika, tiskarja in Pallavicina. Navedba teh podatkov bi zmanjšala možnost prodaje knjige v katoliških deželah cesarstva in povečala možnost odziva avstrijskih cerkvenih in posvetnih oblasti. Knjiga je vsekakor nagovarjala visoko izobraženo, zahtevno in zato ozko javnost. Njeno privlačnost so povečevali bakrorezi, ki jih dotedanje beneške izdaje niso imele. Podobe so bile sicer kljub žgečkljivi vsebini zelo zadržane in galantne: očitno si založnik in prevajalec nista želela nakopati nikakršnih težav. Knjiga se je na protestantskem severu očitno dobro prodajala, saj je Wützenstein še naprej objavljval v Nürnbergu.⁴⁷ Prodor na katoliški jug pa najbrž ni uspel: vsi viri kažejo, da so Kranjci (z izjemo Valvasorja) Pallavicinova dela raje brali v izvirniku kakor v prevodu, poleg tega pa so jih lažje dobili v Benetkah kakor na severu. Ne glede na to je bil Wützenstein poleg Stubenberga eden najzgodnejših propagatorjev Pallavicina v cesarstvu.

Na koncu nam ostane še vprašanje, kaj je Kranjce tako privlačilo v Pallavicinovih delih. To zanesljivo ni bila kritika papeštva in kurije, ki je ugajala Stubenbergu in protestantom sploh. Mnoge družine kranjskih bralcev Pallavicina, na primer Auersperg in Wützenstein, so bile sicer še na začetku 17. stoletja protestantske, vendar so nato pod pritiskom habsbur-

⁴⁶ Mancini, *Il romanzo nel Seicento*, str. 465.

⁴⁷ Vidmar, *Franc Wützenstein*, str. 65.

Mars prihaja k Veneri, bakrorez v Wützensteinovem prevodu *Vulcani Liebes-Garn*, ki je izšel leta 1669 v Nürnbergu. Foto: Zentralbibliothek Zürich.

škega deželnega kneza pragmatično izbrale katolištvo in hitro pozabile na staro vero. Bolj verjetno je, da so Kranjci Pallavicinova dela radi brali zaradi kratkočasnosti, izbrušenega sloga in posvetne, ljubezenske, celo erotične tematike: vse to so morali pogosto pogrešati v sočasni avstrijski književnosti v nemškem jeziku, prav tako pa v kranjski književnosti v latinskem, nemškem in slovenskem jeziku, kjer so prevladovala nabožna, zgodovinska in slavlilna dela.⁴⁸

48 Prim. Janko, Nemško slovstvo na Slovenskem.

Viri in literatura

Primarni viri

Hrvatski državni arhiv (HDA)

- MK, M 3698, Giovanni Antichio, *La muta loquace*, Venetia, Valvasense, 1657
- MK, M 3698 (adligat), Giovanni Francesco Loredano, *La Dianea*, Venetia, Bologna, Ferroni, 1667
- MK, M 4274, Ferrante Pallavicino, *Geteutschter Samson*, Nürnberg, Endter, 1657

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK)

- GS 0 24922, Ferrante Pallavicino, *Le due Agrippine*, Venetia, Turrini, 1654
- Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv (OeStA/HHStA)
 - SB Auersperg I-A-2-8-8 Verlassenschaftsinventar über den Nachlass des Ferdinand Fürsten Auersperg, 1707
 - SB FA Auersperg XXVII, 33, Realkatalog der Fürstlich Auerspergischen Fideicommiss-Bibliothek in Laibach

Semeniška knjižnica v Ljubljani (SKLJ)

- W v 4 č, Ferrante Pallavicino, *Successi del mondo dell'anno 1636*, Venetia, Tomasini, 1638
- Francišek Jožef Thallmainer, abecedni katalog Javne škofijske knjižnice v Ljubljani, 1752–1768

Sekundarni viri

- Brusoni, Girolamo: *Le glorie de gli Incogniti*. Venetia: Valvasense, 1647.
Index librorum prohibitorum Innoc. XI. P. M. iussu editus. Romae: Rev. Cam. Apost., 1704.
- Pallavicino, Ferrante: *Geteutschter Samson*. Nürnberg: Endter, 1657.
- Wützenstein, Frantz: *Vulcani Liebes-Garn*. [Nürnberg], 1669.

Literatura

- Academia operosorum: Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. Kajetan Gantar). Ljubljana: SAZU, 1994.
- Barbierato, Federico: *The Inquisitor in the Hat Shop: Inquisition, Forbidden Books and Unbelief in Early Modern Venice*. Burlington: Ashgate, 2012.

- Barthold, Friedrich Wilhelm: *Geschichte der Fruchtbringenden Gesellschaft*. Berlin: Duncker, 1848.
- Bibliotheca Valvasoriana: Katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana, Zagreb: SAZU, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1995.
- Bircher, Martin: *Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) und sein Freundeskreis*. Berlin: Walter de Gruyter, 1968.
- Coci, Laura: Bibliografia di Ferrante Pallavicino. *Studi secenteschi*, 24, 1983, str. 221–306.
- Davis, Lisa Fagin: Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, bibliofil 17. stoletja. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 35, 1999, str. 193–213.
- Dünnhaupt, Gerhard: *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, 6. Stuttgart: Hiersemann, 1993.
- Grendler, Paul F.: *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540–1605*. Princeton: Princeton University Press, 1977.
- Infelise, Mario: Pallavicino, Ferrante. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 80 (ur. Raffaele Romanelli). Roma: Istituto della Enciclopedia Treccani, 2014, str. 506–511.
- Janko, Anton: Nemško slovstvo na Slovenskem v obdobju baroka. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* (ur. Aleksander Skaza, Ada Vidovič Muha). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989, str. 209–218.
- Lavrič, Ana: Umetnostni spisi Aleša Žige Dolničarja. *Acta historiae artis Slovenica*, 1, 1996, str. 35–78.
- Mancini, Albert N.: Il romanzo nel Seicento: Saggio di bibliografia: Parte II. *Studi secenteschi*, 12, 1971, str. 443–489.
- Muir, Edward: *The Culture Wars of the Late Renaissance: Sceptics, Libertines, and Opera*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2007.
- Olechowski, Thomas: *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*. Wien: Manz, 2004.
- Oražem Stele, Majda: Dela Valvasorja leta 1989 v srednjeevropskih knjižnicah in njegov sodobnik pisatelj Franz von Wützenstein. *Valvasorjev zbornik: ob tristoletnici izida Slave vojvodine Kranjske* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: SAZU, 1990, str. 247–257.
- Papenheim, Martin: Die katholische kirchliche Zensur im Reich im 18. Jahrhundert. *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung: Geschichte – Theorie – Praxis* (ur. Wilhelm Haefs, York-Gothart Mix). Göttingen: Wallstein, 2007, str. 79–98.
- Pintar, Ivan: Corusi Janez Gašpar. *Slovenski biografski leksikon*, 1 (ur. Izidor Cankar). Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1925, str. 85.

- Preinfalk, Miha: Auersperg (Turjaški), Wolf Engelbert (Volf Engelbert, Volk Engelbert). *Novi Slovenski biografski leksikon*, 1 (ur. Barbara Šterbenc Svetina). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013, str. 310–312.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 17. stoletje, 1: od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014.
- Smolik, Marijan: Janez Krstnik Prešeren in prva javna znanstvena knjižnica v Ljubljani. *Academia operosorum: Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. Kajetan Gantar). Ljubljana: SAZU, 1994, str. 61–72.
- Smolik, Marijan: Thallmainer (Tolmajner) Frančišek Jožef. *Slovenski biografski leksikon*, 12 (ur. Alfonz Gspan, Fran Petre). Ljubljana: SAZU, 1980, str. 70–71.
- Smolik, Marijan: Thalnitscher (Dolnizher ali Dolnitscher) Janez Gregor. *Slovenski biografski leksikon*, 12 (ur. Alfonz Gspan, Fran Petre). Ljubljana: SAZU, 1980, str. 73–76.
- Steska, Viktor: Academia Operosorum. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 10, 1900, str. 37–54, 77–94.
- Svoljšak, Sonja: Izbor prepovedanih avtorjev in del iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / A Selection of Banned Authors and Works from the National and University Library Collection. *In vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 61–158.
- Urbinati, Raffaello: *Ferrante Pallavicino: Il flagello dei Barberini*. Roma: Salerno Editrice, 2004.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Laybach, Nürnberg: Endter, 1689.
- Vidmar, Luka: »Ad usum publicum destinata«: O javnem značaju Semeniške knjižnice v Ljubljani. *Zgodovinski časopis*, 62/1–2, 2008, str. 187–202.
- Vidmar, Luka: Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: Libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / Authors and Readers of Banned Books in Slovenian Lands in the Early Modern Age: Libri Prohibiti from the National and University Library Collection. *In vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 9–59.
- Vidmar, Luka: Franc Wützenstein: prvi romanopisec na Kranjskem. *Jezik in slovstvo*, 61/3–4, 2016, str. 59–69.

- Vidmar, Luka: *Ljubljana kot novi Rim: Akademija operozov in baročna Italija*. Ljubljana: SAZU (Biblioteka, 15), 2013.
- Vidmar, Luka: Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti v Semeniški knjižnici. *Svetovne književnosti in obrobja* (ur. Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia litteraria), 2012, str. 233–262.
- Wolf, Norbert Christian: Von “eingeschränkt und erzbigott” bis “ziemlich inquisitionsmäßig”: Die Rolle der Zensur im Wiener literarischen Feld des 18. Jahrhunderts. *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung: Geschichte – Theorie – Praxis* (ur. Wilhelm Haefs, York-Gothart Mix). Göttingen: Wallstein, 2007, str. 305–330.

The Reception of the Works of Ferrante Pallavicino in Carniola

Despite the *Index librorum prohibitorum*, the Carniolan elites of the late seventeenth and early eighteenth centuries enjoyed reading officially forbidden books, including works written by Ferrante Pallavicino, one of the most influential best-selling authors of the period. Among the first readers of Pallavicino was the regional councillor Lenart Merherič Fabjanič, who had in his possession Pallavicino's *Le due Agrippine* (1654) and *Il Sansone* (1654). The polymath Janez Vajkard Valvasor purchased a German translation of Pallavicino's novel *Il Sansone* (1657). Some of the most ardent readers of Pallavicino's works were gathered in the *Academia Operosorum*, established in 1693 in Ljubljana. The first president of the academy, the provost of the Ljubljana cathedral Janez Krstnik Prešeren, had in his possession the novels *La rete di Vulcano* (1647) and *Il principe hermafrodito* (1652), but also the first edition of the satire *Il divortio celeste* (1643). The academy secretary and Ljubljana notary Janez Gregor Dolničar purchased the forbidden *Scena retorica* (1652), while doctor Janez Gašper Corusi was able to get his hands on Pallavicino's *Successi del mondo dell'anno MDCXXXVI* (1638). Pallavicino's work continued to be read with interest in Carniola at least until the mid-eighteenth century: Frančišek Jožef Thalmainer, the librarian of the Public Library, purchased the Venetian edition of the novel *La Susanna* (1649). However, Carniolans did more than just read Pallavicino's works, they helped spread them around the Holy Roman Empire. In 1657, Count Johann Wilhelm von Stubenberg, a member of an important Styrian aristocratic family, published a German translation of the novel *Il Sansone*, dedicating it to Count Wolf Engelbert von Auersperg, a provincial governor of Carniola. Auersperg probably aided Stubenberg financially or with his contacts in this endeavour. Next to Stubenberg, one of the earliest propagators of Pallavicino's works in the Empire was Baron Franc Wützenstein, born in Ljubljana. In 1669, he published *Vulcani Liebes-Garn*, a translation of the novel *La rete di Vulcano*. The book was intended for a highly educated and highly demanding audience throughout the Holy Roman Empire. Its appeal was further augmented by copper engravings, which the extant Venetian editions did not have. The book must have been in demand in the Protestant north, whereas its success

was obviously limited in the Catholic south: Carniolans preferred to read Pallavicino's works in the original rather than in translation, and it was easier for them to get original copies from Venice than translations from the north. The main allure of Pallavicino's works for Carniolans, including *Wützenstein*, was not their anticlerical sentiment, but their superb style and their secular topics of love and even erotica, which readers missed in the contemporary literary production in Austria.

PREPOVEDANA SCHÖNLEBNOVA MARIOLOŠKA DELA

Monika Deželak Trojar

Uvod

Schönleben se je z mariologijo in vnetim zagovarjanjem resnice o Marijinem brezmadežnem spočetju začel ukvarjati že v svojem jezuitskem obdobju na Dunaju. Dejavnije se ji je posvetil v času službe ljubljanskega stolnega dekana, ko sta leta 1659 v Celovcu izšla dva od načrtovanih petih zvezkov spisa *Orbis universi votorum*. Dve poznejši, Schönlebnovi najpomembnejši mariološki deli, *Vera ac sincera sententia* (1668, 1670) in *Palma virginea* (1671), sta bili kljub siceršnji teološki neoporečnosti zaradi polemičnega tona pisanja po posredovanju nasprotnikov Marijinega brezmadežnega spočetja uvrščeni na *Indeks prepovedanih knjig*. Marioloških tem se je Schönleben loteval tudi v sklepnem delu svojega življenja, ko je nastalo, kot je zapisal Valvasor, delo *De officio immaculatae conceptionis Deiparae antiquissimo et devotissimo* (1680, 1681), ki je bilo pozneje prav tako prepovedano.

Schönlebnovi prvi koraki v svet mariologije

Čeprav je Schönleben širši javnosti znan predvsem kot polihistor, zgodovinopisec, genealog, govornik in pridigar, je bil, po ohranjenih in neohranjenih spisih sodeč, tudi plodovit mariolog. Zaradi uvrstitve dveh njegovih najpomembnejših marioloških del na *Indeks prepovedanih knjig* sta bila prodornost in domet njegovih del za skoraj dvesto let (do slovesne razglasitve dogme o Marijinem brezmadežnem spočetju leta 1854) omejena le na ožji krog bralcev. Delno rehabilitacijo je pomenil izbris njegovih del z indeksa, kar se je zgodilo leta 1900, dejansko pa mu je prinesel šele kongres v Rimu, ki se je odvil ob stoti obletnici slovesne razglasitve dogme o Marijinem brezmadežnem spočetju (*Virgo immaculata, Acta congressus mariologici-mariani Romae anno MCMLIV celebrati*). Po zaslugi prispevka M. Miklavčiča, ki je temeljil na teoloških spoznanjih A. Strleta, je bilo

takrat Schönlebnu priznано enakovredno mesto med drugimi mariologi njegovega časa. Ob tej priložnosti je bilo poudarjeno, da je bil pionir v dokazovanju vrednosti »splošnega soglasja vernikov« v prid dokazljivosti in razglasitve dogme o Marijinem brezmadežnem spočetju.¹ Razumljivo je, da je za razglasitev določene dogme vedno potrebno zorenje in določena predzgodovina, ki pa je bila v primeru resnice o Marijini brezmadežnosti zelo dolga.² Resnica o Brezmadežni je bila v zavesti krščanskega ljudstva prisotna že zgodaj. Vzhodna Cerkev ji je kmalu namenila poseben praznik, v 12. stoletju so jo s posebnim praznikom začeli častiti v nekaterih mestih na Zahodu. Okoli leta 1300 je uvedla praznik brezmadežnega spočetja tudi rimska Cerkev. Začetek tovrstnega češčenja je spodbudil burne razprave med teologi, ki so trajale vse do Schönlebnovega časa, a tudi pozneje niso pojenjale, le da so se nadaljevale v nekoliko mirnejših tonih. Čeprav se je Cerkev jasno izrekla za dogmo že leta 1661 z bulo papeža Aleksandra VII. (*Sollicitudo omnium Ecclesiarum*), pa je bila dogma dejansko razglašena šele pod papežem Pijem IX. leta 1854 (bula *Ineffabilis Deus*).³

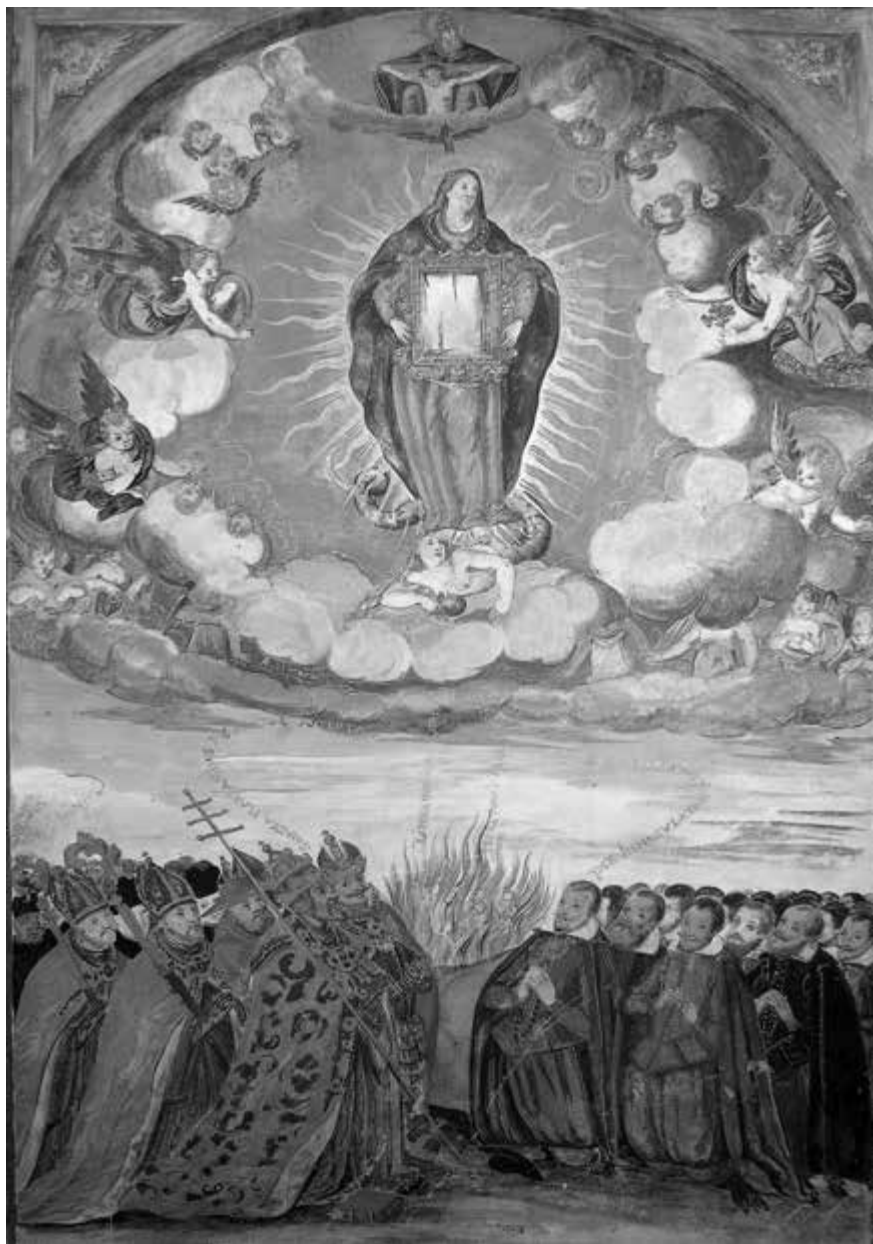
Schönleben se je s češčenjem Brezmadežne srečal že v zgodnjem otroštvu. O sebi je v *Orbis universi votorum* zapisal, da se je Brezmadežni posvetil že z materinim mlekom.⁴ Prvi zgled pri češčenju sta mu bila mati in oče, ki je bil od 2. julija 1623 član latinske kongregacije Vnebovzete (t. i. velika latinska kongregacija). Ko se je ta zaradi hitrega prirastka članstva naslednje leto razširila z novo kongregacijo Brezmadežne (t. i. nemška meščanska

1 Miklavčič, Johann Ludwig Schönleben.

2 Prvo obdobje na poti do razglasitve neke resnice kot dogme je čas, ko Cerkev določene resnice še ne oznanja kot dogme, a jo uči, če je vsebovana v kakšni drugi verski resnici, izražena v liturgiji ali v vsakodnevni praksi cerkvenega življenja. Zatem nastopi obdobje zorenja resnice, v katerem se pojmi razčiščujejo in bistrijo, pojavljajo se pomisleki, posamezna mnenja o navideznem nesoglasju z drugimi resnicami, ki so že priznane kot dogme. To obdobje, t. i. obdobje »pro et contra«, je bilo v primeru zorenja resnice o Marijini brezmadežnosti sorazmerno dolgo, tako rekoč osem stoletij (12.–19. stoletje). Resnica je zrela, da se jo razglasi za dogmo, ko se jo da vsestransko dokazati in ji ni mogoče več nikakor ugovarjati (Ušeničnik, Schönleben o Brezmadežni, str. 416). Sklepni del za razglasitev dogme o Marijinem brezmadežnem spočetju se je odvil v letih 1848–1854, ko je papež Pij IX. sklical poseben svet teologov, ki se je posvetil preučevanju vprašanja o opredeljivosti resnice in leta 1849 izdal okrožnico »Ubi primum«, s katero je želel poizvedeti o češčenju Brezmadežne med verniki (Strle, Slovenski mariolog Schönleben, str. 7, 10).

3 Ušeničnik, Schönleben o Brezmadežni, str. 416; Strle, Slovenski mariolog Schönleben, str. 6, 10.

4 Schönleben, *Orbis universi votorum* (4. knj.), str. 87: »Ita ego seposita omni omnino passione, nullius mortalium impulsu, solo in Virginem immaculate conceptam cum lacte hausto affectu cordialiter voveo; & opto, ut eorum accessu, qui nondum sentiunt cum pluribus, augeantur orbis universi vota.«

Frontispic v kongregacijski knjigi Brezmadežne – Brezmadežna v nebeški slavi
in njeni častilci na zemlji. ARS, AS 1073, II/52r, 1r.

kongregacija), se ji je oče pridružil in postal njen dejavni član. Bil je svetovalec, blagajnik in leta 1656 prvi asistent kongregacije.⁵ Nadaljnje spodbude za češčenje Brezmadežne so prišle od učiteljev na jezuitski gimnaziji v Ljubljani, ki jo je Schönleben obiskoval v letih 1629–1635. Član ljubljanske dijaške kongregacije Marije Vnebovzete je postal 8. februarja 1632.⁶ Med njegovimi prvimi vzori se največkrat omenjata Matija Bastjančič, ki je bil med ustanovnimi člani kongregacije Marije Vnebovzete, in Janez Šega, ki je bil prvo leto Schönlebnovega noviciata rektor kolegija sv. Ane na Dunaju.⁷ Kongregacija Vnebovzete v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1605, uradno potrjena pa leto pozneje (1606). Združevala je ljudi različnih stanov: cerkvene in svetne dostojanstvenike ter dijake jezuitske gimnazije. Med prvimi dobrotniki kongregacije je bil škof Hren, ki ji je podaril matriko in se na predvečer praznika sv. Petra in Pavla leta 1606 sam vpisal vanjo kot prvi član. Poskrbel je tudi za umetniško podobo čelnega lista matrike, na kateri je njegov lik portretno prepoznaven.⁸ Frontispic so pozneje prilepili v novo matriko, ki si jo je leta 1651 priskrbel kongregacija.⁹ Urejanje nove matrike in prepis članov iz stare je prevzel prav Schönleben, ki je bil tisto leto predstojnik kongregacije.¹⁰ Hren je leta 1624 odprtih rok podprl tudi ustanovitev nove (t. i. nemške) kongregacije Brezmadežne in se leta 1627 vpisal v njeno matriko.¹¹

Iz povedanega lahko ugotovimo, da so bili prvi temelji za Schönlebnovo poznejše mariološko udejstvovanje postavljeni v otroštvu, zlasti v času šolanja na jezuitski gimnaziji v Ljubljani. Prvi sadovi so se videli že leta 1649, ko je v tisku anonimno izšla njegova zbirka marijanskih hvalnic s panegirikom na čast Brezmadežni v zaključku knjige.¹² Njegovo vnemo za širjenje resnice o Marijini brezmadežnosti je bilo mogoče čutiti tudi pozneje, ko je bil v času svojega jezuitskega službovanja v Ljubljani, v letih

5 ARS, AS 1073, II/51r, str. 47; II/52r, str. 33, 49–50, 63, 65, 68–69, 73, 77, 79, 83, 89, 93, 95, 99, 102; Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine, str. 262–263.

6 ARS, AS 1073, II/51r, str. 122.

7 Smolik, Pridigar, mariolog in zgodovinar, str. 402. Janezu Šegi je Schönleben posvetil četrto knjigo *Orbis universi votorum*. Matijo Bastjančiča pa v isti knjigi imenuje »gloria gentis nostrae«.

8 Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine, str. 255.

9 ARS, AS 1073, II/51r: frontispic je prilepljen za naslovnico.

10 ARS, AS 1073, II/51r, str. 196.

11 ARS, AS 1073, II/52r, str. 25.

12 Schönleben, *Campus liliorum: Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae Mariae*.

1650/1651, šolski prefekt, nemški pridigar, katehet ter spovednik in od januarja 1651 predstojnik dijaške kongregacije Marije Vnebovzete.¹³ Pri širjenju Marijinega češčenja in vnemanju dijakov, velikašev ter preprostega ljudstva za Marijino brezmadežno spočetje je sodeloval še po odhodu iz jezuitskega reda in doktoratu iz teologije v Padovi, ko je po vrnitvi v Ljubljano leta 1654 postal ljubljanski stolni dekan. V jezuitskih dnevnikih in letopisu ljubljanskega kolegija beremo, da je večkrat nastopal v vlogi voditelja procesije nemške kongregacije na Rožnik ali v Polje. Ob Marijinih praznikih je maševal v jezuitski cerkvi ali imel nagovor v kolegiju, več let je bil zaščitnik ter rektor kongregacije Marije Vnebovzete.¹⁴ Schönlebna kot velikega Marijinega častilca opredeljuje tudi njegovo prizadevanje za postavitve kapele Žalostne Matere Božje leta 1664 v pokopališkem obzidju pred južno fasado stolnice, ki so jo začeli graditi leta 1663 v priprošnji, da bi prenehala turška nevarnost.¹⁵

Prav tako je bil pobudnik in zagovornik posvetitve in izročitve kranjskega ljudstva v varstvo Brezmadežne ob preteči turški nevarnosti. Na pobudo cesarja Leopolda I. je deželni zbor v Ljubljani januarja 1664 razpravljal o tem, da bi po avstrijskem in štajerskem vzoru postal 8. december zapovedan praznik tudi na Kranjskem (sam praznik je uvedel že škof Hren). Stanovi so poleg tega določili, da se bodo dan pred praznikom postili in na čast Brezmadežni postavili spominski steber.¹⁶ V imenu vseh kranjskih stanov sta se na praznik Marijinega oznanjenja, 25. marca 1664, zaobljubila deželni glavar in vicedom. Na ta dan so ustanovili tudi procesijo, ki je nato vsako leto potekala od stolnice do jezuitske cerkve, kjer so že 10. marca 1664 postavili znamenje in kip Device Marije.¹⁷ Pobudo za nadaljevanje leta 1664 dane zaobljube o spominskem stebru v čast Brezmadežne je leta 1678 dal rektor jezuitskega kolegija Justus Locatelli. Za arhitekturni del spomenika Brezmadežni so izbrali deželnega stavbnega mojstra arhitekta Ceresola. Oktobra 1680 so postavili kvadratasti postament s kartušnimi vložki, julija 1681 so dodali piedestal, septembra istega leta pa nanj postavili steber.

13 ARS, AS 1073, II/51r, str. 196.

14 ARS, AS 1073, I/32r, str. 38v, 48r, 58r, 59r, 89r–v, 92v, 100v, 107r–v, 110v, 117v–118r; I/31r, str. 32v; II/51r, str. 240, 247, 252.

15 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 689; Lubej, *Marijin steber*, str. 55–56.

16 Turško nevarnost in omenjene dogodke leta 1664 je Schönleben omenil v spisu *Palma virginea* (str. 133).

17 Lubej, *Marijin steber*, str. 55–56.

Čeprav so deželni odborniki Marijin kip naročili že pri umetniku Pietru Paolu Marianiju v Rimu, ulil pa naj bi ga neki beneški livar, je na začetku leta 1680 sodelovanje pri izdelavi ponudil še Janez Vajkard Valvasor. Kljub začetni nenaklonjenosti so se odborniki pozneje zedinili in za izdelavo kipa izbrali Valvasorja. Zaradi spremembe izvajalca so morali povrniti stroške in plačati odškodnino prejšnjima izvajalcema. Valvasor je pri izvedbi kipa sodeloval s salzburškim kiparjem Wolfom Weisskirchnerjem, ki je pripravil kalup iz gline in voska, in ljubljanskim livarjem Krištofom Schlagom. Kip jima je 16. decembra 1681 uspelo uliti z enim ulitjem mešanice medenine in bakra. Nato so ga pozlatili in ga konec marca 1682 postavili na steber.¹⁸

Če smo ugotovili, da so bili temelji za Schönlebnovo širjenje in spodbujanje češčenja Brezmadežne postavljeni v Ljubljani, pa lahko – zlasti če se ozremo na obdobje od zadnjega letnika študija teologije (1647/1648) do leta po posvetitvi v duhovnika (1648/1649) – sklepamo, da so bili nosilni stebri njegovega poznejšega mariološkega delovanja nedvomno začrtani v njegovem govorniško in karierno najbolj plodovitem obdobju na Dunaju (1648/1649, 1652/1653).¹⁹ Schönleben je bil leta 1647 prisoten na svečanosti ob postavitvi kipa Brezmadežne na Dunaju in prav tako ob slovesni posvetitvi dunajske univerze Brezmadežni leta 1649.²⁰ Morda je bil v tem obdobju tudi predstojnik katere od Marijinih kongregacij na Dunaju. Jezuitski katalogi namreč omenjajo, da je bil že pred delovanjem v Ljubljani eno leto predstojnik Marijine kongregacije, ne navajajo pa, v katerem kolegiju (lahko na Dunaju ali pa že pred tem v Gradcu).²¹ Velik del njegovega govorniškega opusa iz tega obdobja je povezan z Brezmadežno. Napisal je zbirko marijanskih hvalnic *Campus liliorum* (prev. *Polje lilij*, 1649) in dva govora. Panegirik na čast Brezmadežne *Panegyricus*

18 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 689; Lubej, Marijin steber, str. 57–61; Smolik, Pridigar, mariolog in zgodovinar, str. 407.

19 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 63–71, 83–84.

20 Posvetitev dunajske univerze Brezmadežni je kot notar podrobno predstavil v dokumentih filozofske fakultete (AUW, Ph 11, str. 78–85). Postavitev Marijinega stebra in posvetitev univerze je opisana tudi v dodatku četrte knjige njegovega spisa *Orbis universi votorum* (str. 87–106). Kot je nakazano v poglavju o jezuitu Trinckelliju v isti knjigi (str. 83–84), je dejanski avtor besedila v dodatku Trinckellius in ne Schönleben (str. 84): »Anno 1648. & rursum Anno 1649. sive, quod idem est, Relationem de erecta Viennae columna Immaculatae Conceptionis, cum annexis Decretis Caesareis ad Vniversitatem, Statuo, & Iuramento Academico de propugnanda Immaculata Conceptione. Hanc Relationem ad finem hujus libelli remittere placuit, utpote longiusculam, & mutuato calamo conscriptam.«

21 ARSI, Austr. 28, ACT 1645–1649, str. 228v; ARSI, Austr. 29, ACT 1651, str. 118r.

Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae Mariae (prev. Panegirik veliki Materi Devici, brez izvirnega greha spočeti Mariji, 1649) je natisnjen v zaključku omenjene zbirke hvalnic, drugi govor (*Corona gemmea, adgratulatio sex neo-doctoribus theologis ex Ord. Cisterciensi*, 1649) pa ni ohranjen.²² Panegirik Brezmadežni je napisal v počastitev slovesne posvetitve univerze Brezmadežni, govoril (ali pa mogoče samo natisnil) pa konec avgusta 1649 ob imenovanju šestih cistercijanskih doktorjev teologije, ki so prvi ob promociji prisegli, da se bodo trudili za širjenje resnice o Brezmadežni.²³ Zanimivo je, da je že v tem panegiriku na več mestih izrazil prepričanje, da je zavest o Marijini brezmadežnosti med ljudmi prisotna že dolgo časa.²⁴ Argument o splošnem soglasju vernikov o Marijini izvzetosti od izvirnega greha, ki je pozneje postal odločilen pri dokazovanju te resnice, je očitno izoblikoval zelo zgodaj. Zbirko Marijinih hvalnic *Campus liliorum*, v kateri je zbral hvalnice Marijinih častilcev iz vrst Habsburžanov, je namenil omenjenim cistercijanskim teologom, posvetil pa pobudniku posvetitve univerze Brezmadežni, cesarju Ferdinandu III.²⁵

Bivanje in delovanje na Dunaju je bilo v Schönlebnovem primeru pomembno tudi zato, ker so mu bile tam na voljo knjižnice, v katerih je študiral in zbiral gradivo za svoje poznejše mariološke spise. To izpričujejo marginalije njegovih spisov, kjer kot vir pogosto navaja svoje osebne zapiske (»Ms. Acad.«, »Ms. Sched. Acad.«), ki so nastali v času študija v knjižnicah dunajskega kolegija in univerze.²⁶ Da je bilo dunajsko obdobje zares ključno za njegovo poznejše ukvarjanje z mariologijo, je mogoče posredno razbrati tudi iz odlomka v četrti knjigi spisa *Orbis universi votorum*, v katerem hvali in izpostavlja svoje jezuitske profesorje, ki so bili častilci Brezmadežne:

22 Valvasor, *Die Ehre*, II, 6, str. 355; Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 65, 238, 371.

23 Schönleben, *Campus liliorum*, nepag. (str. pred začetkom zaključnega panegirika): »!.../ Primos hodie creari doctores theologos, qui ex piissimi Caesaris voluntate iurarunt propugnationem immaculatae conceptionis Virgineae Matris. Ego si admittitis conceptum nuper panegyricum iuranti Universitati, cuius membra propediem futuros auguror neo-doctores, recitabo !.../« Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 65–68.

24 Schönleben, *Campus liliorum: Panegyricus Magnae Matri Virgini*, nepag., npr.: »Haec majorum nostrorum cum materno ut ita dicam lacte hausta in Deiparam Pietas !.../«; »Credo enim ego jam olim pari passu majores nostros in hanc abijssse sententiam quae Virgineae Matris Conceptionem ab omni labe immunem pronuntiat !.../«

25 Schönleben, *Campus liliorum*. Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 65–68.

26 *Orbis universi votorum* (4. knj.), npr. str. 17, 23–24, 26, 38, 47–49 itd. Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 195.

rojaka Matijo Bastjančiča, Leonarda Bachina, Bernarda Geyerja, Joannesa Bertholda, Paula Rosmerja in tudi Nicolausa Avancinija.²⁷

Schönlebnov mariološki opus

Prvo Schönlebnovo mariološko delo, ki je izšlo v tisku, je bil spis *Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae* (prev. *Zaobljube celotnega svetá za določitev pobožnega in pravega odloka o brezmadežnem spočetju Matere Božje*). Od prvotno načrtovanih petih zvezkov sta izšla le dva: tretji in četrti. Oba sta bila leta 1659 natisnjena pri tiskarju Kramerju v Celovcu. Sodeč po posvetilih in dovoljenjih za tisk je »iz določenih razlogov« (»ex certis causis«) najprej izšla četrta knjiga, pozneje pa še tretja, a ne v celoti.²⁸ Kot lahko razberemo iz proemija in Schönlebnovih poznejših navedb v *Palma virginea*, so od prvotno zastavljene tretje knjige izšla samo tri poglavja od predvidenih devetih.²⁹ Glede na oris vsebine po paragrafih v zaključku proemija je mogoče sklepati, da bi bila tretja knjiga, če bi izšla v celoti, zelo obsežna.

Glavne obrise vsebine obeh knjig je mogoče razbrati že z naslovnice. V tretji knjigi se je Schönleben odločil poiskati dokaze, ki govorijo v prid Marijinega brezmadežnega spočetja v spisih in redovnih odlokih dominikancev, ki so sicer najbolj nasprotovali tej resnici.³⁰ V najobsežnejšem tretjem poglavju knjige (»Caput III. Immaculatae Conceptionis mysterium stabilitur ex Doctrina S. Thomae Doctoris Angelici«) je postavil tezo, da sv. Tomaž Akvinski v resnici ni bil nasproten Marijinemu brezmadežnemu spočetju, in s tem tistim dominikancem, ki so svoje nasprotovanje utemeljevali na Tomaževih spisih, odvzel glavni argument.³¹ V četrti knjigi je obravnaval misli šestdesetih profesorjev dunajske univerze in tudi drugih

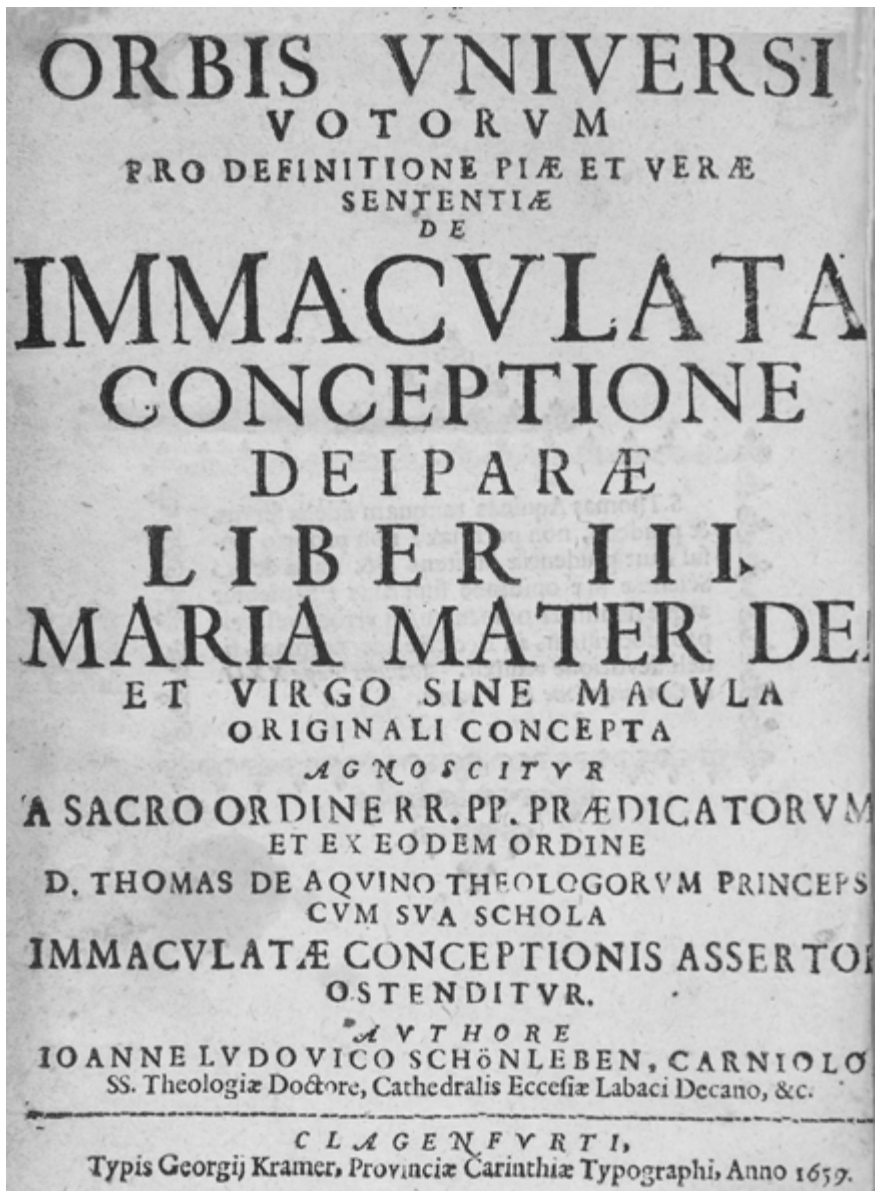
27 Schönleben, *Orbis universi votorum* (4. knj.), str. 85–87.

28 Schönleben, *Orbis universi votorum* (4. knj.), »Ad lectorem«. Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 222–224.

29 Zani, *Memorie, imprese*, str. 182v (»Lib. 3. cap. 1., 2. et 3.«); Schönleben, *Orbis universi votorum* (3. knj.), »Proemium«, str. 3. Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 225–226.

30 Schönleben, *Orbis universi votorum* [...] *Liber III. Maria Mater Dei et Virgo sine macula originali concepta agnoscitur a sacro ordine RR. PP. Praedicatorum, et ex eodem ordine D. Thomas de Aquino, theologorum princeps cum sua schola immaculatae conceptionis assertor ostenditur.*

31 Prim. Strle, Schönleben o mnenju, str. 171–173.

Naslovnica 3. knjige spisa *Orbis universi votorum*. Arhiv Narodne in univerzitetne knjižnice – Schönleben, *Orbis universi votorum*, 3. knj., Celovec, 1659.

(škofov in kanonikov) od ustanovitve do svojega časa, ki so se izrekli v prid resnice o brezmadežnem spočetju.³² Vse, ki jih potem podrobneje obravnava, našteje že v uvodu knjige (»Syllabus doctorum Viennensium immaculatae conceptionis assertorum«). V nadaljevanju vsakega posebej podrobneje predstavi in navede najodmevnejše ter najpomembnejše odlomke iz njihovih del, ki dokazujejo prepričanje o Marijini brezmadežnosti. Ko omenja svoje profesorje, ki so mu bili za zgled s svojim prizadevanjem za širjenje resnice o Brezmadežni, posebno mesto nameni rojaku Matiju Bastjančiču, dolgoletnemu profesorju na dunajski univerzi, in ga imenuje »gloria gentis nostrae«. Na poseben način se v posvetilu pokloni še enemu svojemu rojaku, Janezu Šegi. Spis je namreč posvetil Lavrenciju Aidingerju, profesorju teologije, rektorju univerze in kanoniku katedrale sv. Štefana, in Janezu Šegi, prav tako profesorju teologije, večkratnemu dekanu teološke fakultete in cesarskemu spovedniku.³³

Schönleben je s spisom *Orbis universi votorum* želel dokazati, da ima pobožno mnenje o Marijini brezmadežnosti že vse potrebne lastnosti za dokončno opredelitev kot verske resnice. Kljub njegovemu trdnemu prepričanju pa je ton pisanja ostal zmeren in miren. Svoje prepričanje je predstavil temeljito, a trezno, ni pa ga označil za gotovo, temveč kot zelo verjetno.³⁴ Iz Schönlebnovega nagovora bralca v četrti knjigi je mogoče razbrati, da je bilo za tisk pripravljenih vseh pet knjig.³⁵ Čeprav so mu deželni stanovi 4. maja 1664 odobrili 600 goldinarjev za tisk knjig o Brezmadežni, te, iz nam neznanega vzroka, niso nikoli izšle.³⁶ Morda so bile za to krive težave pri iskanju tiskarja, ki jih je Schönleben omenil v enem izmed pisem škofu Buchheimu.³⁷ Možno je tudi, da je bilo papeža Aleksandra VII. (*Sollicitudo omnium Ecclesiarum*, 1661), ki je govorila v prid resnici o Marijini brezmadežnosti,³⁸ razumel kot skorajšnje zmago

32 Schönleben, *Orbis universi votorum* [...]/ Liber IV. *Maria Mater Dei et Virgo sine macula originali concepta docetur ab antiquissimi archigymanasii Viennensis doctoribus. Sive Sexagena doctorum Viennensium Deiparae sine macula conceptae assertorum et vindicum e tenebris vetustatis educta.*

33 Schönleben, *Orbis universi votorum* (4. knjiga), str. 86 in posvetilo.

34 Prim. Strle, Schönleben o mnenju, str. 181–182.

35 Schönleben, *Orbis universi votorum* (4. knj.), »Ad lectorem«: »Alii tres antecedentes cum quinto adhuc praelo sunt, quos propediem expecta.« Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 223.

36 Lubej, *Marijin steber*, str. 55, op. 18.

37 NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 138/10.

38 Prim. Strle, *Slovenski mariolog Schönleben*, str. 3.

zagovornikov Brezmadežne in se mu zato ni zdelo več nujno potrebno nadaljevati težavnega iskanja tiskarja.³⁹ Poznejša seznama njegovih za tisk pripravljenih del (1669, 1672) nedoločno navajata dva za tisk pripravljena zvezka, ne vemo pa, ali sta mišljena prvi in drugi zvezek ali morda dva zvezka pete knjige.⁴⁰ Valvasor med rokopisi navaja samo nenatisnjeno peto knjigo v dveh zvezkih, prvih dveh knjig pa ne omenja.⁴¹ Čeprav se nam prva, druga, večji del tretje (šest poglavij) in peta knjiga niso ohranile, lahko o njihovi vsebini sklepamo na podlagi Schönlebnovih poznejših pričevanj. V spisu *Palma virginea* se namreč večkrat sklicuje na prvi dve knjigi *Orbis universi votorum*, le pete knjige (kolikor mi je doslej znano) ne navaja nikjer. Ker svoj poznejši spis *Palma virginea* na naslovnici imenuje »fragmen maioris operis«, domnevam, da je vsebino večkrat citiranih prvih dveh zvezkov *Orbis universi votorum* povzel v tem spisu in si je zato po izdaji *Palma virginea* prizadeval le še za natis pete knjige.⁴² V prvi knjigi je zbral štiri tisoč naklonjenih mnenj doktorjev in sedemdesetih papežev v prid resnice o Marijinem brezmadežnem spočetju. V drugi knjigi je naštel petdeset mest, akademij in licejev, ki ali častijo Brezmadežno ali so se ji posvetili ter se zavezali širjenju te resnice v širši krščanski skupnosti. Knjiga vsebuje tudi imena šestdesetih kardinalov, šestindvajsetih cesarjev, šestindvajsetih kraljev, veliko knezov, grofov, nadvojvod in škofov, ki so bili podporniki te resnice.⁴³

Možno je, da je zaradi spisa *Orbis universi votorum* Schönleben prejel častni naziv apostolskega protonotarja. V virih je s tem nazivom prvič imenovan 10. in 12. januarja 1661,⁴⁴ iz česar je mogoče sklepati, da ga je od papeža najverjetneje prejel že leta 1660.⁴⁵ Vrednost in pomen Schönlebnovih marioloških del so prepoznali še člani bolonjske *Akademije gelatov* in ga zaradi njih najpozneje leta 1670 sprejeli med častne člane.⁴⁶ O uspehu spisa *Orbis universi votorum* in pravilnosti njegovih ugotovitev posredno

39 Schönleben, *Palma virginea*, npr. str. 131.

40 Schönleben, *Feyertäglicher Erquick-Stunden*, »Syllabus operum«; Zani, *Memorie, imprese*, str. 183r. Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 223–224.

41 Valvasor, *Die Ehre*, II, 6, str. 356.

42 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 241–242.

43 Schönleben, *Palma virginea*, str. 143, 148–149; Ušeničnik, Schönleben o Brezmadežni, str. 418–419.

44 NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 67/3, 364 (»Continuatio protocollis ab anno 1661«).

45 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 105–106.

46 Zani, *Memorie, imprese*, str. 181r–182r; Miklavčič, Johann Ludwig Schönleben, str. 220.

govori tudi droben tisk neznanega avtorja v Semeniški knjižnici,⁴⁷ na katerega je prvi opozoril Smolik. Neznani teolog »z Zahoda« (»a nobis repertum sit in occidente«) je v svojem drobnem delu z naslovom *Certum quid circa doctrinam Doctoris Angelici S. Thomae Aquinatis* ponatisnil pet odstavkov tretjega zvezka *Orbis universi votorum*. Prepisal je tiste odstavke, v katerih je Schönleben pisal o svojih pomislekih glede pristnosti nekaterih Tomaževih spisov (str. 37–43), in k temu dodal še svoje podatke, s katerimi je potrdil Schönlebnove trditve.⁴⁸ Ko govorimo o Schönlebnu kot mariologu, ne smemo pozabiti omeniti, da tudi na tem področju ostaja predvsem zgodovinar in bi ga težko opredelili kot spekulativnega dogmatika. Obravnava le eno področje mariologije: vprašanje, ali je bila Marija spočeta brez madeža izvirnega greha ali ne. Resnico obravnava zgodovinsko: sledi ji v preteklosti in dokazuje, kako je bila zavest o Marijini neomadeževanosti z izvirnim grehom vedno živa med verniki. Ne glede na svoj izrazito zgodovinski pristop je zaradi široke razgledanosti po mariološki literaturi in filozofske bistrine s poudarjanjem pomena soglasja vernikov naredil pomemben korak naprej. Splošno soglasje vernikov je namreč pozneje v dogmatiki postalo eden izmed odločilnih dejavnikov za opredeljivost nekega nauka kot verske resnice.⁴⁹

Najpomembnejši, a prepovedani mariološki deli: *Vera ac sincera sententia* (1668, 1670) in *Palma virginea* (1671)

Preobrat v načinu Schönlebnovega pisanja je povzročil spis dominikanca pod psevdonimom Marcellus Sidereus Cyriacus, ki je v spisu *Synopsis historica de conceptione Deiparae* leta 1663 zavrgel resnico o Marijini brezmadežnosti. Schönlebna je dejstvo, da si nekdo kljub buli papeža Aleksandra VII. iz leta 1661 (s katero je bila po njegovem mnenju resnica o Brezmadežni v veliki meri že potrjena)⁵⁰ upa ugovarjati papeževemu dekretu in zavriniti resnico, tako razjezilo, da ni mogel ostati tiho. Zdelo se mu je nezaslišano, da je nasprotovanje prihajalo ravno iz vrst dominikancev, ki so bili papežu, ker

47 Prvotno iz NŠAL, NŠAL 100, KAL fasc. 125/9.

48 Smolik, Pridigar, mariolog in zgodovinar, str. 406.

49 Prim. Rozman, *Sveto pismo v spisih*, str. 36–37; Strle, Slovenski mariolog Schönleben, str. 17–18.

50 Schönleben, *Vera ac sincera sententia* (1668), »Dedicatio«, str. 5, 7, 29 itd.; *Palma virginea*, npr. str. 131.

so bili njegovi prelati, še posebej blizu. Svojega stališča in dokazovanja v prid Brezmadežne ni spremenil, le začel ga je zagovarjati bolj srdito, mestoma ironično ter vzvišeno, pogosto je polemiziral z nasprotnikom, gledal nanj zviška in bil večkrat tudi žaljiv.⁵¹ Ravno v tej spremembi tona pisanja se, sploh ker so njegovi dokazi in mariološka stališča v svojem bistvu ostali enaki kot v *Orbis universi votorum*, najverjetneje skriva glavni povod za to, da sta dve mariološki deli, dve izdaji *Vera ac sincera sententia* (1668, 1670) in *Palma virginea* (1671), prišli na *Indeks prepovedanih knjig*.

Prva izdaja spisa *Vera ac sincera sententia de immaculata conceptione Deiparae Virginis* (prev. *Resnično in iskreno mnenje o brezmadežnem spočetju Device Matere Božje*) je izšla pod psevdonimom Balduinus Helenocceus. Izdaja je bila dokončana 1667, izšla pa je leto pozneje v Salzburgu pri tiskarju Haanu. Tudi drugo izdajo je Schönleben objavil pri istem tiskarju, a pod svojim pravim imenom. Ker je prvo izdajo Valvasor v svojem popisu Schönlebnovih del navedel pod nekoliko drugačnim naslovom,⁵² je vse do leta 1954 pri raziskovalcih vladala zmeda. Valvasor je namreč navedel naslov, ki se pojavi pred proemijem (»Examen synopseos historicae de conceptione B. V., quam Fr. Marcellus Sydereus Cyriacus elucubravit«) in se nato skozi vso knjigo ponavlja v glavi dveh zaporednih strani (začne se na *verso* in nadaljuje na *recto* strani lista). Težavo je razrešil šele Anton Strle, ki je pravilno ugotovil, da gre za dve različni izdaji istega dela.⁵³

Knjigo je Schönleben posvetil samemu papežu⁵⁴ in ga prosil, naj bo razsodnik med njim in nasprotniki Brezmadežne: »Ti, sv. Oče, torej razsodi med menoj in Marcelom, Ti sam varuj svojo lastno stvar, Ti brani čast Marije, ki Te je povzdignila na vrhunec zemeljskega dostojanstva. Naj se sliši glas s Tvoje stolice: Devica Marija je brez madeža. In vse krščanstvo bo veselo in hvaležno ponavljalo: to je rekel Klemen IX.«⁵⁵ Druga izdaja

51 Prim. Ušeničnik, Schönleben o Brezmadežni, str. 419, 423; Strle, Nekaj opomb, str. 202–205.

52 Valvasor, *Die Ehre*, II, 6, str. 355: »Examen synopseos historicae de conceptione B. V., quam Fr. Marcellus Sydereus Cyriacus elucubravit, & Jo. Lud. Schönl. ad trutinam bullarum sedis Apostolicae appendit.« (prev. »Pretres Zgodovinskega pregleda o spočetju blažene Device, ki ga je frater Marcellus Sydereus Cyriacus objavil in Janez Ludvik Schönleben stehal na tehtnici bul Apostolskega sedeža«).

53 Strle, Nekaj opomb, str. 201–202.

54 Schönleben, *Vera ac sincera sententia* (1668), »Dedicatio«: »Sanctissimo Domino N. Clementi Nono, Pontifici Opt. Max., Christi in terris Vicario.«

55 Schönleben, *Vera ac sincera sententia* (1668), »Dedicatio«, str. 8. Prim. Strle, Nekaj opomb, str. 204–205.

Naslovnica 1. izdaje spisa *Vera ac sincera sententia*. Arhiv Narodne in univerzitetne knjižnice – Balduinus Helenocceus, *Vera ac sincera sententia*, Salzburg, 1668.

je z izjemo naslovnice (psevdonim je zamenjan s pravim imenom, druga letnica) enaka prvi. Tudi posvetila Schönleben ni spremenil: še vedno je naveden pod psevdonomom, delo pa je kljub menjavi na rimski stolici še vedno posvečeno papežu Klemenu IX. (1667–1669) in ne novemu papežu Klemenu X. (1670–1676).⁵⁶ V spisu strogo presoja delo nasprotnika Marcela in obsoja njegovo zmoto. Zavrača vse njegove neresnične trditve in zavzeto brani resnico. Nasprotnika vztrajno nagovarja, opominja, popravlja in se nanj jezi. Pri izbiri besed ni pazljiv in nasprotnika žali. V ozadju je čutiti ironijo. Že v predgovoru ostro obsodi dominikance, da je padla temna senca na ves red, čeprav niso bili vsi proti Brezmadežni (zlasti npr. ne dominikanec Ambrosius Catharinus, na katerega se v tem spisu tolikokrat sklicuje).⁵⁷ Očita jim nespoštljiv odnos do papeške avtoritete, ker si drznejo nasprotovati papeškimi bulam, zlasti tisti iz leta 1661.⁵⁸ Kljub neustavljivemu zanosu v posvetilu in tudi sicer v celotni knjigi v zadnjem stavku spisa zapiše, da končno odločitev prepušča rimski stolici.⁵⁹

Strle je ugotovil, da je vsebina spisa *Vera ac sincera sententia* dogmatično neoporečna: ne da se sicer pritrčiti čisto vsem Schönlebnovim izvajanjem, a večjih napak ni. Tako kot pozneje v spisu *Palma virginea* tudi tukaj kot glavni dokaz v prid Marijine brezmadežnosti Schönleben navaja splošno soglasje vernikov in nezmotljivost Cerkve zaradi notranjega varstva ter vodstva Sv. Duha. Poznejša bula *Ineffabilis Deus*, s katero je papež Pij IX. leta 1854 dokončno potrdil dogmo o Marijini brezmadežnosti, je dokazala, da je bila bula *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* iz leta 1661 res takšna, da se nasprotnega mnenja po dogmatičnih načelih ni dalo več zagovarjati, in da se je torej Schönleben upravičeno jezil in branil resnico.⁶⁰ Seveda pa poznejša bula ne opravičuje njegovega srboritega napadanja in žaljenja nasprotnika. Njegova jeza in srd sta bila zelo nepremišljena in nespametna. Z malo samocenzure bi bil učinek njegovih del skorajda isti, domet pa veliko širši, saj bi ga, če ne bi bil uvrščen na indeks, brali širši teološki krogi.

56 Schönleben, *Vera ac sincera sententia* (1670), »Dedicatio«, str. 3: »Sanctissimo Domino N. Clementi Nono, Pontifici Opt. Max., Christi in terris Vicario. Balduinus Helenocceus felicitatem.«

57 Prim. Strle, Schönleben in Ambrozij Catharinus, str. 204–211.

58 Prim. Strle, Nekaj opomb, str. 202–205.

59 Schönleben, *Vera ac sincera sententia* (1668), str. 178: »Deo laus. Haec & omnia mea S. Rom. Ecclesiae iudicio & arbitrio penitus penitusque subjecta sunt. Virgini Immaculate Conceptae Honor.«

60 Prim. Strle, Nekaj opomb, str. 205; Strle, Schönleben o mnenju, str. 181–182, 185.

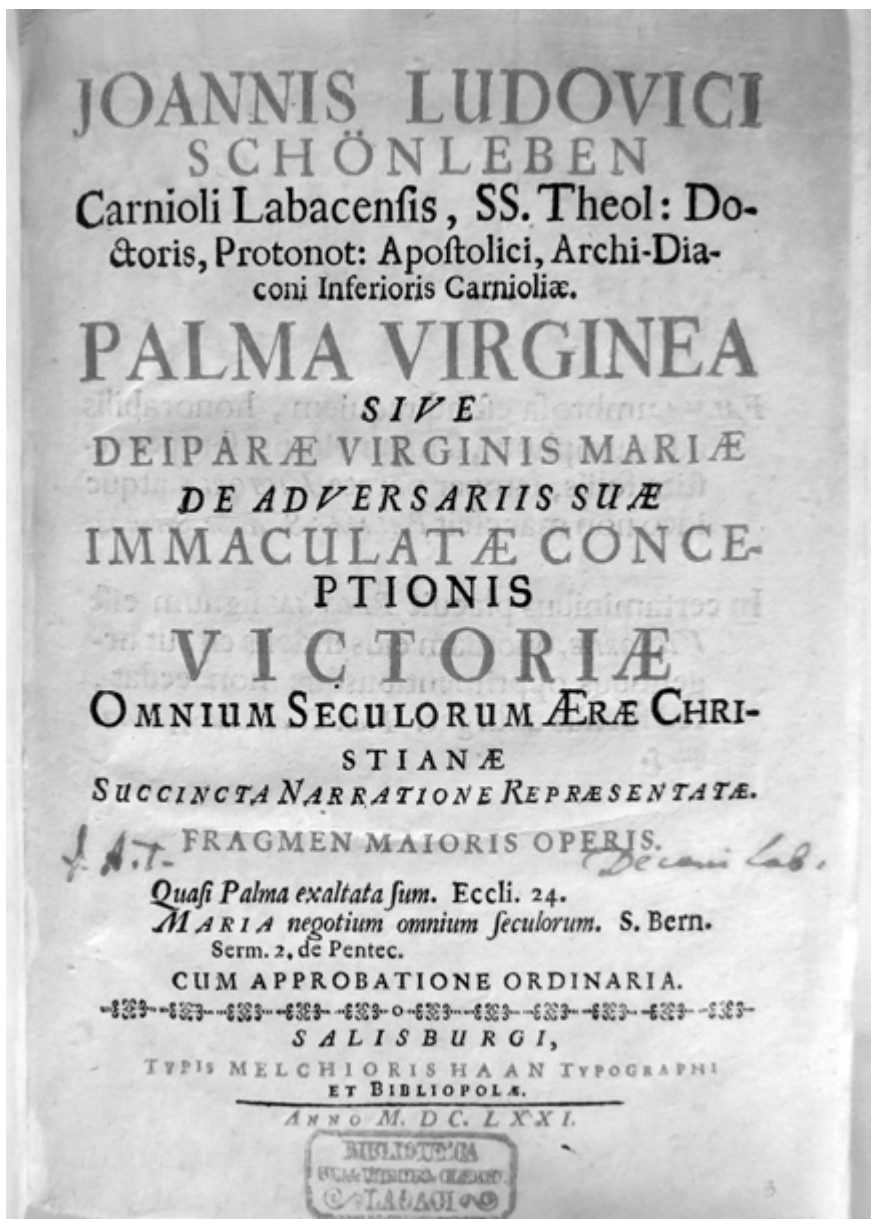
Ker dogma takrat še ni bila potrjena, je lahko, sploh ob dejstvu, da je bila papeška cenzura v dominikanski pristojnosti, že ob pisanju računal na težave. Obe izdaji spisa *Vera ac sincera sententia* sta bili na indeks vpisani za časa papeža Inocenca XI., in sicer 18. maja 1677.⁶¹

Schönleben je s polemičnim načinom pisanja nadaljeval tudi v naslednjem spisu *Palma virginea sive Deiparae Virginis Mariae de adversariis suae immaculatae conceptionis victoriae omnium seculorum aere christianae succincta narratione repraesentatae* (prev. *Deviška palma ali zmage Božje Matere Device Marije nad nasprotniki svojega brezmadežnega spočetja v vseh krščanskih stoletjih, predstavljene v jedrnati pripovedi*). To je njegovo najpomembnejše mariološko delo. Če sklepamo po dovoljenju za tisk, je bil spis dokončan najpozneje v začetku leta 1669. Zaključni kronogram (»LaVs & gLorIa VIrgInI sIne MaCVLa peCCatI ConCeptae.«) in posvetilo pa sporočata letnico 1671. Ker je posvetilo prijatelju in mecenu Volfu Engelbertu Auerspergu datirano šele konec leta (na praznik Brezmadežne, 8. 12. 1671),⁶² je lahko bil spis dejansko natisnjen šele na začetku leta 1672. Če je bil končan že leta 1669, je Schönleben imel več kot dovolj časa, da ga je dal v branje svojim prijateljem v *Akademiji gelatov*. Dva izmed njih sta napisala pohvalo v verzih, in sicer Petrus Hercules de Bellois in Simon Santagata. Schönleben je njune verze (distih in epigram) umestil za dovoljenja za tisk in k temu dodal še svoj epigram, ki ga je posvetil Simonu Santagati.⁶³ Na naslovnici je spis označil kot fragment, odlomek večjega dela (»fragmen maioris operis«). Ob tem je imel najverjetneje v mislih svoje tako vsebinsko kot po obsegu široko delo *Orbis universi votorum*. V spisu *Palma virginea* obravnava Marijine zmage od začetka krščanstva do svojega časa (»Deiparae Virginis Mariae de adversariis suae immaculatae conceptionis victoriae omnium seculorum aerae Christianae /.../ repraesentatae«). Kot glavni dokaz v prid resnice o Marijini brezmadežnosti navaja skupno soglasje vernikov, ki ga sistematično predstavi v dodatku knjige (»Appendix victoria De universo fidelium coetu«). Ravno zaradi tega njegovega izvajanja je Strle, ki se je doslej najpodrobneje ukvarjal s Schönlebnovim mariološkim opusom, izrazil mnenje, da bi bilo to

61 *Index librorum prohibitorum*, str. 212, 383.

62 Schönleben, *Palma virginea*, »Dedicatoria«: »Illustrissimo et excellentissimo Domino, Domino Wolfgango Engelberto Sac. Rom. Imp. Comiti ab Aursperg«.

63 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 162–166.

Naslovnica spisa *Palma virginea*. Semeniška knjižnica v Ljubljani – Schönleben, *Palma virginea*, Salzburg, 1671.

delo, če ne bi prišlo na *Indeks prepovedanih knjig*, med pomembnejšimi mariološkimi spisi in bi se ga veliko več navajalo.⁶⁴

Delo je napisano v poljudno-teološkem slogu, a polemično. Schönleben zopet ni mogel mimo ironije, napadalnosti in ostrega izrazoslovja, zato je bilo tudi to delo 13. marca 1679 uvrščeno na indeks.⁶⁵ Napada zlasti dominikanca Vincenza Bandella in ga, na primer, imenuje Goljata, ki se je boril proti Davidu – papežu Sikstu IV.⁶⁶ Ko govori o njem, na primer pravi, da »je bruhal strup« (»virus evomebat Bandellus«); njegove somišljenike imenuje »Bandellova kohorta« (»Bandelli fida cohors«),⁶⁷ njega pa obtožuje potvarjanja dokumentov.⁶⁸ Čudi se potrpežljivosti papeža Siksta IV. in dejstvu, da ni ukrepal proti Bandellu.⁶⁹ Na več mestih komaj zadržuje krohot zaradi neumnosti nasprotnikov (npr. na str. 43: »magna cum molestia cachinnos cohibui«) in je nasploh v izrazoslovju do njih zelo neprizanesljiv.⁷⁰

Spis *Palma virginea* imamo za najpomembnejše Schönlebnovo mariološko delo predvsem zaradi načina izvajanja in dokazovanja resnice o Marijinem brezmadežnem spočetju. Pravilnost svojega prepričanja je avtor utemeljeval v splošnem soglasju vernikov, ki se je tekom stoletij krepilo in širilo. Svoj pogled na to dejstvo je podrobno predstavil v *Dodatku* knjige, ki ga je naslovil »De universo fidelium coetu« (str. 134–166). V njem je predstavil zunanji in notranji dokaz, zaradi katerih bi po njegovem mnenju

64 Strle, Slovenski mariolog Schönleben, str. 18; Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 225–226.

65 *Index librorum prohibitorum*, str. 383.

66 Schönleben, *Palma virginea*, npr. str. 62–70, 79–81. Prim. Strle, Nekaj opomb, str. 203–205.

67 Schönleben, *Palma virginea*, str. 63, 81.

68 Schönleben, *Palma virginea*, str. 68: »Cum ergo uti ex relatis patet, tam vehemens tempestas concitata fuerit hisce temporibus adversus piam sententiam, & tantae ultro citroque concertationes, quid sperari potuit in editione librorum antiquorum patrum, quam ut sicubi in Bandelli aut Bandelizantium manus inciderent MSS. authores vetusti, integrae ex illis paginae diriperentur, integrae lineae delerentur, imo quod pejus est integrae novae sententiae, de quibus antiqui nec somniaverant adderentur ac intruderentur, eo fine, ut pia sententia per eos maxime premeretur, per quos antiquitus fuerat solidata.«

69 Schönleben, *Palma virginea*, str. 67: »Mirari jure possis Sixti patientiam, qui nihil severius in particulari decrevit contra Bandellum, si Tractatum ejus ipsemet vidit aut legit.«

70 Npr.: ko Candidus nasprotuje pobožnemu mnenju, »kruli kot svinja« (str. 78: »Candidum, qui audiens Mariam sine peccato Conceptam, grunniat etiam bestias sine peccato conceptas?«). P. Thomas Leonardi pa po Schönlebnovem mnenju vpije kot klepetava sraka (str. 128: »At en rursum unus aliquis impatiens silentiis impositi ceu garrula pica anno 1661 prodiit. Is est P. F. Thomas Leonardi Ord. Praedicatorum, qui opus edidit de hominis institutione intitulum.«).

nauk o Brezmadežni moral biti razglašen za dogmo. Zunanji dokaz je izvajal iz dejstva, da se je Cerkev vedno sklicevala na soglasje vernikov (npr. pri zavračanju herezij). Notranji dokaz za potrditev dogme o Brezmadežni pa je po njegovem mnenju delovanje Sv. Duha, ki živi v Cerkvi in pod vplivom katerega je sploh lahko prišlo do takšnega vsesplošnega soglasja vernikov o Brezmadežni.⁷¹ Schönlebnov *Appendix* obsega šest paragrafov. V prvem govori na splošno o moči dokaza iz soglasja vernikov (str. 134–137: »Quanta sit vis argumenti a consensu fidelium«). V drugem paragrafu predstavlja ugotovitve mnogih teologov, da je pobožno mnenje o Marijinem brezmadežnem spočetju zaradi skupnega pritrjevanja različnih ljudstev opredeljivo kot verska resnica (str. 137–140: »Piam de Immaculata Conceptione B. V. sententiam ex communi populorum applausu firmari (sic!), & definibilem esse de fide, plurimi docent.«). Tretji odstavek predstavi pomembnost in moč splošnega soglasja vernikov, zaradi katerega je resnica o Marijini brezmadežnosti zrela za razglasitev kot dogma (str. 140–146: »Argumentum ex communi populorum consensu pro Immaculata Conceptione varie deducitur.«). V nadaljevanju Schönleben navaja okoliščine soglasnega mnenja (str. 146–153: »Circumstantiae communis populi Christiani in sententiam piam consensus & affectus obiter expenduntur.«): čas, kraj, pogoje, način češčenja in številke. Ko navaja konkretne številke Marijinemu brezmadežnemu spočetju naklonjenih ljudi, spregovori tudi o splošnem soglasju o tej resnici na Kranjskem.⁷² Odgovarja na vprašanje, ali je nauk lahko razglašen za versko resnico tudi, če mu nekateri nasprotujejo (str. 154–158: »An obstet piae sententiae definibilitati paucorum contradictio.«). V zadnjem paragrafu odgovarja tistim, ki se z njegovimi načeli ne strinjajo (str. 158–166: »Diluuntur objecta contra hactenus traditam doctrinam.«).

71 Strle, Slovenski mariolog Schönleben, str. 4.

72 Schönleben, *Palma virginea*, str. 153: »Patria mea Ducatus Carnioliae non adeò latè patens numerabit facillè utriusque sexus personas ultra trecenta millia, & inter hos unicum Monasterium Monialium D. Dominici quod numerat summum viginti moniales, sed hae adeò parum sollicitae sunt de PP. Praedicatorum doctrina, ut multae illorum nec viderint unquam Religiosum ejus Ordinis multò minus docentem audierint: sed à constitutis Sacerdotibus edocentur colere & venerari Mariam Immaculatè Conceptam. Atque adeò inter tot homines, in tercentum millibus nullum scirem reperire (si advenas pauculos heterodoxos excipias) qui piae sententiae sit contrarius, sed potius omnes docti pariter & rudes, nobiles & ignobiles, viri & foeminae, Religiosi & seculares, omnes, omnes in pervigilio Conceptionis Deiparae ex voto jejuniunt, & festum ejus devotè ac solenniter celebrant, de quo sit benedictus Deus, & Dei Mater Immaculatè Concepta.«

Pomembnost argumentu iz soglasja vernikov, ki ga utemeljuje v zunanjem (soglasje vernikov v pomembnih stvareh) in notranjem (delovanje Sv. Duha) dokazu, Schönleben pripisuje tudi zato, ker je soglasje trajalo že toliko časa (praktično od začetka krščanstva) in se je vse do njegovega časa le še krepilo. To dokazuje tudi *Palma virginea*, ki opisuje »zmage Božje Matere Device Marije v vseh krščanskih stoletjih« (»Deiparae Virginis Mariae de adversariis suae immaculatae conceptionis victoriae omnium seculorum aere christiana«). Svoje prepričanje Schönleben podkrepi z resnico o nezmotljivosti Cerkev in poudari, da bi z zanikanjem veljavnosti ter pomena splošnega soglasja vernikov zanikali tudi resnico o nezmotljivosti Cerkev, ki jasno izhaja iz *Svetega pisma*.⁷³ Ko je bil skoraj dvesto let pozneje pod papežem Pijem IX. leta 1848 imenovan poseben svet teologov, ki je dobil nalogo, da ugotovi, ali je nauk o Marijinem brezmadežnem spočetju opredeljiv kot resnica, je najprej izoblikoval pozitivna in negativna načela, po katerih so nato razpravljali o opredeljivosti nauka.⁷⁴ Strle je preveril, koliko se Schönlebnove mariološke ugotovitve skladajo s temi načeli. Ugotovil je, da se, gledano v celoti, načeloma ujemajo tako s pozitivnimi kot negativnimi načeli in da je Schönleben pri svojem dokazovanju izhajal iz tistih osnov, ki so pozneje pomembno odločale pri opredelitvi Marijinega brezmadežnega spočetja kot verske resnice (bula *Ineffabilis Deus*, 1854). Menil je, da je *Palma virginea* pomembno mariološko delo, ki bi, če zaradi polemičnega načina pisanja ne bi prišlo na *Indeks prepovedanih knjig*, imelo pomembno vlogo v zgodovini mariologije ter bi se ga vsekakor več navajalo v delih poznejših mariologov.⁷⁵ Da je Strletovo sklepanje pravilno, dokazuje tudi Schönlebnovo delo *Orbis universi votorum*, v katerem je zagovarjal praktično ista stališča kot v poznejših dveh spisih. Razlika je le v tem, da je v njem ostal na strogo znanstveni teološki ravni, zato ga nihče ni prepovedal brati.

73 Prim. Strle, Slovenski mariolog Schönleben, str. 4–7.

74 Pozitivni kriteriji za možnost opredelitve verskega nauka kot resnice so: 1) da se v prid nauka lahko navede kakšno odločilno in slovesno pričevanje; 2) da se da navesti eno ali več razodetih resnic, ki vsebujejo resnico, ki je v fazi opredeljevanja in dokazovanja, in da je ta posredno razodeta v že jasno izraženih resnicah; 3) da se ne da zanikati nove resnice, ne da bi s tem zanikali kakšno drugo, že opredeljeno resnico; 4) da je izraženo soglasje episkopata katoliške Cerkve; 5) da obstaja praksa Cerkve v verski zadevi. Negativni kriteriji pa so: 1) ni potrebno, da v zgodovini Cerkve o novi resnici ni bilo nikoli različnih mnenj; 2) ni potrebno, da ne bi nikoli noben avtor pisal drugače, kot se je pozneje izreklo najvišje cerkveno učiteljstvo; 3) tudi ni potrebno, da bi resnica nedvoumno izhajala iz *Svetega pisma*, opredelitev je mogoča tudi le na podlagi izročila (Strle, Slovenski mariolog Schönleben, str. 8–9).

75 Strle, Slovenski mariolog Schönleben, str. 8–10, 18.

Po mnenju Radicsa in Ušeničnika so pomembnost spisa *Palma virginea* prepoznali tudi deželni stanovi in zanj leta 1671 Schönlebnu podelili častno nagrado.⁷⁶ Arhivski viri res izpričujejo izredno denarno nagrado kranjskih deželnih stanov v višini 428 goldinarjev, ki pa naj bi jo Schönleben prejel že 5. maja 1670.⁷⁷ Omenjena nagrada bi lahko bila povezana tudi z njegovim posvetilom prvega zvezka prazničnih pridig *Feyertäglicher Erquick-Stunden* (1669) deželnim stanovom. Možno je, da sta na podelitev finančne nagrade vplivali obe deli, le da prihaja do razhajanj v navedbi letnice.⁷⁸

Schönleben kot mariolog se je izkazal s temeljitim poznavanjem tako pretekle kot sočasne teološke literature.⁷⁹ Kot je mogoče sklepati iz njegovih omemb med vrsticami del, je bil z nekaterimi vidnejšimi mariologi tudi v prijateljskih ali vsaj pisemskih stikih, npr. s Simonom Santagato,⁸⁰ Petrom de Alva et Astorga in Hypolitom Marraccijem.⁸¹ V času svojega študija in jezuitske redovne formacije se je osebno seznanil s številnimi jezuitskimi častilci Brezmadežne Device, ki so pomembno vplivali na njegovo nadaljnjo mariološko delovanje.⁸² V svojih delih se je pogosto skliceval na Lucasa Waddinga, Ambrosia Catharina, Henrica Spondana, Juana Eusebia Nieremberga, Joannesa Antonia Velasqueza, Petra de Alva et Astorga in Hypolita Marraccija.⁸³

Sklepno mariološko obdobje

Vrhuncu Schönlebnovega ukvarjanja z mariologijo v letih 1667–1671 je sledilo daljše obdobje upada njegove mariološke dejavnosti, ki pa ga še ni mogoče povezati z uvrstitvijo na indeks, saj se je to dejansko zgodilo šele 1677 in 1679. Vzrok za to je verjetno ukvarjanje s priredbo lekcionarja *Evangelia*

76 Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 51; Ušeničnik, Schönleben o Brezmadežni, str. 422.

77 Miklavčič, Schönleben, Janez Ludvik, str. 237.

78 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 162.

79 Schönleben, *Vera ac sincera sententia* (1668), npr. str. 32, 89; Schönleben, *Palma virginea*, npr. str. 129, 131.

80 Schönleben, *Tractatus geminus*, »Epistola dedicatoria«.

81 Schönleben, *Vera ac sincera sententia* (1668), str. 174–175. Prim. Miklavčič, Johann Ludwig Schönleben, str. 227.

82 Schönleben, *Orbis universi votorum* (4. knj.), str. 85–86.

83 Ušeničnik, Schönleben o Brezmadežni, str. 421–422; Miklavčič, Johann Ludwig Schönleben, str. 227.

inu lystuvi (1672) in pridigarsko (*Tractatus geminus de mysteriis Dominicae passionis, Horae subsecivae dominicales*) ter zgodovinopisno udejstvovanje (*Aemona vindicata*, genealogije kranjskih rodbin, *Carniolia antiqua et nova*). Ko se je zopet lotil mariološkega področja, se je, verjetno zaradi vpisa svojih najpomembnejših tovrstnih del na indeks, odločil za umik v anonimnost. Ob slovesnem odprtju Mayrjeve tiskarne v Ljubljani, za katero je imel največ zaslug prav on, je leta 1678 anonimno pripravil slavilno pesnitev na čast Brezmadežne: *Mariae absque naevo labis originalis conceptae, nova typographia Labacensis urbis consecrata sub felicibus auspiciis procerum inclytae Carnioliae elogium*. Tako je tudi navzven izrazil posvetitev nove ljubljanske tiskarne varstvu Brezmadežne. To je bil prvi Mayrjev ljubljanski drobni tisk, ki pa se ni ohranil. Poznamo ga po Valvasorjevi zaslugi, saj ga je ponatisnil v *Slavi vojvodine Kranjske*.⁸⁴ Omenjena Marijina elogija oz. hvalnica je bila pozneje nekoliko prirejena in razširjena ponatisnjena v zbirki panegirikov v Marijino čast, ki jih je leta 1679 v zbirki z naslovom *Mariae magnae Dei Matris celebres panegyristae* ponatisnil tiskar Mayr. Pesnitev predstavlja uvod v omenjeno knjigo. Janez Anton Dolničar je v svoj izvod te knjige ob pesnitvi zapisal, da je to hvalnico zapisal J. L. Schönleben: »Ita cecinit Joannes Ludovicus Schönleben, celeberrimus panegyrista.« Tako nam je posredno zapustil pričevanje tudi o avtorstvu prvega Mayrjevega ljubljanskega tiska.⁸⁵ Ker se hvalnica pojavi v uvodu zbirke panegirikov v čast Marije, se zastavlja vprašanje, ali je Schönleben za knjigo prispeval zgolj hvalnico ali je bil morda kakor koli vpleten v izdajo te knjige. Glede na njegovo poznavanje mariološkega področja je dopustno ugibanje, da je lahko prispeval še kaj več kot le to: vplival bi npr. lahko na izbor avtorjev (od petih mariologov so bili štirje iz vrst jezuitov).

Posebno pozornost je treba nameniti spisu *De officio immaculatae conceptionis Deiparae antiquissimo et devotissimo, parvo mole, magno mysteriis* (prev. *O prastari in naduse pobožni službi brezmadežnega spočetja Matere Božje, majhni po teži, veliki po skrivnostih*), ki je izšel v dveh izdajah, leta 1680 in 1681.⁸⁶ Avtor se skriva za psevdonomom Sigismund od sv. Marije

84 Valvasor, *Die Ebre*, III, 11, str. 726–727.

85 Smolik, Pridigar, mariolog in zgodovinar, str. 415; Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 171, 174, 205, 227, 243.

86 Celoten naslov dela se glasi: *De officio immaculatae conceptionis Deiparae antiquissimo et devotissimo, parvo mole, magno mysteriis: recens per anonymum correcto, et Lucensibus typis edito. Observationes Sigismundi a S. Maria, theologi ex SS. patribus, et doctoribus, praesertim ordinis pp. praedicatorum desumptae.*

(»Sigismundus a S. Maria«). Prvo izdajo je natisnil tiskar Joseph de Grandis v mestu »Altstedium«. O tiskarju ne vemo ničesar, prav tako ne vemo, za katero mesto gre. Prav tako skrivnostni sta navedbi tiskarja in mesta tiska v drugi izdaji, ki naj bi izšla v Parizu. Izdaji se razlikujeta le po naslovnici in oblikovno, vsebinsko pa sta enaki. Ker sta tako avtor kot tiskar lahko pričakovala težave, je možno, da sta navedbi tiskarja in kraja tiska izmišljeni. Delo sta Schönlebnu pripisala tako Janez Vajkard Valvasor kot Janez Gregor Dolničar, kar vsekakor govori v prid njegovemu avtorstvu, saj sta njuna seznama Schönlebnovih spisov sicer zelo zanesljiva. Med njegove spise pa so ga, le da so poznali le prvo izdajo, umestili tudi Ušeničnik, Miklavčič in Štrukelj.⁸⁷ Spisa niso podrobno obravnavali, ampak so le povzeli Valvasorja in ostali pri omembi. Strle, ki velja za doslej največjega poznavalca Schönlebnovega mariološkega opusa, tega spisa v svojih člankih ni navajal in obravnaval.

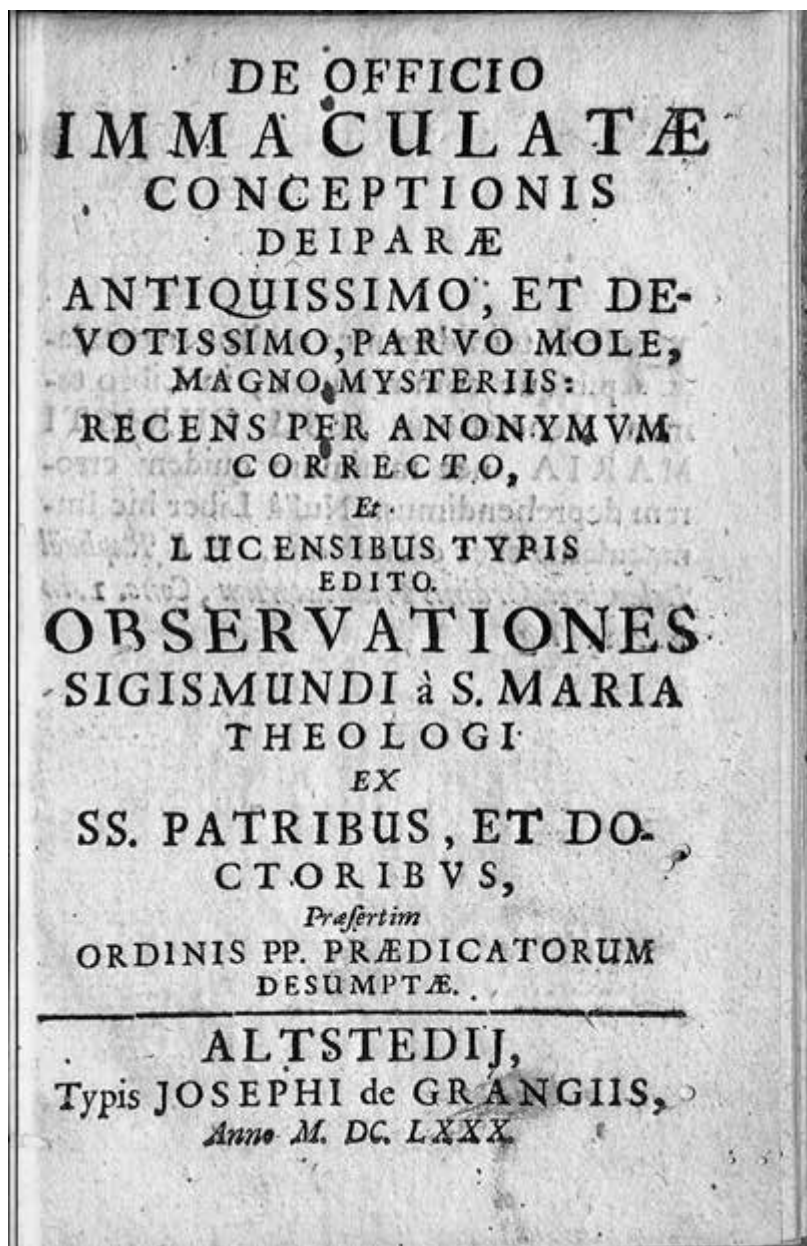
Avtor Sigismund od sv. Marije na podlagi misli cerkvenih očetov in (zlasti dominikanskih) teologov opisuje svoje mnenje o anonimnih popravih oficija o Marijinem brezmadežnem spočetju, ki jih je pripravil neznani avtor in nato popravljen oficij izdal v mestu Žatec na današnjem Češkem. Anonimne popravke v omenjenem oficiju je najverjetneje spodbudil dekret leta 1679, v katerem je papež prepovedal brati oficij Brezmadežne. Ker je bil takrat vodja papeške pisarne dominikanec, se je ta odločitev Sigismundu zdela še posebej sporna. Ni nasprotoval le prepovedi oficija, ampak tudi njegovim popravkom.⁸⁸ Svoje prepričanje je utemeljeval z mnenji cerkvenih očetov in teologov (tudi dominikanskih), ki so govorila v prid Marijinega brezmadežnega spočetja. Tudi to delo je bilo 14. aprila 1682 uvrščeno na *Indeks prepovedanih knjig*, ni pa navedeno, da je izšlo v dveh različnih izdajah.⁸⁹ Naslov v indeksu se ujema z Valvasorjevim, le besedni vrstni red je nekoliko drugačen.

V prid Schönlebnovemu avtorstvu govori dejstvo, da so mnjenja, ki jih zagovarja Sigismund od sv. Marije, blizu njegovemu mariološkemu prepričanju. Vsebinsko bližino nakazuje izbor virov in dejstvo, da se je Schönleben v svojem dokazovanju Marijine izvzetosti od izvirnega greha že v tretjem zvezku *Orbis universi votorum* oprl tudi na naklonjena mnjenja dominikanskih teologov. Ker pa Schönlebnovo mnenje v tistem času ni bilo osamljeno, zaradi

87 Štrukelj, Slovenski mariolog v službi Brezmadežne, str. 372.

88 Sigismundus a S. Maria, *De officio* (1681), str. 3–6.

89 *Index librorum prohibitorum*, str. 279.

Naslovnica spisa *De officio immaculatae conceptionis Deiparae*.

Arhiv Narodne in univerzitetne knjižnice –

Sigismundus a S. Maria, *De officio immaculatae conceptionis Deiparae*, Altstedii, 1680.

tega še ne moremo nedvoumno trditi, da se za Sigismundom skriva prav on. Dvom poraja dejstvo, da se spis na seznamu njegovih del, ki je izšel še za časa njegovega življenja, ne omenja.⁹⁰ Ker pa na istem seznamu del manjkajo tudi vse Schönlebnove leta 1680 natisnjene genealogije, je mogoče, da je bil seznam natisnjen pred izidom tega spisa in genealogij. Možno je tudi, da je bil ta spis na seznamu izpuščen namenoma. Schönlebnovo avtorstvo se zdi verjetnejše, če sta navedbi o kraju tiska in tiskarju na naslovnica izmišljeni. Če nista, bi bil tisk v Parizu izvedljiv le ob izdatni pomoči vplivnih evropskih prijateljev.⁹¹

Dodatna vprašanja v zvezi z avtorstvom porajajo navedbe Janeza Gregorja Dolničarja, ki je delo navedel pod nekoliko drugačnim naslovom: *Retorsio adversus observationes Sigismundi a s. Maria Ordinis Dominicanorum. De Officio sine labae conceptae Virginis pleno mysteriis* (Anno 1680).⁹² Dolničarjev naslov Schönlebna postavi v vlogo pisca ugovora zoper mnenje Sigismunda od sv. Marije (iz reda dominikancev) o popravkih v oficiju Brezmadežne. To bi bilo logično samo v primeru, če bi bila Sigismundova stališča nasprotna Schönlebnovim, vendar pa to ne drži. V Dolničarjevem naslovu je Sigismund imenovan za dominikanskega teologa, česar pa iz naslovnice obeh izdaj ni mogoče razbrati. Seveda je možno, da se je Dolničar pri navedbi naslova pač zmotil in Sigismunda od sv. Marije (»Observationes Sigismundi a S. Maria«) iz drugega dela naslova namesto s Schönlebnom pomotoma enačil z anonimnim popravljalcem oficija (»recens per anonymum correcto«). Ker Sigismund povzema tudi mnenja dominikanskih teologov, je menil, da je bil dominikanec. Zdi se, da je Dolničar v resnici želel povedati samo to, da je Schönleben napisal »retorsio adversus anonymum [theologum]«, ki je popravil oficij Brezmadežne, in pri tem nehote storil napako.⁹³

Navedeno dokazuje, da verjetno do Valvasorja, ki je avtorstvo tega spisa prvi pripisal Schönlebnu, ne bi smeli biti nezaupljivi. Gotovo pa bi mu lažje brezpogojno verjeli, če se Dolničarju pri navajanju naslova ne bi primerila napaka in če bi v spisu odkrili nesporno Schönlebnovo sled. V mislih imam oprijemljiv indic, ki bi presegel že prepoznano ujemanje uporabljenih virov in načina dokazovanja Marijine brezmadežnosti. Dokončna odločitev o Schön-

90 HDA, MK, M 9451: »Syllabus operum et proiectorum Joannis Ludovici Schönleben«.

91 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 174–178.

92 Dolničar, *Bibliotheca Labacensis publica*, str. 220.

93 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 177.

lebnovem avtorstvu bi bila vsekakor lažja, če bi bilo splošno teološko znanje globlje in poznavanje njegovega celotnega mariološkega opusa temeljitejše.

Sklep

Schönlebnovo pot na *Indeks prepovedanih knjig* sta tlakovali otroška vdanost in gorečnost za Brezmadežno. Veliko je k temu doprinesel tudi njegov značaj: prepričanost v svoj prav in pretirana razburljivost, ki sta ga iz strogo znanstvene teološke smeri, ki jo je lepo nakazal v *Orbis universi votorum*, zanesli v polemiziranje, ironijo in žaljenje. K vsemu omenjenemu je gotovo svoj delež pridala še povečana samozavest, ki mu jo je vlila bula papeža Aleksandra VII. iz leta 1661. Na podlagi njene vsebine je namreč sklepal, da je Marijina zmaga (»Mariana victoria«) tako rekoč že izbojevana in da bo resnica o Marijinem brezmadežnem spočetju razglašena v kratkem. Če v to ne bi bil gotov, verjetno v posvetilu spisa *Vera ac sincera sententia* ne bi tako samozavestno vzkliknil papežu Klemenu IX.: »/.../ Tu Tuam ipse causam tuere, Tu defende honorem Mariae, quae Te ad apicem terrenae dignitatis evexit. Audiatur vox tua è Cathedra VIrgo DeIpara est absqVe MaCVLa.«⁹⁴

Še ena zanimivost, ki kaže, da so njegova dela brali kljub prepovedi.⁹⁵ Izvod prve izdaje knjige *Vera ac sincera sententia* je Schönleben 1. julija 1668 podaril frančiškanku p. Antonu Lazariju, poznejšemu generalnemu lektorju. Po uvrstitvi na indeks so knjižničarji to knjigo ohranili v rednem fondu frančiškanske knjižnice v Ljubljani in jo katalogizirali pod oznako »Bonus liber catholicus«.⁹⁶ Ker pa v vseh knjižnicah Schönlebnove uvrstitve na indeks niso rešili na tako domiselni način, so bila njegova dela deležna manj pozornosti, kot bi je bila sicer. Odmev Schönlebnovih del bi bil, če bi ostal na takšni ravni teološkega pisanja, kot jo je dosegel s prvim spisom *Orbis universi votorum*, gotovo širši in tudi njegovo ime bi bilo v mariologiji bolj cenjeno, kot je. Čeprav ga v današnjem času poznamo predvsem kot polihistorja, zgodovinarja in pridigarja, pa je v njegovem epitafu na prvem mestu

94 Schönleben, *Vera ac sincera sententia* (1668), »Dedicatio«, str. 8.

95 Vidmar, Avtorji in bralci prepovedanih knjig, str. 33–34; Svoljšak, Izbor prepovedanih avtorjev in del, str. 86–87.

96 Smolik, Pridigar, mariolog in zgodovinar, str. 407, op. 39.

izpostavljeno prav prizadevanje za širjenje in dokončno priznanje dogme o Marijinem brezmadežnem spočetju: »Hic jacet quod mortale fuit Joannis Ludovici Schönleben ss. theologiae doct. protonotarii apostolici cathedralis ecclesiae Labac. olim decani et caesarei plebei Reifnicensis asserendae, et propagandae immaculatae conceptionis divorumque coelitem cultui.«⁹⁷

Viri in literatura

Viri

Archiv der Universität Wien (AUW)

- AUW, Ph 11, Acta Facultatis Philosophicae 1642–1723

Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI)

- Austr. 28, ACT 1645–1649, Austria catalogi triennales 1645–1649
- Austr. 29, ACT 1651, Austria catalogi triennales 1645, 1651

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

- AS 1073, I/31r, Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Iesu (1651–1718)
- AS 1073, I/32r, Diarium p. ministri (1. januar 1651–25. oktober 1671)
- AS 1073, II/51r, Sodalitas Beatissimae Virginis Mariae in Coelos Assumptae in Archiducali collegio Societatis Iesu Labaci
- AS 1073, II/52r, Bruderschaft der unbefleckten Empfängnis

Hrvatski državni arhiv (HDA)

- MK, M 9451, Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habspurgo-Austriacae (Syllabus operum et proiectorum Joannis Ludovici Schönleben)

Nadžkofijski arhiv Ljubljana (NŠAL)

- NŠAL 100, KAL fasc. 67/3, drobci protokolov, temporalnih sporov ter procesov pri škofijskem uradu za obdobje 1655–1673
- NŠAL 100, KAL fasc. 138/10, Schönlebnovo pismo Buchheimu (17. julij 1662)
- NŠAL 100, KAL fasc. 364, »Continuatio protocollis ab anno 1661«

Schönlebnova dela

Campus liliorum, sive Album Austriaco-Marianum. Sex admodum reverendis, religiosis, et clarissimis dominis ex ceber. sacr. Ord. Cisterc. monasterio Campiliorum professis, [...]/ anno M. DC. XLIX, XXVI. Augusti solenni ritu suprema theologiae laurea ornatis promotore R. P. Matthia Bastianschizh [...]. Viennae: Matthaeus Rictius, 1649. ÖNB, 79. Q. 70.

Dedicatorium elogium Maria nomen ominum, omen nominum. V: Mariae magnae Dei Matris celebres panegyristae, qui amoeniore stylo eius laudes vulgarunt. In unum collecti fasciculum et in novella typographia Labacensi reimpressi. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1679. ÖNB, 75367-A.

- De officio immaculatae conceptionis Deiparae antiquissimo et devotissimo, parvo mole, magno mysteriis; recens per anonymum correcto et lucensibus typis edito. Observationes Sigismundi a S. Maria, theologi ex patribus et doctoribus, praesertim ordinis pp. praedicatorum desumptae.* Altstedii: Jos. de Grangiis, 1680. NUK, GS 0 21699.
- De officio immaculatae conceptionis Deiparae antiquissimo et devotissimo, parvo mole magno mysteriis, recens per anonymum correcto et lucensibus typis edito. Observationes Sigismundi a s. Maria theologi ex ss. patribus et doctoribus praesertim Ordinis pp. praedicatorum desumptae.* Parisiis: Sebastianus Martinus, 1681. http://books.google.si/books?id=FLlbAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostop: 1. 3. 2018).
- Evangelia inu lystuvi: na v'se nedele inu jmenitne prasnike ceiliga léita.* Gradec: Widmanstetter, 1672. NUK, R 0 18357.
- Feyertäglicher Erquick-Stunden. Erster Theil. Das Winter- und Frühlings-Quartall.* Salzburg: Melchior Haan, 1669. NUK, DS I 44702.
- Mariae absque naevo labis originalis conceptae, nova typographia Labacensis urbis consecrata sub felicibus auspiciis procerum inclytae Carnioliae elogium.* V: Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 726–727.
- Mariae magnae Dei Matris celebres panegyristae, qui amoeniore stylo eius laudes vulgarent. In unum collecti fasciculum et in novella typographia Labacensi reimpressi.* Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1679.
- Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae, Liber III.* Clagenfurti: Georgius Kramer, 1659. NUK, DS I 141434.
- Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae, Liber IV.* Clagenfurti: Georgius Kramer, 1659. NUK, DS I 141434.
- Palma virginea sive Deiparae Virginis Mariae de adversariis suae immaculatae conceptionis victoriae omnium seculorum aerae Christianae.* Salisburgi: Melchior Haan, 1671. SKLJ, M IV 10.
- Tractatus geminus de mysteriis Dominicae passionis, Tractatus II. quadragesimalis, Sacra peregrinatio ad Christi servatoris sepulchrum.* Salisburgi: Melchior Haan, 1673. NUK, GS I 12354.
- Vera ac sincera sententia de immaculata conceptione Deiparae Virginis.* Salisburgi: Melchior Haan, 1668. NUK, 14285.
- Vera ac sincera sententia de immaculata conceptione Deiparae Virginis.* Salisburgi: Melchior Haan, 1670. Bayerische Staatsbibliothek digital, Münchener Digitalisierungszentrum Digitale Bibliothek: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10223592.html> (dostop: 1. 3. 2018).

Literatura

- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): Oris življenja in dela*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Apes academicae, 1), 2017.
- Dolničar, Janez Gregor: Bibliotheca Labacensis publica Collegii Carolini Nobilium. *Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar: O slovstvu na Kranjskem: Znanstvenokritična izdaja* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: SAZU, 2009, str. 179–395.
- Index librorum prohibitorum sanctissimi domini nostri Gregorii XVI, Pontificis Maximi iussu editus Romae MDCCCXLI*. Montereali: Rossi, 1852. https://archive.org/details/bub_gb_3h_JMCZWRAUC/page/n4 (dostop: 9. 5. 2018).
- Lavrič, Ana: Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo: Jezuitske kongregacije. *Arhivi*, 33/2, 2010, str. 251–286.
- Lubej, Uroš: Marijin steber v Ljubljani. *Acta historiae artis Slovenica*, 6, 2001, str. 53–66.
- Miklavčič, Maks: Johann Ludwig Schönleben, ein slowenischer Mariologe. *Virgo Immaculata: Acta congressus Mariologici-Mariani Romae anno MCMLIV celebrati. Vol. XIV: De immaculata conceptione apud varias nationes*. Romae: Academia Mariana Internationalis, 1957, str. 214–241.
- Miklavčič, Maks: Schönleben, Janez Ludvik. *Slovenski biografski leksikon*, 10 (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: SAZU, 1967, str. 236–240.
- Radics, Peter: Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain*, 7, 1894, str. 1–72.
- Rozman, France: *Sveto pismo v spisih Janeza Ludovika Schönlebna: Inavguralna disertacija*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1962.
- Smolik, Marijan: Pridigar, mariolog in zgodovinar Janez Ludvik Schönleben. *Bogoslovni vestnik*, 41/4, 1981, str. 399–427.
- Strle, Anton: Nekaj opomb k Schönlebnovim mariološkim delom. *Zbornik Teološke fakultete*, 4 (ur. France Grivec). Ljubljana: Teološka fakulteta, 1954, str. 201–208.
- Strle, Anton: Schönleben in Ambrozij Catharinus. *Zbornik Teološke fakultete*, 5 (ur. France Grivec). Ljubljana: Teološka fakulteta, 1955, str. 204–211.
- Strle, Anton: Schönleben o mnenju sv. Tomaža Akvinskega glede Marijinega brezmadežnega spočetja. *Zbornik Teološke fakultete*, 5 (ur. France Grivec). Ljubljana: Teološka fakulteta, 1955, str. 171–190.
- Strle, Anton: Slovenski mariolog Schönleben o soglasju vernikov kot teološkem viru. *Zbornik Teološke fakultete*, 4 (ur. France Grivec). Ljubljana: Teološka fakulteta, 1954, str. 2–23.

- Svoljšak, Sonja: Izbor prepovedanih avtorjev in del iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / A Selection of Banned Authors and Works from the National and University Library Collection. *In vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 61–158.
- Štrukelj, Anton: Slovenski mariolog v službi Brezmadežne: Janez Ludovik Schönleben (1618–1681): posvečeno v hvaležen spomin prof. dr. Antonu Strletu. *Communio*, 16/4, 2006, str. 365–381.
- Ušeničnik, Frančišek: Schönleben o Brezmadežni. *Katoliški obzornik*, 8, 1904, str. 413–426.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Laybach, Nürnberg: Endter, 1689.
- Vidmar, Luka: Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: Libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / Authors and Readers of Banned Books in Slovenian Lands in the Early Modern Age: Libri Prohibiti from the National and University Library Collection. *In vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 9–59.
- Zani, Valerio: *Memorie, imprese e ritratti de' signori Accademici Gelati di Bologna*. Bologna: Manolessi, 1672.

Schönleben's Prohibited Mariological Works

Janez Ludvik Schönleben began fervently defending the truth about Saint Mary's Immaculate Conception as early as during his Jesuit period in Vienna. He authored the collection of Marian hymns, *Campus liliorum* (*Field of lilies*, 1649), in which he praises Mary's worshippers from the Habsburg dynasty. This collection is completed with a panegyric in honour of Our Lady of the Immaculate Conception, *Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae Mariae*, which he dedicated to Emperor Ferdinand III. He became more involved in Mariology during his time as the dean of the Ljubljana cathedral, when the two volumes of his *Orbis universi votorum pro definitione piaae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae* (*Vows of the entire world to issue a pious and true decree on the Immaculate Conception of the Mother of God*) were published in Klagenfurt in 1659. Schönleben's most important Mariological works are *Vera ac sincera sententia de immaculata conceptione Deiparae Virginis* (*A true and honest opinion on the Immaculate Conception of the Virgin Mary, the Mother of God*, 1668 and 1670) and *Palma virginea sive Deiparae Virginis Mariae de adversariis suae immaculatae conceptionis victoriae omnium seculorum aere christiana succincta narratione repraesentatae* (*Virgin palm or the victories of the Virgin Mary, the Mother of God, over the opponents of her Immaculate Conception in all Christian centuries, presented in a concise narrative*, 1671). Due to their polemical tone, and in spite of their otherwise impeccable theological integrity, both works were classified in the *Index librorum prohibitorum*, on 18 May 1677 and 13 March 1679, respectively, following an intervention by opponents of Saint Mary's Immaculate Conception. Despite retreating to anonymity, Schönleben continued to deal with Marian topics well into the autumn of his life. In 1678, he wrote a poem in honour of the Virgin for the ceremonial opening of the Mayr printing house in Ljubljana, the preservation of which was Valvasor's merit. It is also thanks to Valvasor that we are able to associate Schönleben with the essay *De officio immaculatae conceptionis Deiparae antiquissimo et devotissimo, parvo mole, magno mysteriis* (*On the ancient and most pious service of the Immaculate Conception of the Mother of God, small in its merit, but great in its mysteries*, 1680 and 1681). This work was also prohibited from 14 April 1682. If Schönleben had adhered to a strictly scholarly level of theological

writing, as he planned to do in his first Mariological writings of 1659, and had not subsequently been drawn into a polemical mode of writing by Marian enthusiasm, he would probably have been able to avoid being listed in the *Index librorum prohibitorum*. Thus, his two most important Mariological works, *Vera ac sincera sententia* and *Palma virginea*, would certainly have reached a wider audience, and his name would shine even more brightly among the proponents of Mary's Immaculate Conception.

KAJ NAM JE VALVASOR ZAMOLČAL? O AVTOCENZURI PRI KRANJSKEM POLIHISTORJU

Boris Golec

Vprašanje avtocenzure pri Janezu Vajkardu Valvasorju (1641–1693) je glede na velik obseg in kompleksnost njegovega dela precej zahtevno. Kranjski polihistor je le tu in tam izrecno povedal, zakaj je raje zamolčal kakšno ime in govoril samo o dejanju. Vse drugo je treba šele ugotoviti in opredeliti kot avtocenzuro, kar ni preprosto. Vseskozi se namreč srečujemo z vprašanjem, ali je Valvasor za nekaj vedel, a tega zavestno ni povedal, oziroma, ali je vedel, pa se mu ni zdelo vredno omembe. Nekatere stvari in pojave, ki so pomembni v očeh sodobnega človeka, je zgodnjenovoveški erudit zlahka zanemaril, najsi je bil razlog takšen ali drugačen.

V prispevku se bomo omejili na Valvasorjevo najpomembnejše in hkrati daleč najobsežnejše delo, na *Slavo vojvodine Kranjske*, ki je v obsegu štirih zvezkov s 3532 stranmi in 24 prilogami izšla leta 1689 pri založniku Wolfgangu Moritzu Endterju v Nürnbergu.¹ Pomudili se bomo le pri nekaterih dejstvih, ki so po mojem mnenju nesporno okužena s polihistorjevo avtocenzuro, in jim ob bok postavili tista, za katera je avtorjev tovrsten poseg bolj ali manj verjeten. Končno se bomo dotaknili še pojavov, ki so jih v preteklosti pripisovali Valvasorjevemu zavestnemu ignoriranju, a se je pozneje izkazalo drugače.

Razlogi za Valvasorjevo izpuščanje, olupševanje in prikrajanje njemu dobro znanih stvari so lahko predmet različnih interpretacij. Spuščamo se namreč na področje zavednega in nezavednega, težko otipljivega in sploh komaj zaznavnega, pri čemer lahko že postulat »avtocenzura« – iskanje njenih elementov – hitro privede na napačno pot.

Pojem avtocenzura uporabljamo v najširšem pomenu besede, ne le v primerih, ko gre sklepati na polihistorjevo zadrževanje samega sebe iz strahu pred kaznijo ali zaradi pomislekov, da bi lahko imel težave. Pri tem skušamo sproti diferencirati stopnje samocenzuriranja, od olupševanja kot najmilejše oblike preoblikovanja resnice do zavestnega zamolčevanja dejstev ne glede na razloge za takšno odločitev.

¹ Valvasor, *Die Ehre*. O *Slavi vojvodine Kranjske* gl. zlasti: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 143–263; *Valvasorjev zbornik; Studia Valvasoriana*.

Pozornost bomo posvetili štirim vprašanjem, in sicer: 1) Valvasorjevi avtocenzuri pri opisovanju samega sebe in svoje rodbine, 2) pri razkrivanju identitete drugih v *Slavi* nastopajočih oseb, 3) pri obravnavi obdobja reformacije in protireformacije ter 4) pri prikazu pravne podobe dežele s posebnim poudarkom na dejstvu, da je popolnoma prezrl koseze. Vprašanja so razvrščena po stopnji dokazljivosti avtocenzure od prvega, kjer je ta najbolj evidentna, do zadnjega, kjer imamo za polihistorjev zavestni molk le indice.

Začeli bomo pri avtorju in njegovi rodbini, in sicer najprej z vprašanjem, kaj je Janez Vajkard Valvasor zamolčal o sebi. *Slava vojvodine Kranjske* seveda ni avtobiografsko delo in ne daje celovitega vpogleda v avtorjevo življenjsko pot,² je pa v njej na številnih mestih najti osebni zaimek *jaz (ich)*, praviloma v zvezi s polihistorjevimi lastnimi doživetji in avtopsijo kot eno njegovih glavnih metod dela. Ker so informacije v ego-formi skoraj vse nepreverljive ali zelo težko preverljive – denimo, ali je bil določenega dne res v Tunisu in se tam seznanil z recepturo čudodelnega turškega strupa³ –, moramo polihistorju verjeti na besedo. Tudi takšne interpretacije, kot je Valvasorjeva smelost, ki naj bi jo kot vojaški poveljnik pokazal v boju z ogrskimi kruci leta 1683 pri Fürstenfeldu,⁴ bodo le po najbolj optimističnem scenariju dobile potrditev v sodobnih dokumentih.

Valvasor se kot avtocenzor razkrije drugje, in sicer, ko gre za lastništvo njegovih treh gradov. Pri opisu vseh treh – Bogenšperka, Lihtenberka in Črnega potoka – je zapisal, da je grad kupil 27. septembra 1672 in da ga še vedno poseduje.⁵ Pri tem je zavestno zagrešil dve netočnosti. V resnici je gradove kupil skupaj s svojo prvo ženo Ano Rozino Graffenweger pl. Graffenau in bil z njo kot solastnik tudi vpisan v kranjski imenjski knjigi,⁶ saj je mlada soproga prinesla v zakon tako rekoč celotno kupnino, več kot polovico pa sta zakonca ostala prodajalcu še dolžna.⁷ In drugič, ko je 11. knjiga *Slave*

2 Valvasor je o sebi poleg raztresenih pričevanj v *Slavi* napisal nekaj biografskih podatkov tudi v pismih londonski Kraljevi družbi (objava: Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja*). Če izvzamemo Dolničarjevo rokopisno bio-bibliografsko geslo (Dolničar, *Bibliotheca Labacensis publica*, str. 221–222, 334–335), je prvi kratek Valvasorjev življenjepisa izšel šele leta 1815 ([Anonimus], *Biographie*, str. 380–381).

3 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 207–208.

4 Valvasor, *Die Ehre*, IV, 15, str. 604–605.

5 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 339, 517, 622.

6 ARS, AS 173, knj. 6 (1662–1756), fol. 103.

7 Golec, *Zemljiški gospod*, str. 12–14.

izšla, Valvasor že nekaj mesecev ni bil več lastnik Črnega potoka,⁸ pa tega podatka kljub siceršnjemu ažuriranju ni vnesel v besedilo. Ko govori o sebi kot lastniku, tudi ne gre prezreti na videz nepomembnih podrobnosti pri samonaslavljanju. Dvakrat pravi zase *jaz*, pri nakupu Lihtenberka pa dodaja zaimku še polno ime Janez Vajkard Valvasor, toda brez baronskega naslova. Tega izpusti tudi pri prodajalcu Francu Albertu Kheyslju, vendar Kheyslja na drugem mestu, kot prejšnjega lastnika Bogenšperka, vendarle imenuje baron.⁹ Zelo premišljeno, kajti Valvasor v resnici nikoli ni bil baron, ampak si je tak naslov prisvojil sam.¹⁰ Ko ga je pri opisu Črnega potoka izpustil pri sebi, ga je izpustil tudi pri Kheyslju, dejanskem baronu, ko pa je pri Bogenšperku pisal o sebi zgolj v obliki *jaz*, Kheysllov baronski naslov ni bil moteč.

Valvasor je sicer skrbno pazil, koga je tituliral kot barona in grofa, če je en del iste rodbine imel tak predikat, drugi pa ne. Tako je od Valvasorjev upravičeno naslovil z baronom samo svojega polbrata Karla in sorodnika Adama Sigfrida iz druge rodbinske veje,¹¹ ki sta leta 1667 dejansko postala barona,¹² druge rodbinske člane pa je korektno imenoval samo »gospod« in »gospa«.¹³ Tudi zase v samem besedilu *Slave* nikoli ni odstopil od pravila, ga je pa poteptal drugje, na bistveno bolj opaznih mestih: na naslovnici, v uvodni besedi in na Greischerjevem bakrorezu, ki prikazuje polihistorjevo podobo in našteva vse njegove naslove. Valvasor je označen kot baron tudi v pozdravnih pesmih, ki so jih prispevali bolj ali manj imenitni častilci njegovega dela.¹⁴

8 Valvasor je kupo-prodajno pogodbo o prodaji Črnega potoka sklenil 30. januarja 1689, predaja posesti pa je sledila štiri tedne pozneje (Golec, *Zemljiški gospod*, str. 56). V tretjem delu *Slave*, v katerem opisuje Črni potok, na nekaterih mestih že govori o tekočem letu 1689 (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 258, 329, op. 125).

9 Gl. op. 5.

10 O procesu Valvasorjevega samolastnega pobaronjenja natančno: Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 42–47.

11 Oba sorodnika je naslovil z baronoma v opisu gradu Medija, kjer na enem mestu navaja največ članov iz obeh rodbinskih vej Valvasorjev, veje očeta Jerneja in strica Adama (Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 164–165).

12 OeStA, AVAHKA, Adelsakte, Hofadelsakt von Valvasor, Karl und Johann Adam und die Schwestern 17. XI. 1667. – O baronski diplomi natančno: Golec, *Valvasorji*, str. 91–95.

13 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 159, 164–165, 233, 305, 399.

14 Valvasorja naslavlja kot barona Jožef Sisentschelli, Pavao Ritter Vitezović, Johann Ludwig Prasch in Christoph Wegleiter (Valvasor, *Die Ehre*, I, s. p.; prim. slovenski prevod Valvasor, *Čast in slava*, I, str. (spodnja paginacija) 22, 23, 24, 27, 28, 29, 32, 35).

V naslovu *Slave vojvodine Kranjske* je dokončno prekinil z avtocenzuro, ki jo je pri navajanju baronskega naslova prakticiral od leta 1681, kadar je šlo za pojavitev njegovega imena v tisku. Od omenjenega leta je namreč previdno, korak za korakom dodajal svojemu imenu še predikat baron, najprej v bolj skritih kotičkih. Tako se je leta 1681 trikrat pojavil s kratico L. B. (*liber baro*): na zemljevidu Kranjske v Schönlebnovem delu *Carniolia antiqua et nova*, v Ritterjevi pozdravni pesmi v *Topografiji Koroške* in najbolj smelo v posvetilu k *Topografiji salzburške Koroške*.¹⁵ Odtlej se je postopoma predstavljal kot baron tako doma kot v tujini. Vedno pogostejše samonaslavljanje z baronom je leta 1688 privedlo do tega, da je baronski predikat (*Freiherr*) prvič zasvetil na naslovnici kakšne Valvasorjeve knjige, in sicer *Popolne topografije Koroške*.¹⁶ Ključna razloga za Valvasorjevo samopobaronjenje sta bila dva: prestiž in denar. Kranjski polihistor si je naslov prisvojil iz prepričanja, da mu, čeprav ne formalnopravno, pripada že zaradi vsega, kar je storil za Kranjsko, vendar pa mu je bilo za baronsko diplomu težko žrtvovati potrebno vsoto. Ni sicer dvoma, da bi baronski naslov dobil, če bi zanj zaprosil, kot je že leta 1667 storil njegov polbrat Karel v imenu dela Valvasorjeve rodbine.¹⁷

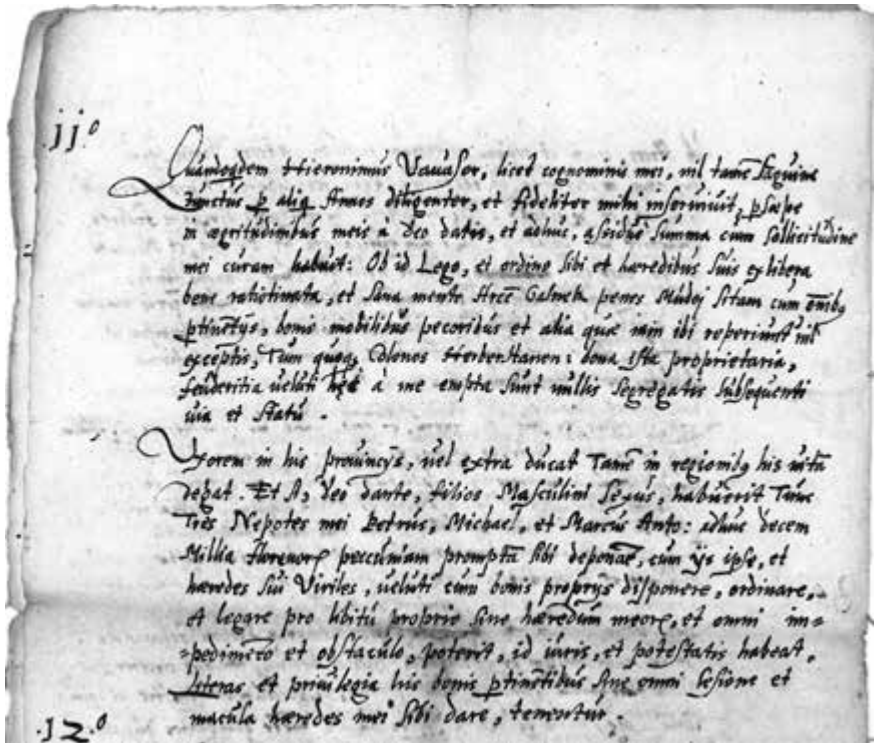
V 9. knjigi *Slave* si je kranjski polihistor poleg tega v zvezi s svojim izvorom privoščil drzno samovoljno razlago oporoke, ki jo je leta 1581 sestavil prvi kranjski Valvasor, Janez Krstnik. Iz oporočnega besedila naj bi bilo razvidno, da je okoli leta 1550 prišel z Janezom Krstnikom z Bergamskega na Kranjsko tudi Hieronim Valvasor, ki mu je Janez Krstnik kot svojemu bratrancu zapustil grad Medija, več drugih imenj in 10.000 goldinarjev.¹⁸ V resnici je Janez Vajkard povzel oporočo zelo svobodno in v objavi zavestno spremenil nekaj ključnih podatkov. Polihistorjev ded Hieronim je bil namreč precej mlajši od bogatega Janeza Krstnika, s katerim ga za povrh

15 Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 62, 133.

16 Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae*. Prim. sliko naslovnice v: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 189.

17 Z drznim samopobaronjenjem je Valvasor spravljal v zadrego oba raziskovalca svojega življenja in dela, Petra pl. Radicsa in Branka Reispa, ki sta ugotavljala, da ni znano, kdaj je baronski naslov z drugih Valvasorjev prešel na polihistorja, in da sam tega iz nepojasnjene razloga ni povedal. Oba sta se glede Valvasorjevega baronstva in še nekaterih nelogičnosti v zvezi z njegovo rodbino po nepotrebnem zatekala k opravičevanju in iskanju razlogov, ki so mejili na cenzuro lastnih ugotovitev. Radics, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, str. 54; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 62, 291 (op. 55); Reisp, Valvasor, str. 344.

18 Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 106.

Oporoka Janeza Krstnika Valvasorja, sestavljena 2. avgusta 1581 na Šrajbarskem turnu pri Krškem. ARS, AS 308, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–1.

sploh ni vezalo krvno sorodstvo, ampak je imel zgolj enak priimek. Hieronim je do lastništva Medije prišel tako, da je bil pri svojem italijanskem rojaku nekaj let v službi, ta pa ga je, kot izrecno pravi sam, vključil v oporoko zato, da bi se rodbinsko ime Valvasor v deželi nadaljevalo.¹⁹

¹⁹ Oporoka, sestavljena 2. avgusta 1581 na Šrajbarskem turnu pri Krškem, je ohranjena v latinski in nemški različici. Latinska je verjetno nastala že leta 1581 ali kmalu zatem (ARS, AS 308, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–1, 2. 8. 1581), mlajša nemška pa je iz leta 1753 (StLA, Repräsentation und Kammer, Sachabteilung, K 377, Spital in Tüffer, No. 2). Prim. tudi izvleček v: Radics, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, str. 259–262. – Da Janez Krstnik in Hieronim nista bila sorodnika, je bilo znano že od prve objave izvlečka oporoke leta 1881 (Orožen, *Das Dekanat Tüffer*, str. 74). To spoznanje o polihistorjevem dedu Hieronimu nikakor ni bilo všeč Radicsu, saj ga je v svoji prvi objavi povzetka oporoke (1895) preprosto izpustil in Hieronima označil zgolj kot oporočiteljevega soimenjaka – *Namensverwandten* (Radics, *Valvasor-Studien*, str. 1625), nato pa je pri naslednji interpretaciji oporoke (1899) zamolčal še to dejstvo in celo zapisal, pač po navedbi v *Slavi*, da se je Hieronim priselil na Kranjsko skupaj z Janezom Krstnikom (Radics, *Valvasorjev rod*, str. 106). Končno je v svoji drugi, znanstveni monografiji o Janezu Vajkardu

Skratka, polihistor Janez Vajkard je dobrih sto let pozneje zavestno priredil vsebino oporoke iz leta 1581 in iz svojega deda Hieronima, v resnici »služabnika«, naredil krvnega sorodnika ter skoraj enakovrednega partnerja uspešnega Janeza Krstnika, s katerim naj bi (skupaj ali skoraj sočasno) prišla z Bergamskega.²⁰ Še več, ker ni mogel povsem zakriti plebejskega izvora svojega deda, je hotel zamegliti vsaj dejstvo, da je sam pripadal šele tretji generaciji Valvasorjev na Kranjskem. Tako Hieronima nikjer v *Slavi* ni imenoval »moj ded« niti ni dal posredno vedeti, v kakšnem sorodstvu je z njim.²¹ Nasprotno je veliko bolj sproščeno pisal o svojem drugem dedu Juriju Rauberju, gospodu na Krumperku, o katerem lahko preberemo, da je bil oče njegove matere Ane Marije.²²

Zelo nazoren primer avtocenzure je rodovno deblo Valvasorjev v 9. knjigi *Slave*, ki prikazuje pet generacij in skupaj 79 oseb, začevši s polihistorjevim dedom Hieronimom.²³ Nekaj nepopolnih imen in manjkajočih otrok ženskega spola je evidentno plod avtorjeve nevednosti,²⁴ posebej pa je zanimivo, koga na rodovnik ni uvrstil in zakaj ne. V rodovniku se skriva potrditev, da je Janez Vajkard zavestno zamolčal celotni »spomina nevredni« del svojega sorodstva. Tako pri dveh njegovih sestrah ni navedeno, da sta se poročili in s kom, čeprav so imena soprogov upoštevana pri (vseh) drugih sorodnicah. Ni naključje, da manjka podatek o možu pri tistih dveh, ki sta bili omoženi z neplemičema, pri Rozaliji Konstanciji in Mariji Izabeli. Imen žena in otrok tudi ni pri polihistorjevem bratu in bratrancu, prav tako poročenih z navadnima smrtnicama. Pri teh dveh polihistorjevih sorodnikih najdemo

Valvasorju (1910) objavil integralno besedilo člena oporoke, ki govori o Hieronimu, ni pa ga primerjal s polihistorjevo drugačno interpretacijo v 9. knjigi *Slave* (Radics, *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor*, str. 3, 10, 15). Reisp je v Valvasorjevo obrambo dopuščal možnost, da se je polihistor opiral na morebiten že prirejen prepis oporoke (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 52).

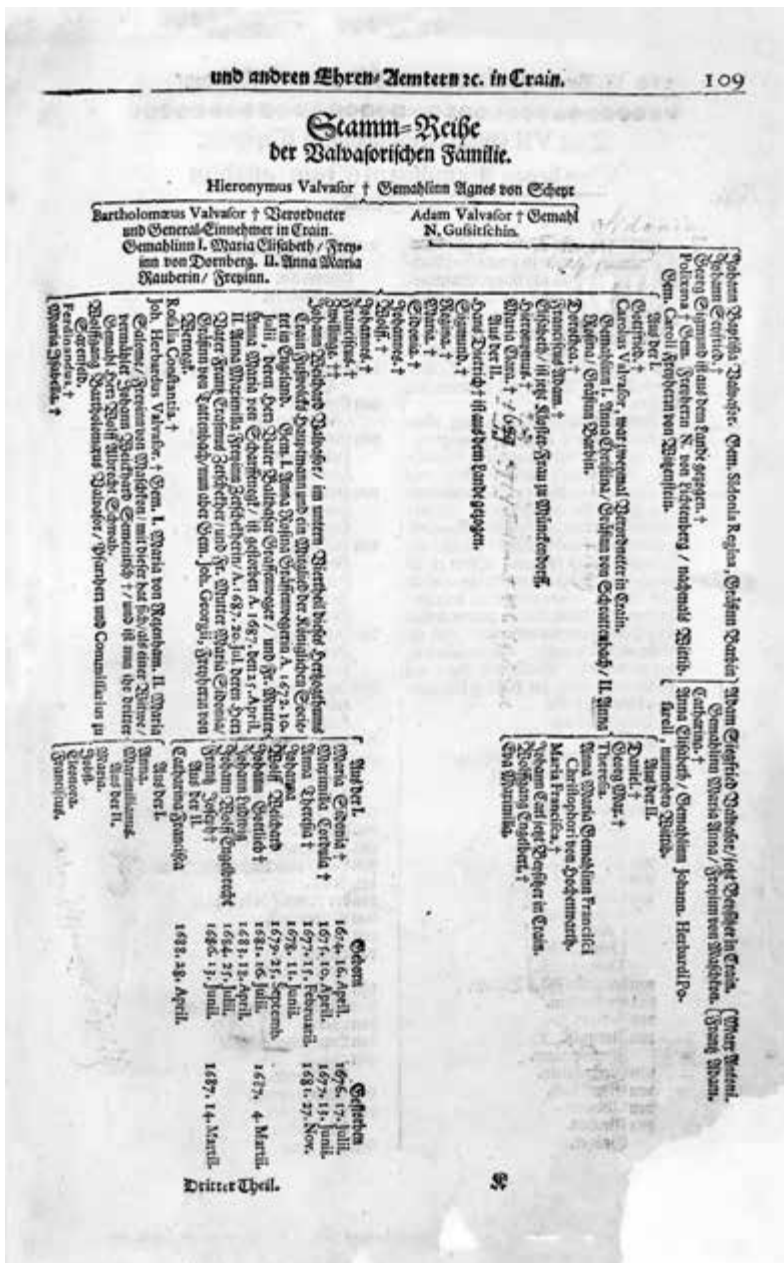
20 Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 106. – Natančneje o tem: Golec, *Valvasorji*, str. 36–40.

21 Da gre za deda, ni povedal ne v 9. knjigi *Slave* pri obravnavi Valvasorjevega rodu in povzemanju oporoke Janeza Krstnika (Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 106, 108) ne v 11. knjigi pri opisu Medije, kjer pravi, da je grad po Hieronimu z dedovanjem pridobil »moj oče« Jernej, tako kot pred tem navaja, da ga je Hieronim podedoval po Janezu Krstniku (Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 165).

22 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 316–317.

23 Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 109.

24 Polihistor se ni pozanimal, kako je bilo ime zgodaj umrli ženi njegovega edinega strica Adama, ki jo je označil zgolj kot N. Gusičevo. Prav tako ni utegnil ali mogel poizvedeti za imena deklic v zadnji generaciji Adamove veje, tj. pri otrocih stričevega vnuka Adama Sigfrida, ali pa se mu to ni zdelo pomembno. Tako ima pri rodbinski veji svojega očeta Jerneja potomce obeh spolov, pri veji strica Adama pa v najmlajši generaciji samo oba moška potomca, kar daje zmoten občutek, da omenjeni Adam Sigfrid ni imel hčera.

Rodovno deblo Valvasorjev v 9. knjigi *Slave vojvodine Kranjske*. Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 109.

zapis, da sta se iz dežele izselila, kar bi lahko dajalo vtis, da sta odšla nekam zelo daleč. V resnici je bratranec Jurij Sigmund prišel samo do Koroške, brat Janez Ditrih pa se je ustalil pri Vranskem, pičlih nekaj kilometrov od kranjsko-štajerske meje. Valvasor se je imenovanju članov njunih družin elegantno izognil z izgovorom, da pri tistih, ki so se iz dežele izselili, ni navedel njihovih otrok, ker da za vse ne ve.²⁵

Kranjski polihistor, tako odprt do ljudi vseh stanov in pogledov, se nam torej kaže v nekoliko drugačni luči, ko gre za »čas in slavo« njegovega lastnega rodu. Tako kot je na prefinjen način »očistil« objavljeni rodovnik svoje rodbine, je z zavestno prikrojitvijo resnice kar sam povzdignil v barone samega sebe in implicitno celotni nebaronski del Valvasorjev.²⁶ V popisu kranjskih plemiških rodbin je namreč Valvasorjevo uvrstil med baronske, tako kot je vsako rodbino navedel samo pri višji plemiški stopnji, tudi če je bil v resnici en del viteški in drugi baronski ali pa en del baronski in drugi grofovski. Bralec tako dobi vtis, da so bili, denimo, vsi Valvasorji baroni, vsi Auerspergi pa knezi. Oris in rodovnik svoje rodbine je Janez Vajkard premišljeno vključil v razdelek o baronskih rodbinah.²⁷ Še več, na rodovnem deblu je mirno povzdignil v baronice in grofico primožene sorodnice, ki takšnega naslova niso imele, ampak so bili do njega upravičeni zgolj njihovi sorodniki, tudi bolj oddaljeni. Še posebej kričoč primer je rodbina njegove matere Ane Marije pl. Rauber. Pri obravnavi te rodbine je materi v prid objavil celotno besedilo Rauberjeve baronske diplome iz leta 1681, ko je bila mati že pokojna. S to diplomo je namreč cesar Leopold I. priznal njenima sorodnikoma baronstvo za nazaj.²⁸ Polihistor seveda ni niti pomislil, da bi obelodanil tudi vsebino Valvasorjeve baronske diplome iz leta 1667, saj bi ga ta takoj postavila na laž, da se sme naslavlјati kot baron.

Valvasorjeva premišljenost, kaj povedati in kako, pride posebej do izraza ravno pri kranjskih plemiških rodbinah in njihovih članih. Zelo dobro je

25 Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 108. O sorodnikih gl. Golec, *Valvasorji*, str. 117–121, 202–207, 297–304.

26 Da so (vsi) Valvasorji baroni, si je polihistor drznil zapisati le v dveh pismih, namenjenih naslovniku zunaj Kranjske in cesarstva. Tajniku londonske Kraljeve družbe je v pismih, datiranih 3. decembra 1685 in 5. marca 1686, poročal: »... zdaj pa smo bili [Valvasorji] pred nekaj leti od (rimskega) cesarja Leopolda I. povzdignjeni v svobodne barone« (Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja*, str. 21, 23, 26, 27).

27 Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 102–120.

28 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 637–638. – Cesar Leopold I. je sinovoma njenega bratranca 12. aprila 1681 priznal dedni baronski naslov z utemeljitvijo, češ da ga je njun (domnevni) prednik prejel že leta 1516.

pretehtal, ali bo nekogaršnje identiteto razkril ali ne. Ne gre pozabiti, da je bila *Slava vojvodine Kranjske* posvečena kranjskim deželnim stanovom in prvenstveno namenjena domačemu plemstvu, ki se je moralo v njej prepoznati, se z njo identificirati in o sebi, če je bilo le mogoče, ni smelo prebrati nič spotakljivega.

Občutljive in zabeljene zgodbe, kot so umori, bratomori, očetomori itd., pripoveduje Valvasor zato skoraj brez izjeme le, če je rodbina medtem izumrla ali zapustila deželo. Takšen je bil ugasli rod nižjih plemičev Plasmanov iz Pustega Gradca v Beli krajini. *Slava* nazorno opisuje, kako je Franc Plasman leta 1654 spektakularno umoril svojega očima, ozmerjal mater s staro kurbo, nato v Ljubljani pred izvršitvijo smrtno kazni pobegnil iz ječe in zaradi zapravljenosti slednjič umrl v zaporu na Hrvaškem, po Valvasorju veliko bolj zgnil kakor preminil.²⁹ O enem od članov prav tako ugaslega plemiškega rodu Obračanov *Slava* pripoveduje, kako se je še kot mladoleten zavezal, da se bo poročil z neko Scharpfovo, nato pa je po dopolnjeni polnoletnosti obljubo prelomil in dosegel, da ga je cesar Maksimilijan leta 1508 oprostil vseh zagroženih kazni.³⁰ Mimogrede, protagonist zgodbe izpred skoraj dveh stoletij je bil Erazem Obračan, Valvasorjev prednik po materi.³¹

Ko polihistor premišljuje, kako so zadnji predstavniki svojih rodbin pogosto umrli nasilne oziroma nesrečne smrti, in postreže s 44 primeri s Kranjskega in od drugod, od grofov Celjskih do povsem marginalnih rodbin, omenja vse mogoče načine smrti, tako tudi razčetverjenje, razsekanje, dvoboj, vzajemni bratomor, izgubo zdrave pameti, slednjič samomor, ki ga moralno obsodi.³² Da bi tu kaj zavestno zamolčal, je le malo verjetno. Osebnega imena Frana Krsta grofa Frankopana, justificiranega leta 1671 v Dunajskem Novem mestu, po vsej verjetnosti ni izpustil namenoma, ker bi morda hotel zaščititi njegovo dobro ime. Kot grofa N. N. Frankopana ga je označil zato,³³ ker njegovega imena ni poznal oziroma se ga tisti hip ni spomnil.

Valvasor je tem laže govoril o zavrženih dejanjih, če je storilčev rod ugasnil in če so od tedaj minila stoletja, previdnejši pa je bil pri dogodkih

29 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 430–431.

30 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 15.

31 Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 146–147.

32 Razmišljanje o tem ima Valvasor na zelo nenavadnem mestu, sredi opisa gradu Šteberk, potem ko opiše bizarno smrt zadnjega gospoda Šteberškega (Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 557–559).

33 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 558.

iz manj oddaljene preteklosti. Tako naj bi zadnji Schnitzenbaum, čigar imena ne razkrije, ampak imenuje le njegovega očeta, ugrabil prelepo Evo Barbaro iz še živečega rodu Gallov z Rožeka in se z njo poročil. O razpletu zgodbe piše na dveh mestih, a različno. Pri Rožeku pravi, da je ugrabitelj dva tedna po poroki prišel pred božje sodišče, ko je padel s konja in si zlomil vrat, pri opisu ižanskega gradu pa zatrjuje, da je nevesta iz jeze in žalosti pojedla več pajkov in tako umrla od pajkovega strupa. Schnitzenbaum, s katerim naj bi ugasnila tudi njegovo ime in rod, naj bi potem umrl od same potrnosti.³⁴

Le izjemoma in če je šlo za časovno zelo oddaljeno dejanje, bomo v *Slavi* lahko brali tudi o kakšnem zločinu, ki ga je zagrešil pripadnik še živečega uglednega rodu. Čeprav so bili Barbi v Valvasorjevem času na Kranjskem pomembna baronska in grofovsko rodbina, Valvasor vendarle pove, da je Sebald Barbo leta 1574 na Vrhniki namerno zabodel svojega sina Capelana, in postreže z moralnim naukom, kam lahko privede nebrzdana jeza.³⁵

Če je bil storilec kakšnega obsodbe vrednega dejanja še živeči sodobnik, je kranjski polihistor ravnal prizanesljivo, v slogu »greh se pove, grešnika pa ne«. Pri opisu dvorca Brinje blizu Bučke na Dolenjskem, denimo, pripoveduje, kako je neki hrvaški plemič pod streho dvorca podtaknil ogenj in svoji tašči na ta način izmaknil dragocenosti, ki jih je hitela reševati iz požara. Zakaj ne razkrije storilčevega imena, pojasnjuje z besedami: »Toda ta plemič je to napako svoje mladosti pozneje primerno popravil z vse pohvale vrednim vedenjem in zato sem tudi izpustil njegovo ime, kajti on bi sedaj, ko je njegova precej nezrela pamet dozorela do prave zrelosti, zaslužil omembo pri čem pohvalnem in uživanje vse pohvale.«³⁶

Pri opisovanju raznih stranpoti je Valvasor neprimerno bolj kot z razkritjem identitete plemiških sodobnikov radodaren z navajanjem imen navadnih ljudi, ki so se tako ali drugače pregrešili zoper nravnost, postavo ali Boga. Tako brez nadaljnjega pove, kako se je pred nekaj leti kmet Valentin Jurhar iz župnije Laško norčeval iz kraja in cerkve Sveta Planina nad Zagorjem in na skrajno začudenje navzočih takoj dobil padavico ter

34 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 477, 540. Prim, Kos, *Zgodovina morale*, str. 228.

35 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 423. – Dogodek se je v resnici pripetil leto prej (1573), umorjeni se je imenoval Kastelan in ni bil Sebaldov sin, temveč bratranec (Preinfalk, *Plemiške rodbine*, str. 16).

36 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 442–443. Citat je povzet po slovenskem prevodu *Slave* (Valvasor, *Čast in slava*).

celo noč obležal kot mrtev.³⁷ Spet drugje polihistor samo zato ni navedel priimka mladega kmečkega fanta Ahaca, ker ga je pozabil. Omenjeni Ahac N. se je na nenavaden način dokopal do denarja in nato še bolj skrivnostno pobegnil iz ječe na gradu Gamberk, kar naj bi se zgodilo pred približno tremi desetletji.³⁸ Tem laže so šla Valvasorju izpod peresa imena kmečkih ljudi, povezanih s pozitivnimi dejanji, kot so čudežne ozdravitve. V zagorski župniji je leta 1681 pri oltarju Naše ljube Gospe v župnijski cerkvi čudežno ozdravel umsko oboleli gamberški podložnik Tomaž Dragar, in sicer po zaobljubi svoje žene.³⁹ Pri tamkajšnji podružnici v Vinah, po splošnem mnenju zelo čudežni cerkvi, pa naj bi med mašo povsem okrevala na smrt bolna žena Nikolaja Drnovška.⁴⁰ Če je Valvasor le vedel za ime protagonista in za čas dogodka, bralcev ni prikrajšal za ta ključna podatka. In če že, potem ne brez razloga. O enem svojih podložnikov, ki se je po zaobljubi in romanju k sv. Antonu Padovanskemu rešil velike kile, pravi, da ga iz določenega razloga ne bo imenoval.⁴¹ Kaj naj bi bil razlog za molk, ne bomo nikoli izvedeli: morda neke vrste spovedna molčečnost, nemara Valvasorjeva vraževernost ali kaj drugega? Kot drugje v takšnih primerih, Valvasor pušča prosto pot bralčevi domišljiji.

Na nekaterih mestih, kjer je avtocenzura izrecno izpričana, ne vemo, kakšnega stanu je bil »grešnik«. Morda je bil prav nekmečki, plemiški stan eden od razlogov, da polihistor ni razkril njegovega imena. Zanimivi so primeri treh ljudi, ki so bili Valvasorju osebno znani. Nekje na Kranjskem je poznal nekoga, ki je s čarovniškimi ceremonijami iskal praprotno seme in ga uporabljal »za mnogotera nedopustna opravila«. Nazadnje pravi, da je mož pred nekaj leti vzel žalosten konec, kot je znano prav mnogim, a »se bo njegovo ime iz različnih razlogov zamolčalo«. ⁴² »Iz določenih dobrih razlogov« tudi ni imenoval sošolca iz jezuitske gimnazije in nemoralneža, ki je tega »mladega imenitnega fanta« z zlobnimi nameni navedel k zabadanju igle v telo. Zapeljevalec naj bi imel zvezo s hudičem in je pozneje prav tako storil nemoralen in žalosten konec.⁴³

37 Valvasor, *Die Ehre*, II, 8, str. 799.

38 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 161–162.

39 Valvasor, *Die Ehre*, II, 8, str. 798. Prim. Žnidaršič Golec, O verskem, str. 410.

40 Valvasor, *Die Ehre*, II, 8, str. 798–799.

41 Valvasor, *Die Ehre*, II, 8, str. 768.

42 Valvasor, *Die Ehre*, I, 3, str. 360.

43 Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 86–87.

Zanimivo je spoznanje, da se Janez Vajkard Valvasor ni zatekal k tovrstni avtocenzuri pri opisovanju reformacije in protireformacije oziroma njenih protagonistov. Ne samo, da poudari, kako se je protestantizem na Kranjskem razširil predvsem med plemstvom,⁴⁴ ampak brez zadržkov imenuje plemiče, ki so se posebej angažirali pri organiziranju in podpori kranjski luteranski Cerkvi. Tako poimensko navaja imena odposlancev, ki so pri nadvojvodi Karlu prosili za Primoža Trubarja,⁴⁵ nadalje seznam tistih pripadnikov augsburške veroizpovedi, ki so se leta 1578 podpisali pod listino o t. i. bruški verski pacifikaciji,⁴⁶ ali, denimo, imena deželanov, ki so še leta 1610 kot odposlanci aktivno sodelovali pri skrajnem poskusu, da bi jim nadvojvoda Ferdinand vrnil versko svobodo.⁴⁷ Prav tako ne zamolči izrecnega nasprotovanja vodilnih kranjskih plemiških rodbin deželno-knežjim ukazom, denimo tega, da so na turjaškem gradu po letu 1598 skrivali pregnanega predikanta.⁴⁸ Še več, kot kuriozitetu omenja plemiško kriptoprotestantko, ki naj bi bila še sredi petdesetih let 17. stoletja lastnica gradu Dol pri Ljubljani. A tudi tu njeno izpuščeno osebno ime ni plod avtocenzure – žensko imenuje zgolj »nekoliko starejša evangeličanska gospodična Raspova« –, temveč je razlog veliko prej nepoznavanje njenega osebnega imena, tako kot ni vedel, da ni šlo za lastnico, ampak zgolj za stanovalko dolskega dvorca.⁴⁹

Gledano v celoti skuša Valvasor o obdobju reformacije in protireformacije podati karseda stvarno sliko. *Slava vojvodine Kranjske* rada pospremi z odkritim neodobravanjem navedbe o verskem nasilju, najsibo besednem najsibo telesnem, in to ne glede na storilčevo konfesionalno pripadnost.⁵⁰ Ne gre prezreti, da je reformacijsko-protireformacijski segment v celoti ali pretežno sestavil Valvasorjev nürnberški korektor Erasmus Francisci, sam goreč privrženec augsburške veroizpovedi. Toda vse, kar je napisal, naj bi Valvasor dobil v pregled, poleg tega pa je polihistor Francisciju priskrbel vire. Geneza *Slave* že sama po sebi izpričuje toleranco med katoličanom Val-

44 Valvasor, *Die Ehre*, II, 7, str. 433.

45 Valvasor, *Die Ehre*, II, 7, str. 437.

46 Valvasor, *Die Ehre*, II, 7, str. 440–442.

47 Valvasor, *Die Ehre*, II, 7, str. 469.

48 Valvasor, *Die Ehre*, II, 8, str. 729. – Pregnani predikant ni bil Jurij Dalmatin, kot pravi Valvasor, saj je ta umrl že leta 1589.

49 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 354. – Neporočena Marija Magdalena Rasp ni bila lastnica Dola, ampak je imela v gradu samo pravico dosmrtnega bivanja (Golec, Valvasorjev izvor, str. 254).

50 Žnidaršič Golec, O verskem, str. 406.

vasorjem in luteranom Franciscijem.⁵¹ Avtocenzura, kolikor je o njej sploh mogoče govoriti, je pri opisu verskih razmer zreducirana na distanciranje od določenih ostrih besed in dejanj. Ko avtor – po vsej verjetnosti je to Francisci – v integralni obliki navaja žolčno latinsko pismo škofa Tomaža Hrena, v katerem ta označuje luteranstvo kot »zlobno krivoverstvo«, njegove protagoniste na Kranjskem pa kot »mameluke in zapeljevalce«, posebej poudarja, da namen objave pisma ni »zmerjanje kogar koli«, ampak da mu gre samo za »pravo in popolno zgodovinsko razlago«. Razlog za tak poudarek je videti v Franciscijevi iskreni privrženosti luteranstvu, pa tudi v dejstvu, da so Kranjsko tisti čas vodili ljudje, katerih predniki in na tujem živeči sorodniki so bili luterani.⁵² Ne nazadnje je med protestantske spadala tudi rodbina Valvasorjeve matere Ane Marije Rauber. Njen ded Kozma Rauber je veljal sploh za enega stebrov luteranske Cerkve v deželi in tudi ona sama bi še utegnila biti krščena kot evangeličanka. Polihistor je bil na to rodbino še posebej ponosen.⁵³

Čeprav lahko za Valvasorja vsekakor rečemo, da se njegova vera ni bistveno razlikovala od vere njegovih rojakov – katoliške poteze izpričujejo zlasti odlomki o Mariji in njenih čudežih⁵⁴ –, je bil njegov odnos do protestantizma glede na zavezanost prednikom in stanovsko solidarnost kranjskega plemstva morda vendarle nekoliko ambivalenten. Da pa ne bi dajal niti najmanjšega povoda za dvome o svojem katoliškem prepričanju, v *Slavi* v uvodnem nagovoru svojih bralcev izrazi prepričanje, »da v nobeni poli tega dela ni vključeno nič, kar bi bilo nevarno za mojo vero«, in vnaprej razglašča za neveljavno, če bi bila kje kakšna vrstica ali beseda, »ki bi v najmanjši meri ali delu bila v nasprotju s katoliško vero«. ⁵⁵ Francisci pa v svoji uvodni besedi opraviči uvrstitev z evangeličansko vero povezanega dogajanja v 7. knjigo *Slave* z besedami, da je v isti knjigi tudi govor o poganski veri starih in o katoliški veri sodobnih Kranjcev ter o veri Uskokov.⁵⁶

51 Žnidaršič Golec, O verskem, str. 403, 415.

52 Valvasor, *Die Ehre*, II, 8, str. 704. Prim. Žnidaršič Golec, O verskem, str. 406.

53 Golec, Valvasorjev izvor, str. 239–246.

54 Žnidaršič Golec, O verskem, str. 410.

55 Valvasor, *Die Ehre*, I, s. p., »An hoch zu ehrenden Leser«. Prim. slovenski prevod: Valvasor, *Čast in slava*, I, »Visoko cenjenemu bralstvu«, str. 39–40 (spodnja paginacija). Prim. Žnidaršič Golec, O verskem, str. 404.

56 Valvasor, *Die Ehre*, I, s. p., »Vorbericht Erasmi Francisci«. Prim. slovenski prevod: Valvasor, *Čast in slava*, I, »Vnaprejšnje poročilo Erazma Franciscija«, str. 45–46 (spodnja paginacija). Prim. Žnidaršič Golec, O verskem, str. 404.

Zelo težko je soditi, česa Valvasor ni uvrstil v obravnavo verskih razmer v deželi, pa bi lahko. Denimo, ali je zavestno zamolčal imena (vidnejših) plemičev, ki so se po znanem odloku cesarja Ferdinanda II. iz leta 1628 odločili vztrajati v evangeličanski veri in se izseliti iz dežele. Preberemo lahko le, »da jih je določeno število izbralo to zadnje in se bodisi naselilo v Cesarstvu ali pa na Ogrskem, Češkem in v deželi nad Anizo (Zgornji Avstriji)«. ⁵⁷ Valvasor tudi nima podrobnejšega opisa vere, obredov in navad protestantov, medtem ko na drugi strani posveča nemalo pozornosti pravoslavnim, t. i. »uskoški religiji in ceremonijam«. ⁵⁸ Po svoje razumljivo, če upoštevamo, da je imel nemško govoreči bralec neprimerno boljšo predstavo o evangeličanski veri kakor o pravoslavju in da protestantizma v Valvasorjevem času v deželi ni več bilo.

Ne nazadnje – kot poudarja Sergij Vilfan – »Valvasor ni nameraval prikazovati vsakdanjih pojavov, vsaj ne vseh, temveč znamenitosti, raritete, kuriozite in posebnosti«. ⁵⁹ Trditev se sicer nanaša na prikaz pravne ureditve Kranjske, ki se je bomo v luči avtocenzure dotaknili samo v nekaterih segmentih. Vilfan ugotavlja, da srečujemo podatke o organizacijski strukturi dežele in drugih pravno relevantnih dejstvih na zelo različnih mestih, nekatere tudi v zvezah, kjer jih ne bi pričakovali. ⁶⁰ Pri obravnavi splošnega sodstva za nepriviligirano prebivalstvo dvomi, da bi Valvasor v 9. poglavju 9. knjige, kjer opisuje sodstvo, namenoma izpustil deželna sodišča. Po njegovem jih je na tem mestu preprosto pozabil omeniti, saj govori o njih precej izčrpno drugje, v uvodu k 11. knjigi. ⁶¹ Prav tako argumentirano zavrne možnost, da je kranjski polihistor namerno zamolčal gorske pravde, kot mu je očital Metod Dolenc. Po Dolenčevem mnenju je Valvasor to storil zato, ker naj bi bilo ljudsko sodstvo sramotno za deželne stanove, pomenilo naj bi mučno zadevo za kranjsko plemstvo, ki da kmečkemu ljudstvu ni znalo izviti iz rok izvrševanja pravosodja. Valvasor je gorske pravde v resnici štel za vsakdanji pojav, bile niso nič drugega kot zvrst patrimonialnih sodišč, kakršnih je bilo vse polno. Tudi neomenjanje z gorskimi pravnimi povezanega zakona, t. i. gorskih bukev, je po Vilfanu povsem razumljivo, saj za Kranjsko niti niso bile uzakonjene, ampak so tu kot približno vodilo upo-

⁵⁷ Valvasor, *Die Ehre*, II, 7, str. 469.

⁵⁸ Valvasor, *Die Ehre*, II, 7, str. 482–490.

⁵⁹ Vilfan, *Pravna ureditev Kranjske*, str. 41.

⁶⁰ Vilfan, *Pravna ureditev Kranjske*, str. 32.

⁶¹ Vilfan, *Pravna ureditev Kranjske*, str. 39, 41; Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 94; 11, str. 4.

rabljali štajerske. Valvasor teh ni omenil, kot ni posebej navajal niti veliko pomembnejših predpisov, ki so bili izdani prav za Kranjsko.⁶² Nasprotno je precej pozornosti posvetil vaškim županom in županskim sodiščem, in sicer kot lokalni posebnosti. Najbolj znano je poglavje o pravnem redu v Slovenski marki in Istri, v katerem opisuje postopek nekdanjih županskih sodišč. K županskemu sodstvu v Istri in sploh k tamkajšnjim županom in laičnemu sodstvu se nato vrača še na več drugih mestih.⁶³ Kot poudarja Vilfan, je Valvasor kritiziral županska sodišča, zamolčal pa jih ni in je samo razpredel kritiko, ki jo vsebuje vir iz prve polovice 16. stoletja, na katerega se je oprl. Polihistor je bil nejevoljen zlasti zato, ker naj bi istrska županska sodišča po tem viru sodila tudi plemičem. Vilfan polihistorju v bran še dodaja: »Če Valvasorju kakšna reč ni ugajala, jo je kljub temu omenil in pač negativno ocenil.«⁶⁴

V zvezi s tem se mi je porodilo vprašanje, ki ga zgodovinarji in pravni zgodovinarji, kolikor vem, niso načenjali, in sicer, zakaj Valvasor nikjer v *Slavi* ne omenja kosezov. So bili res tako marginalna skupnost in brez vsake posebnosti, da si v tej ali oni zvezi niso zaslužili niti bežne omembe? Denimo tako, kot se je v *Slavo* prikradlo edino Valvasorjevo pričevanje o obstoju svobodnikov. Kot je ugotavljal že Janko Polec, se Valvasor ni ukvarjal s socialno strukturo in pravnimi ureditvami kmečkega prebivalstva, toda pri opisu dvorca Klevišče pri Litiji je omenil, da je tu nekoč prebival svobodnik (*landschaftlicher Freysas*) Klemenčič.⁶⁵ Popolna odsotnost kosezov, tudi v še tako skromni obliki, preseneča tem bolj, ker je edina velika, kompaktno naseljena in organizirana koseška skupnost na Kranjskem živela v neposredni bližini Valvasorjevega mladostnega doma na Mediji, v gospostvu Gamberk na širšem območju Zagorja ob Savi. To obsežno deželskosodno gospostvo je bilo za povrh v polihistorjevem otroštvu in mladosti približno dve desetletji v rokah Valvasorjeve rodbine. Da Janez Vajkard kosezov ni omenil oziroma opisal kot svojevrsne kmečke skupnosti, je glede na njegov pristop do pravnega položaja podložnikov razumljivo. Toda ali med zagorskimi kosezi res ni bilo nobenih posebnosti, ki bi jih kazalo omeniti, denimo v zvezi z župani ali sodstvom? Zagorski

62 Dolenc, Valvasor in slovenska ljudska sodišča, str. 98, 99, 105; Vilfan, Pravna ureditev Kranjske, str. 41.

63 Valvasor, *Die Ehre*, III, 9, str. 95–96; Vilfan, Pravna ureditev Kranjske, str. 39–40.

64 Vilfan, Pravna ureditev Kranjske, str. 41.

65 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 305; Polec, Svobodniki na Kranjskem, str. 5.

oziroma gamberski kosezi so imeli namreč posebno pravo, ki se je vsaj deloma že naslonilo na meščansko pravo. O njihovih sporih je razsojal gamberski gospod ali njegov sodnik skupaj s 24 koseškimi prisledniki, koseški župani so kot prisledniki sodelovali tudi v gamberskem krvnem sodstvu, v nemalefičnih zadevah pa je zanje veljalo meščansko pravo.⁶⁶ Še več, nadvojvoda Karel jim je leta 1574 s patentom potrdil posebne koseške pravice, ki so nato doživele še dve vladarski potrditvi.⁶⁷

Le nezatna je verjetnost, da bomo izvedeli, ali bi Valvasor imel o tem kaj povedati, pa je svoje koseške sosede za zgodovino raje zavestno zamolčal. Za molk o obstoju teh svojevrstnih kmetov in njihovih pravic bi lahko imel več kot en tehten razlog. Njegov oče Jernej in polbrat Karel sta bila namreč kot gamberska gospoda dolga leta v sporih s svojimi podaniki. Janez Vajkard je nedvomno že v rosnih letih poslušal o puntanju kosezov, ki se je nato vleklo še v čas polbrata Karla. Spori s podložniki so bili tako hudi, da jih je pri opisu Gamberka označil kot »upor kmetov« (*Rebellion der Bauren*). Pod tem podnaslovom je kratko zapisal: »Podložniki ali kmetje tega gospostva so se pred tem dolgo upirali (*rebellirt*) in veliko let jih ni bilo mogoče pripraviti do poslušnosti.«⁶⁸ Svoboščine (*Freiheiten*), na katere so se tamkajšnji podložniki sklicevali v Jernejevem času in ki naj bi jim jih potrdil cesar, ter njihovi poznejši spori s Karlom Valvasorjem pričajo, da so bili (glavni) nezadovoljneži iz vrst kosezov. Gamberk, ki ga je Karel upravljal v imenu svojih sorojencev, tudi tedaj še mladoletnega Janeza Vajkarda, pa je moral slednjič v tuje roke. Gammerski kosezi in navadni podložniki sicer niso bili edini vzrok za njegovo izgubo, a je Valvasorjeva rodbina prav v njih videla glavno zlo. Poročilo iz leta 1660, ki se sklicuje na besede Karla Valvasorja, denimo, pravi, da »so podložniki spravili gospoda Valvasorja kot svojo zemljiško gosposko do tega, da so ga (deželni stanovi) zaradi nakopičenih podložniških (davčnih) zaostankov rubili in ga odstavili s celotnega gospostva Gamberk« (*der völligen Herrschaft Gallenberg endtsetzt*).⁶⁹ Janez Vajkard je v opisu Gamberka v 11. knjigi *Slave* zaobšel to nesrečno zadevo iz rodbinske zgodovine. Spretno je navedel, da je

66 Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 355–357.

67 Potrditev cesarja Ferdinanda III., izdana 1. junija 1642 na Dunaju, jamči koseščini Zagorje v gamberskem gospostvu (*vnserer Erbholden vnd die ganze Nachbarschafft der Edlthumben am Sagor zu der Herrschafft Gallenberg [...] gehörig*) pavšalno opredeljene koseške pravice (*Ihre Edlthumben Freyheiten*), ki jim jih je podelil nadvojvoda Karel in za njim 19. februarja 1597 potrdil nadvojvoda Ferdinand (ARS, AS 1063, št. 2385, 1642 VI. 1., Dunaj).

68 Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 162.

69 Golec, *Valvasorji*, str. 186, 215–217.

Grad Gamberk pri Čemšeniku po Valvasorjevi *Topografiji Kranjske*, 1679. Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna*, št. 29.

Gamberk »potem prišel« (*gelangte sie an*) na Antona barona Löwenburga,⁷⁰ kot se je v takšnih primerih tudi sicer vedno izognil nepotrebnim razlagam.

Glede na povedano bi bilo več kot iluzorno pričakovati, da bi kjer koli v *Slavi* spregovoril o kakšnih posebnih koseških privilegijih. Zadevi na rob povejmo, da je koseze omenil v *Popolni topografiji Koroške* (1688), in sicer pri ustoličevanju koroških vojvod na Gosposvetskem polju, kjer je po Megiserjevih *Annales Carinthiae* (1612) posnel navedbo, da je dedno funkcijo ustoličevalca opravljal kosez iz Blažnje vasi.⁷¹ Ni dvoma, da je ob teh besedah pomislil na domače kranjske koseze in gotovo tudi razmišljal o izvoru njihovih pravic.

Elemente avtocenzure bi v *Slavi vojvodine Kranjske* lahko našli še kje. Kot že rečeno, v Valvasorjevo monumentalno delo niso spadali neljubi prenosi lastništva, denimo zaradi obubožanja ali rubeža. V knjigi gradov, mest in trgov je na splošno pri vsakem obravnavanem objektu skušal za vsako ceno povedati vsaj nekaj pozitivnega. Ko o kakšnem silno skromnem, bolj kmečki hiši podobnem dvorcu ni imel pri roki ničesar takega, se je zatekel k besedam, da mu ne manjka dobrih njiv, da ima dovolj sena in obilo sadja

⁷⁰ Valvasor, *Die Ehre*, III, 11, str. 159.

ter prav lepe gozdove.⁷² Na drugi strani bi bilo iluzorno pričakovati, da bo pisal o težavah, kot so notranja zadolženost dežele, tihotapstvo, vzroki za kmečke upore in podobno. *Slava vojvodine Kranjske* je že z naslovom dala vedeti, kakšna sta njen namen in poslanstvo.

Če na kratko povzamemo ugotovitve o Valvasorjevi avtocenzuri, gre to deliti na dve vrsti. Prva je neprikrita avtocenzura, izpričana v primerih, ko Valvasor pove, da iz določenega razloga ali razlogov ne bo razkril imena obravnavane osebe. Včasih sicer bolj poučenemu bralcu posredno namigne, kdo bi ta »nesrečnež« utegnil biti. Druga vrsta avtocenzure je skrita in veliko subtilnejša. Pogosto je zakrita tako spretno, da jo razkrijejo šele natančne raziskave, in sicer tudi po naključju. Največ vemo o dejstvih, ki jih je Valvasor zamolčal ali prikrojil v zvezi z lastno rodbino in osebo. Tu je bil, kot vse kaže, najbolj občutljiv in zato zelo previden. Pazil je tudi na dobro ime še živečih kranjskih plemiških rodbin, saj je bilo njegovo temeljno delo v prvi vrsti namenjeno prav njim. Bolj kot so bili dogodki oddaljeni in manj kot je bila določena rodbina v deželi še prisotna, bolj proste roke je imel pri obelodanjenju tudi manj všečnih zadev. Pri pojavih, ki jih v *Slavi vojvodine Kranjske* pogrešamo, pa je treba imeti pred očmi, da *Slava* ni enciklopedično delo v modernem pomenu besede, zato nekateri očitki Valvasorju, ki smo jih srečevali v preteklosti, preprosto niso upravičeni.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

- AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 6
- AS 308, Zbirka testamentov Deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16
- AS 1063, Zbirka listin, št. 2385

Österreichisches Staatsarchiv (OeStA)

- Allgemeines Verwaltungsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv (AVAFHKA)
 - Adelsakte

Steiermärkisches Landesarchiv (StLA)

- Repräsentation und Kammer, Sachabteilung, K 377

Literatura

[Anonimus]: Biographie. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 6, 1815, str. 380–381.

Dolenc, Metod: Valvasor in slovenska ljudska sodišča. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 9, 1928, str. 98–106.

Dolničar, Janez Gregor: Bibliotheca Labacensis publica Collegii Carolini Nobilium. *Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar: O slovstvu na Kranjskem: Znanstvenokritična izdaja* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: SAZU, 2009, str. 179–395.

Golec, Boris: *Valvasor: njegove korenine in potomstvo do danes*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Thesaurus memoriae: Dissertationes, 13), 2016.

Golec, Boris: Valvasorjev izvor, družina in mladost – stare neznanke v novi luči (2. del). *Kronika*, 61/2, 2013, str. 217–272.

Golec, Boris: *Valvasorji: med vzponom, Slavo in zatonom*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Thesaurus memoriae: Dissertationes, 11), 2015.

Golec, Boris: *Zemljiški gospod Janez Vajkard Valvasor in njegov urbar*. Ljubljana, Bogenšperk: Arhiv Republike Slovenije, Javni zavod Bogenšperk, 2015.

Grafenauer, Bogo: *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev / Die Kärntner Herzogseinsetzung und der Staat der Karantannerslawen*. Ljubljana: SAZU, 1952.

- Kos, Dušan: *Zgodovina morale, 1: Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Thesaurus memoriae: Dissertationes, 10), 2015.
- Megiser, Hieronymus: *Annales Carinthiae, das ist Chronica, des löblichen Ertzhertzogthumbs Khärndten*. Leipzig: Lamberg, 1612.
- Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Tüffer mit den Seelsorgerstationen Tüffer, St. Ruprecht, St. Leonhard, Gairach sammt dessen Kloster, St. Nikolaus, St. Margarethen, St. Gertraud, St. Jakob in Dolj, Trifail, St. Egyden in Steinbrücken, Lak, St. Johann in Razbor, (Ratsbach in Krain) und Maria Scheuern*. Graz: Selbstverlag (Das Bisthum und die Diözese Lavant, 4/2), 1881.
- Polec, Janko: Svobodniki na Kranjskem. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 17, 1936, str. 5–142.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 16. stoletje, 1: Od Barbov do Zetscherjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Radics, Peter: *Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (geb. 1641, gest. 1693): Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor*. Laibach: Krainische Sparkasse, 1910.
- Radics, Peter: Valvasor-Studien, 9. *Laibacher Zeitung*, 114/188, 1895, str. 1625–1626.
- Radics, Peter: Valvazorjev rod na Spodnjem Štajerskem. *Ilustrovani narodni koledar*, 11, 1899, str. 103–114.
- Reisp, Branko: *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society / The Correspondence of Janez Vajkard Valvasor with the Royal Society*. Ljubljana: SAZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 8), 1987.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Reisp, Branko: Valvasor (Vavas(s)or, Vavis(s)or ipd.). *Slovenski biografski leksikon*, 13 (ur. Alfonz Gspan idr.). Ljubljana: SAZU, 1982, str. 344–345.
- Studia Valvasoriana: Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Laybach, Nürnberg: Endter, 1689.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*. Nürnberg: Endter, 1688.

Valvasorjev zbornik: ob tristoletnici izida Slave vojvodine Kranjske (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: SAZU, 1990.

Vilfan, Sergij: Pravna ureditev Kranjske po Valvasorjevi Slavi. *Valvasorjev zbornik: ob tristoletnici izida Slave vojvodine Kranjske* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: SAZU, 1990, str. 32–48.

Žnidaršič Golec, Lilijana: O verskem oziroma religioznem v Slavi: Pogledi Janeza Vajkarda Valvasorja in sledi Erazma Franciscija. *Studia Valvasoriana: Zbornik spreminjnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 401–421.

What Secrets Did Valvasor Keep from Us? Reflections on the Carniolan Polymath's Self-Censorship

The question concerning the self-censorship of Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) is a rather demanding one, given the vast scope and complexity of his work. Time and time again, we cannot help but wonder whether Valvasor knew something but either deliberately withheld it or deemed it unworthy of mention. Whatever reason he may have had to do so, the early modern erudite flatly ignored some of the things and phenomena that are deemed important in the eyes of modern man.

The scope of the paper is limited to Valvasor's most important and most comprehensive work *Die Ehre dess Hertzogthums Crain* (*The Glory of the Duchy of Carniola*, 1689). Particular emphasis is placed on four questions: Valvasor's self-censorship 1) in describing himself and his family, 2) in revealing the identities of other persons, 3) in describing the period of the Reformation and the Counter-Reformation, and 4) in outlining the legal framework of the province, with particular emphasis on the fact that he completely omitted the *kosezi* as a specific legal category of the rural population. The questions are arranged by the degree to which his self-censorship is demonstrable.

Overall, Valvasor's self-censorship can be divided into two types. One is the overt self-censorship observed in cases where he states that, for one or several reasons, he will not reveal the name of a person under consideration. Sometimes, he provides the well-informed reader with a clue as to who the "culprit" may be. The other type of self-censorship is covert and much subtler. Often, it is disguised so artfully as to only be detected by thorough studies, and even then, by mere chance. Most is known about the facts that Valvasor kept to himself or altered in relation to his family and himself. He also took care to preserve the good names of the still-living Carniolan noble families, as his fundamental work was primarily intended for them. However, the more distant the events were in time and the less present a certain family was in the province, the more freedom Valvasor allowed himself to cast light on less flattering details (fratricide, patricide, swindling, robbery, etc.), as well. Interestingly, Valvasor did not resort to such self-censorship in describing the Reformation and the Counter-Reformation, or rather their

protagonists. Not only did he stress that Protestantism in Carniola spread primarily among the nobility, he also had no reservations about naming the noblemen who were particularly involved in organising and supporting the Carniolan Lutheran Church. From an overall perspective, his aim was to provide the most realistic portrayal of the period of the Reformation and the Counter-Reformation. As for his illustration of the legal regime in Carniola, it should be borne in mind that it was not Valvasor's intention to present everyday phenomena, at least not all such phenomena, but rather the landmarks, rarities, curiosities and peculiarities. This begs the question as to whether his failure to mention the *kosezi* stemmed from a belief that they were a marginal and in no way extraordinary community. The reasons for which he completely omitted this special category of peasants might, not least, be more personal and related to resentment he harboured towards the *kosezi* at the Gamberk seigniory, whose disobedience caused a great deal of trouble for his father and brother as their lords. As regards the phenomena that are missing in *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, we should also be mindful of the fact that the book is not an encyclopaedic work in the modern sense of the word, which makes some of the criticism previously directed at Valvasor simply unfounded.

POZNOBAROČNI SLOVENSKI ROKOPISI – LITERARNA TRADICIJA V SPOPRIJEMU Z RAZSVETLJENSKO CENZURO

Matija Ogrin

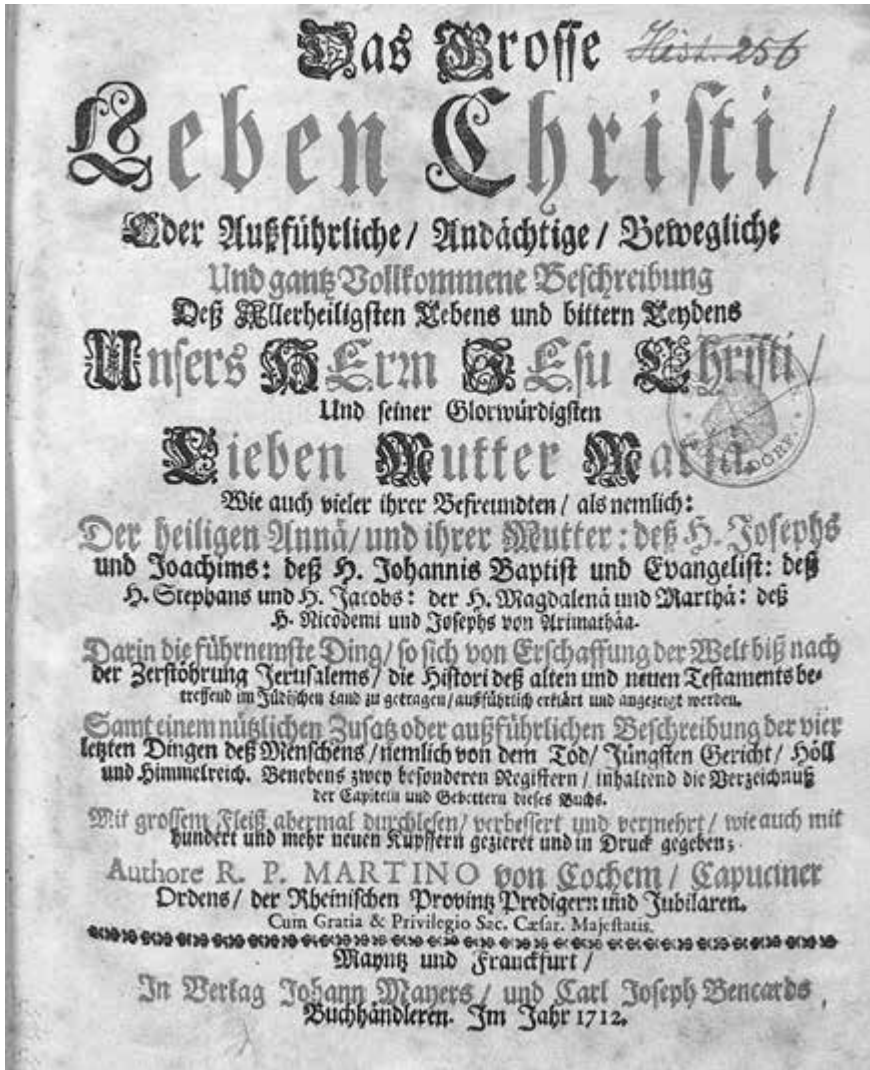
Osvetlitev rokopisov – osvetlitev problema

Številni rokopisi slovenskih besedil, ki so nastali že v razsvetljenski dobi, so v primerjavi s tedaj izhajajočimi tiskanimi knjigami in prvimi almanahi ter novičarskimi glasili videti vsaj na prvi pogled kakor okamneli fosili, kakor zastranitev od glavnega toka tedanjega kulturnega življenja: neka postranska naplavina, ki je nastala morda za zasebno rabo in pomeni le mrtev rokav v reki intelektualnega življenja.

Ta videz je varljiv. Resničnemu pomenu, ki so ga v svojem času imeli slovenski rokopisi poznobaročnih besedil, napisani v drugi polovici 18. stoletja in nato še globoko v 19. stoletje, se nekoliko približamo, če ta besedila pretehtamo z gledišč, ki jih odpira – presenetljivo – prav problem knjižne cenzure v razsvetljenski dobi.

Skoraj vsa pomembnejša, obsežnejša prozna besedila v rokopisnem izročilu poznega 18. ali zgodnjega 19. stoletja, bodisi *Poljanski rokopis* in njegovo besedilno izročilo ali rokopisi o Antikristu ali pa *Dober Legent teh Suetnikov* ali tisti o štirih poslednjih stvareh – vsi ti rokopisni teksti namreč po raznih poteh preoddaje potekajo iz precej starejših nemških tiskanih knjig, ki so bile ob svojem izidu priljubljena ter cenjena dela literarne in duhovne kulture visokega baroka. Tako so denimo asketična, hagiografska in druga duhovna besedila nemškega kapucina p. Martina Cochemskega (1634–1712) ob koncu 17. in začetku 18. stoletja dosegla izjemno priljubljenost, ki se je kazala v desetinah ponatisov in novih izdaj njegovih knjig: v času med 1666 in 1740 je izšlo več kot 450 nemških izdaj njegovih knjig in skupaj precej čez 1.500 izdaj do 20. stoletja.¹ Njegova izjemna priljubljenost ni bila omejena le na nemški jezikovni prostor, ampak je imela širši srednjeevropski doseg; dela patra Martina so denimo samo

¹ Meid, *Die deutsche Literatur*, str. 779. Več o vzrokih izjemne priljubljenosti Cochemskega, zlasti o literarnem slogu in psihološki prepričljivosti njegovih del, gl. v Žejn, Medbesedilnost in retoričnost.

Naslovna stran ene od mnogih izdaj izjemno priljubljene in vplivne baročne knjige:
 Martin Cochemski, *Das Grosse Leben Jesu*, 1712.

v češkem jeziku izšla v 18. stoletju v več kot 130 izdajah, skupaj z nemškimi in latinskimi ter češkimi iz 19. in zgodnjega 20. stoletja pa v več kot 200 izdajah v čeških deželah.²

Literatura duhovne izgradnje, kot je nemški termin *Erbauungsliteratur* posrečeno poslovenila Andrejka Žejn,³ kjer sta se duhovni in leposlovni aspekt branja organsko povezovala ter s tem pritegovala široke kroge bralcev, je bila med preprostimi ljudmi močno priljubljena še vse 18. in 19. stoletje. Toda kmalu, že sredi 18. stoletja, se je zgodilo nekaj, kar nas še danes navdaja z nerazumevanjem in čudenjem: naslednja, razsvetljenska doba, ali točneje, razsvetljenci v vrhu Cerkve in države so ta priljubljena baročna besedila zavrnil in jih – neverjetno, toda resnično – postavili kratko malo na državni seznam prepovedanih knjig *Catalogus librorum a commissione aulica prohibitorum*.

Razsvetljsko zatiranje nekdanje baročne duhovnosti je trajalo še daleč v prvo polovico 19. stoletja. Starejša baročna besedila so le težko izšla kot tiskane knjige že zaradi gmotnih vzrokov (predvsem zaradi majhnega knjižnega trga slovenske knjige), zdaj pa zaradi uradne uvrstitve na indeks ni bilo na natis teh prepovedanih del moč niti misliti. V slovenskem jezikovnem prostoru so ta besedila mogla obstajati samo na en način: kot rokopisi. Tu je slovenska rokopisna kultura pokazala svojo zmožnost, da ohranja krščansko ljudsko in duhovno izročilo ter ob tem kljubuje razsvetljenski miselnosti cerkvenih knezov in državnega aparata. Besedila, ki so poprej obstajala in se širila v desetinah izdaj priljubljene nemške duhovne knjige, so zdaj v slovenskih prevodih in predelavah živela v nekaj prepisih rokopisnega izročila.

To, kar se je v terezijanski in jožefinski dobi spremenilo v miselnosti odločujočih, tako državnih kakor cerkvenih krogov, nam šele daje pravo luč za dejansko ovrednotenje družbenega in predvsem duhovnega ter slovstvenega pomena, z eno besedo, kulturne vrednosti naših dolgo časa pozabljenih rokopisnih besedil. Samotno življenje rokopisov, najprej v posameznih samostanih in župniščih, nato tudi na kmetijah pri bukovnikih, in naposled tisti borni preostanek, pozabljen v arhivskih zbirkah – nam ima kaj povedati!

² Sládek, Zrcadlo zrcadlu nastavené, str. 8.

³ Žejn, Medbesedilnost in retoričnost.

Uvodni problem: razsvetljenska »revolucija od zgoraj«

Razsvetljena vladarja avstrijske države Marija Terezija (vladala 1740–1780) in cesar Jožef II. (sovladar 1765–1780, samostojno vladal 1780–1790) sta v skladu z razsvetljensko miselnostjo razumela smisel absolutistične vladavine v tem, da naj država postane instrument za dobrobit ljudstva. Še zlasti za Jožefa II. je bilo bistveno pojmovanje države kot ustanove ali ureditve, ki naj zagotavlja in pospešuje človekovo blagostanje in »srečo«; temu cilju naj bi sledili vsi služabniki absolutne države, od kmeta do monarha in njegovih uradnikov.⁴ Zato mora monarh tako voditi državo, da zagotovi pravice svojih podanikov in jih vodi glede na skupno dobro in dobro posameznika. Ta načela je avstrijski razsvetljeni absolutizem izvajal iz idej t. i. »naravnega prava«, ne glede na to, da je bil kot vseobsežni nosilec oblasti z njimi v temeljnem nasprotju.⁵

Toda te razsvetljenske ideje o naravnem pravu, zlasti posameznikova pravica do »sreče« ali blagostanja, so bile zdaj zamišljene povsem drugače kakor v predhodnih dobah. Zamišljene so bile zunaj krščanske podobe sveta, še zlasti zunaj krščanske predstave o tem, kaj je človek in kaj je človekov cilj. Krščanska duhovna misel je namreč od cerkvenih očetov do srednjega veka razvila obsežen antropološki nauk o tem, kaj je človekovo resnično dobro, kako doseže človek časno srečo in kako doseže popolno srečo, ki ni časna – blaženo gledanje Boga. »Sreča« in blagostanje, ki sta izhajala iz razsvetljenskih pojmovanj, pa sta se postavljala zunaj tega območja, zasnovana sta bila na pojmu človeka kot čutnega in razumskega bitja, ki si svoje cilje postavlja v lastni imanenci, brez absolutne usmerjenosti k obzorju krščanske transcendence, temveč le v nekem pragmatičnem in zato razpoložljivem stiku s tem obzorjem. Človekova tuzemska »sreča« je bila s tem radikalno ločena od »blaženosti« kot človekovega pravilnega razmerja do izvora bivanja in biti. To niti ne more biti drugače, saj je tudi razsvetljenska ideja »naravnega prava« zasnovana zunaj pojmovanja sveta kot stvarstva, podrejenega Stvarniku in urejenega po njegovem naravnem redu. Nove ideje se v katoliški Avstriji niso pokazale v evidentni, dosledno izpeljani ali radikalni obliki, kakor so se v Franciji, marveč kot praktično naziranje najvišjih krogov oblasti, ki ni nikoli dobilo izrecno protikrščanske

⁴ Reinalter, *Absolutismus*, str. 63–64.

⁵ Reinalter, *Absolutismus*, str. 62.

podobe, saj je formalno sobivalo s svetom katoliške dogme, v praksi pa je z reformističnimi težnjami versko življenje korenito spodkopavalo.

Tako zasnovano skrb za »srečo« in blagor podložnikov sta razsvetljena vladarja, še zlasti Jožef II., s svojim rastočim uradništvom udejanjala s čedalje močnejšo centralizacijo, ki je na eni strani zmanjševala moč deželnega plemstva, na drugi strani pa si je podrejela Cerkev. Ker so reforme dejansko dobivale pobudo in moč neposredno od obeh vladarjev ali njunih najbližjih sodelavcev, se jih je v zgodovinopisju prijela celo oznaka »revolucija od zgoraj«. ⁶ Zamisel, s katero je Jožef II. uresničeval svoje pogosto radikalne reforme, je bila ideja centralizirane razsvetljenske policijske države, kjer je veljalo načelo: vse delamo za ljudstvo, toda ljudstvo nima pri tem nič opraviti; vladati mora le en sam človek, monarh osebno ali posredno po svojih uradnikih. ⁷

Jožefinizem je bil po eni strani politična praksa Jožefa II., še zlasti po letu 1780, ko je vladal samostojno; po drugi strani pa je utelešal širši tok razsvetljenskih silnic, ki si je skušal podrediti katoliško Cerkev v Avstriji in se pri tem ni ustavil le pri odločanju o imenovanju višjih cerkvenih dostojanstvenikov, temveč je posegal bistveno dlje, celo v liturgijo, da bi jo »poenostavili« in približali reduciranim protestantskim oblikam, in v takšne podrobnosti, kakor denimo, koliko sveč sme goreti na oltarju. ⁸

Ena od bistvenih teženj razsvetljenstva je bila, da krščansko vero reformira s tem, da jo reducira na skupek »razumnih« in »naravnih« etičnih načel, koristnih za javno moralo in s tem tudi za državo, medtem ko krščansko duhovnost, izhajajočo tako iz kanoničnega razodetja kakor iz zasebnih razodetij, skratka vse, kar je bilo kontemplativno, mistično in čudežno, bodisi ignorira bodisi izloči in zatre. ⁹

Te razsvetljenske ideje so seveda domovale na precej omejenem območju: v nemških in avstrijskih mestih so bile omejene na palačo kneza in bližnje plemiške hiše, pogosto seveda tudi na škofijsko palačo; t. i. »teren razsvetljenstva« je bil razmeroma majhen. Preprosti ljudje so ob tem prakticirali starejše oblike in vsebino duhovnega življenja,

⁶ Reinalter, *Absolutismus*, str. 62–63.

⁷ »Im Mittelpunkt der ursprünglichen Philosophie des Josephinismus stand das System des aufgeklärten Polizeistaates: *alles für das Volk, nichts durch das Volk*, was in einem utilitarisch-sozialen Sinn verstanden werden muß, und die Überzeugung, dass nur *ein* Mann herrschen und regieren könne.« Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus und Josephinismus*, str. 16.

⁸ Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus und Josephinismus*, str. 16.

⁹ Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 35.

vključno z vraževernimi in okultnimi praksami.¹⁰ Kjer so zagovorniki razsvetljenstva trčili ob ljudi, ki so trdovratno ohranjali svoje srednjeveške, tradicijske oblike ljudskih pobožnosti in duhovnosti, so večidel pozabili na tolerantnost kot temeljni postulat razsvetljenstva in so ostro zavračali to, kar je po njihovem mnenju bilo vraževerno, nerazumno, mračnjaško ipd. Prav ob konfrontaciji z iracionalnim in skrivnostnim v ljudski kulturi ter z mističnim v krščanski duhovnosti so razsvetljenci jasno pokazali meje svoje tolerance.¹¹ Toleranca je bila že spočetka, ko se je v 18. stoletju pojavila, namenjena protestantom, pravoslavnim in Judom, torej drugovercem: čeravno so bile tudi njihove veroizpovedi deležne razsvetljenskih omejitev in so bile deprivilegirane, je bila najmanj tolerance deležna lastna katoliška tradicija, zlasti kontemplativna, ki je izhajala iz redovništva. Toleranca je bila razsvetljenski intelektualni patent, ki je bil namenjen afirmaciji »drugega«, kot se radi izražajo danes, in ne razmahu svoje lastne duhovno-zgodovinske substance.

V tem pogledu stremljenja Jožefa II. po obvladanju in reformiranju Cerkve nikakor niso bila osamljena, temveč so jih podpirale in se z njimi prepletale številne težnje, mdr. t. i. »državno cerkvenstvo«, ki jih novejše zgodovinopisje imenuje »katoliško razsvetljenje«. ¹² V odnosu do Cerkve so se te težnje izrazile predvsem z ostrimi ukrepi in posegi nekaterih škofov, pozneje pa tudi vladarja, v tradicionalne oblike katoliške pobožnosti: zmanjšanje števila praznikov (ki so se tako spremenili v delovne dneve, primerne za tlako!), prepovedi ali ostre omejitve romanj, pasijonskih iger, procesij itn. Vse te ukrepe je bilo moč v praksi uresničiti le zato, ker so se ujemali s težnjami janzenizma in reformirnega razsvetljenskega katolištva, ki sta imela za cilj podreditev Cerkve avstrijski državi¹³ in jo hotela pri tem očistiti vsega, kar so razsvetljenski škofje, Jožef II. in njegovi visoki uradniki ocenili kot »vraževerje« in »nerazumnost«. ¹⁴ Iz tovrstnih teženj, s katerimi so razsvetljenci nameravali religijo očistiti ter narediti »razumno« in »koristno«, so zraskli naposled radikalni, za Cerkev v mnogočem uničujoči ukrepi Jožefa II., ki so po letu 1780 kulminirali v razpustitvi stotin samostanov v

10 Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 35–36.

11 Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 36.

12 Klueting, *Aufklärung, katholische*, str. 128–129.

13 Klueting, *Aufklärung, katholische*, str. 129.

14 Reinalter, *Aufgeklärter Absolutismus und Josephinismus*, str. 16.

monarhiji in podržavljenju vsega njihovega premoženja – med 700 in 800 samostanov je bilo ukinjenih v celotni Avstriji,¹⁵ od teh kar 69 v sedanji Sloveniji.¹⁶ Njihove neprecenljivo dragocene knjižnice so večinoma propadle, ohranili so se le okruški nekdanjega knjižnega korpusa. Hkrati so bile ukinjene in razpuščene tudi laiške cerkvene bratovščine, ki so bile, vsaj nekatere, pomemben izdajatelj zahtevnejše duhovne literature, in s tem okolje, kjer je višja intelektualna kultura prenikala med širše kroge bralcev,¹⁷ če ne omenjamo drugih njihovih družbenih vlog.¹⁸ Zatrta je bila večina ljudskih pobožnosti na čelu z romanji, procesijami in verskimi igrami, svetimi stopnicami, češčenjem svetnikov, Matere Božje itn. »Jožefinski ukrepi so med verniki sprožili versko krizo. Vse, kar je bilo ljudem sveto, se je smešilo, preziralo in branilo.«¹⁹

Te radikalne ukrepe v »katoliški« avstrijski monarhiji so nekateri protestantski razsvetljski intelektualci občudovali in hvalili kot »drugo reformacijo«.²⁰ Pri tem je za razumevanje duhovnega stanja v monarhiji najbolj pomembno, da je temeljni odnos t. i. »katoliškega razsvetljenstva« do krščanske tradicije, kakor se je izražal v teh ukrepih, v Avstriji dejansko bil podoben reformaciji, le da sprva manj izrazit ali manj udaren, v vsem dolgem prehodu od uradništva Marije Terezije in še dolgo v 19. stoletje, končal pa ga je praktično šele *Syllabus errorum* leta 1864,²¹ temeljni papeški dokument o modernih filozofskih in teoloških zmotah, ki jih je v veliki meri izdelalo ali pripravilo prav razsvetljenstvo. Ali kot je kontinuiteto razsvetljskih tokov jedrnato označila Angela Borgstedt, ko se je spraševala o upravičenosti pojma jožefinizem: »Jožefinizem je obstajal pred in po Jožefu II.«²²

15 Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 45.

16 Kogoj, Herberstein in redovniki, str. 331.

17 Prim. Ogrin, Bratovščinske iskre.

18 Pomembna lastnost bratovščin je bila s socialnega gledišča njihova raznolika družbena sestava, saj so se člani iz več plasti prebivalstva srečevali pri shodih in pobožnostih in se v neki perspektivi vendarle zblížali – enaki so si bili vsaj v molitvi, ko so eni za druge molili v boleznih, stiski in smrti. Evidentno izpričana je zlasti dejavnost bratovščin kot umetnostnih naročnikov in mecenov. Prim. *Vloga cerkvenih bratovščin*.

19 Ambrožič, Posledice terezijanskih reform, str. 227.

20 Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 37.

21 Klueting, *Aufklärung, katholische*, str. 131.

22 Borgstedt, *Das Zeitalter der Aufklärung*, str. 31.

Cenzura baročnih avtorjev v rokah revolucionarjev »od zgoraj«

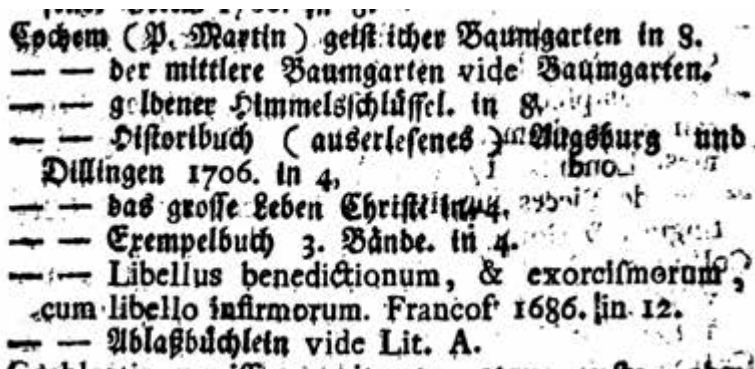
Tako velike spremembe v razumevanju religioznosti in s tem vprašanja, kaj je človekovo najvišje dobro, ki so privedle celo do drastičnih sprememb v odnosu do Cerkve, samostanskih redov in oblik izražanja vere nasploh, so kajpada dobile svoj izraz tudi v oblikah cenzure kot državne prisile, ki sega v področje intelektualnega in duhovnega življenja. Pri poskusu, da bi razumeli, da je razsvetljenstvo uporabljalo cenzuro tudi v boju proti krščanski duhovni tradiciji, nas kot moderne ljudi močno ovira trdno ukoreninjena predstava, da je cenzura že načeloma bila vedno »konservativna« in da je kar po definiciji zatirala »napredne« in »razvojno« usmerjene idejne pobude. Ta predstava je enostranska in le v manjši meri temelji na realnem historičnem gradivu. Kot kažejo novejša raziskave, je bila cenzura mogočno orožje razsvetljenskih oblasti v boju tudi proti tradicionalnemu katolištvu.

Cenzura je imela tudi v 18. stoletju zelo širok spekter oblik pritiska in ukrepov proti besedilom, ki so bila oblastem nezaželena. V glavnem jih raziskovalci delijo na formalno in neformalno cenzuro. Prav neformalna cenzura je lahko vključevala raznovrstne oblike ekonomskih ukrepov (vključno z redukcijo papirja za tiskarja ipd.) ter pritiskov interesnih skupin in je bila zato izjemno učinkovita: založniki so vedeli, kaj je po mnenju oblasti in javnosti primerno ali neprimerno izdati, knjigotržci so tem bolj pazili, kaj je primerno ponuditi, knjižničarji so kupovali le dela sprejemljivih usmeritev itn.²³ Ta neformalna cenzura je le slabo dokumentirana in jo je zato težko pozitivno dokazati; nanjo lahko večidel le sklepamo. Dokumentirana je le formalna cenzura v rokah državne oblasti, ki je delovala v dveh glavnih oblikah: kot preventivna cenzura besedil pred njihovim natisom in kot retroaktivna (tudi represivna) cenzura, ki je omejila ali prepovedala že natisnjena dela, ki so se preventivni cenzuri izognila ali pa so jih po daljšem času želeli ponovno izdati.

Leta 1758 je avstrijska dvorna komisija izdala indeks *Catalogus librorum a commissione aulica prohibitorum*, ki je nato doživel mnogo dopolnitev; leta 1776 je izšla že njegova deveta izdaja. Nanj so poleg moralno spotakljivih del in besedil nekaterih radikalnih francoskih razsvetljencev uvrstili kot »vraževerna« poleg dvomljivih brošur tudi nemalo del baročne duhovne klasike. Glede namena, ki so ga tvorci državnega indeksa prepovedanih knjig imeli glede starejše duhovne

23 Prim. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 15, 27–29.

tradicije, se je izrazil zgodovinar Franz M. Eybl takole: cenzorji so imeli poseben interes ravno za berilo širših ljudskih krogov in so »v znamenju verskih predstav z janzenističnim predznakom skušali izkoreniniti baročne oblike vernosti«. Razsvetljenci so torej posegli neposredno na področje katoliške pastoralne in oznanjevalne prakse – na področje torej, na katero poprej država več kot tisoč let načeloma ni posegala. Razsvetljenci pa so nanj posegli, ker so to polje zagledali kot ključno področje posredovanja idej, preoblikovanja pameti in s tem prevzgoje najširših ljudskih krogov. Tako so prepovedi razsvetljenih oblasti že kmalu zadele knjige kapucinskega patra Martina Cochemskega in celo nekatera dela avguštinca Abrahama a Sancta Clara, nekatere starejše knjige za krščanski poduk in celo traktate s področja asketike.²⁴

Odlomek iz državnega indeksa *Catalogus librorum prohibitorum* (1776), ki na str. 60 prepoveduje asketična, hagiografska in meditativna dela kapucina Martina Cochemskega.

Kakšen odnos do baročnih premišljevalnih in vzgojnih besedil so imeli avstrijski razsvetljenci, se nam pokaže ob tem, kako se je v praksi uresničevalo vodilno, na videz zelo liberalno načelo, ki ga je v dvornem cenzurnem uradu zagovarjal baron Gerard van Swieten že v času Marije Terezije in ga je Jožef II. v samostojnem vladanju z letom 1781 tudi uveljavil: naj država prepove le najslabša, najbolj škodljiva besedila in se zadovolji z minimalnim številom prepovedi.²⁵ Kaj vse so namreč *de facto* pojmovali kot »najslabše«,

²⁴ Bachleitner, Eybl, Fischer, *Geschichte des Buchhandels*, str. 111.

²⁵ »Der Grundsatz van Swietens, der Staat solle nur die allerschlechste Lektüre verbieten und sich mit einem minimum der Verboten begnügen, wurde nun [1781] verwirklicht.« Reinalter, *Zensur*, str. 648.

pove dejstvo, da so se v praksi na indeksu znašle tudi knjige najbolj priljubljene baročne asketike ali literature duhovne izgradnje. Med avtorji, ki jih je v letih 1754–1780 zadelo največ prepovedi, našteje Bachleitner imena, kot so Ludvig Holberg, Julien Offray de La Mettrie, Martin von Cochem, Ferrante Pallavicino, Johannes Praetorius idr.; naštetih so skupaj, saj jih družijo to, da je njihov opus zadelo po 10 prepovedi.²⁶ Tu se avtor asketično-meditativnih besedil, kapucin Martin Cochemski, v isti sapi kot protestantski pisec ezoteričnih ter legendarnih pripovedk Johannes Praetorius, znajde v družbi z najbolj ognjevitimi libertinci in celo materialistom, kakor je bil La Mettrie. Podobno osupljivo sliko daje seznam najbolj pogostih prepovedi iz dobe 1821–1848, kjer se Martin Cochemski pojavlja s kar 17 prepovedanimi deli.²⁷

Ko se v študijah zgodovine kulture, literature in knjige govori o tem, da je bila v habsburški monarhiji zlasti pod Jožefom II. cenzura sproščena in liberalizirana,²⁸ je treba to razumeti predvsem kot večjo svobodo javnega izražanja družbene in politične kritike in seveda v smislu tolerance do drugovercev, nikakor pa ne kot prenehanje zatiranja starejše duhovne tradicije in boja proti redovništvu. Eksemplarična je usoda češke baročne književnosti v tem času. Ko je bil praški gubernijski svetnik Joseph Anton von Riegger zadolžen, naj na Češkem implementira cenzurna določila Jožefa II. iz leta 1781, je kot cenzorje pooblastil same praške intelektualce izmed nasprotnikov redovništva, ki so bili po Bachleitnerjevem mnenju vsaj deloma »radikalni razsvetljenci«, znani po svojih kritikah baročnega pridigarstva, polemikah zoper redovništvo ipd.²⁹ Z njihovo pomočjo je Riegger »dal nadzirati zlasti tisti del literarnega polja, ki je bil dostopen ljudstvu. Iz tega je sledilo ponovno cenzuriranje čeških in nemških klasikov baročne duhovnosti, ki so jih za nove izdaje natanko pregledali in deloma ali sploh v celoti prepovedali – kar sploh ni bil nov pojav, saj je bila takšna prepoved izdana za spise Martina Cochemskega že od leta 1778 v vseh avstrijskih dednih deželah. Leta 1784 so podobno ukrepali

26 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 80.

27 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 168.

28 Reinalter, *Zensur*, str. 648.

29 To so bili zlasti pavlinec in zgodovinar Franz Faustin Procházka (1749–1809), vicerektor praškega semenišča Felix Leonhard Lunáček, teolog in direktor univerzitetne knjižnice Karl Raphael Ungar (1744–1807), teolog, jezikoslovec in zgodovinar Josef Dobrovský (1743–1829) in pastoralni teolog Aegidius Chládek (1743–1806). Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 200–201.

proti zbirki marijanske pobožnosti 128 latinskih knjižnih naslovov. Češki razsvetljenci so tako lahko uveljavili svoj kulturno-politični program kot oficialni habsburški cenzorji.«³⁰ Pri tem seveda niso bili osamljeni: leta 1810 je enega od čeških rokopisov baročne inspiracije kot cenzor zavrnil prav Jernej Kopitar.³¹

Primer cenzure češkega baroka je pomemben, saj dokazuje, da so navidezno liberalna cenzurna določila Jožefa II. v rokah ostrih razsvetljencev, kakršen je bil von Riegger in njegov praški krog, lahko imela zelo represivne praktične posledice. Pri tem je pomembno, da češki baročni pisatelji sicer niso bili na državnem indeksu prepovedanih knjig, vendar so Rieggerjevi razsvetljeni prijatelji kot cenzorji poskrbeli, da so bili vseeno cenzurirani ali prepovedani. Tako imenovana »svoboda tiska« leta 1781 pod Jožefom II. torej »nikakor ne pomeni popolne opustitve državne kontrole nad tiskom, temveč veliko liberalizacijo«³² tega področja – liberalizacijo, ki je že načeloma vključevala zatiranje tega, kar so razsvetljenci v katoliški duhovni tradiciji dojemali kot nerazumno, vraževerno, mračnjaško ipd. Ob tem ne kaže prezreti opozoril raziskovalcev obdobja razsvetljenega absolutizma, da je bilo med cenzorji veliko prostožidarjev s svojim specifičnim odnosom do Cerkve.³³ Razsvetljenski »avtorji, založniki in cenzorji so bili, ne nazadnje zaradi svoje prostožidarske dejavnosti, večstransko povezani, in to osebno poznanstvo je pri njihovem delovanju imelo določeno vlogo.«³⁴ Sam cesar Jožef II. je vsaj na začetku svojega samostojnega vladanja prostožidarske lože podpiral, da so propagirale njegove politične ukrepe.³⁵ Tudi ukrepe proti katoliški tradiciji.

30 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 201. Več in podrobneje v: Wögerbauer idr., *V obecném zájmu*, str. 131–134.

31 Kopitar v pismu Zoisu dne 18. septembra 1810: Vidmar, *Zoisova literarna republika*, str. 105.

32 Bachleitner, Eybl, Fischer, *Geschichte des Buchhandels*, str. 112.

33 Reinalter, *Zensur*, str. 649.

34 Bachleitner, Eybl, Fischer, *Geschichte des Buchhandels*, str. 113.

35 Reinalter, *Freimaurerei*, str. 237–238.

Slovenski rokopisi kot objave prepovedanih knjig

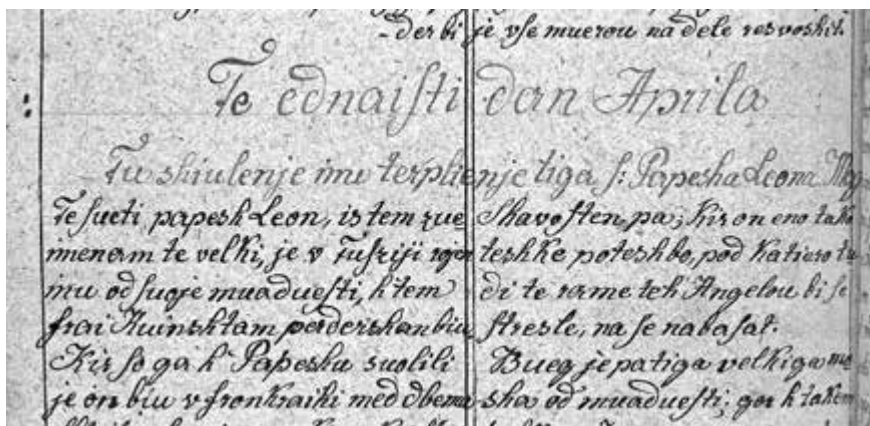
Takšen je bil realen kontekst, v katerem so slovenski pisci druge polovice 18. stoletja prevajali, prirejali in predelovali starejša baročna asketična besedila, da bi jih posredovali slovenskim bralcem, ki niso bili takšnih besedil nič manj željni kakor v katoliških predelih Nemčije ali na Češkem.³⁶ Prav tako zavzeto so ta besedila brali, nepismeni pa poslušali; toda pomembna razlika je bila v nečem drugem: prepreke, ki so jih baročni literaturi postavljali razsvetljenci, so se na Slovenskem pridružile že nakopičenim starim težavam tiskanja knjig – zlasti visokim stroškom zaradi zelo majhnega knjižnega trga slovenske knjige. Ob tem ne kaže pozabiti, da je ljubljansko škofijo v letih 1769–1787 vodil škof Karel Janez Herberstein, ki je obveljal za najbolj jozefinističnega škofa v habsburški monarhiji; dekrete Jožefa II. je izvrševal s takšno vnamo, da je prišel v konflikt celo s papežem v Rimu. Toda kakor je bilo rečeno o Jožefu II., bi analogno smeli nakazati tudi za škofa Herbersteina: v ljubljanski škofiji je nekaj zaostrenega razsvetljeskega duha vladalo tako pred njim kakor zlasti po njem.

V takšnih okoliščinah se je položaj slovenske baročne literature tako poslabšal in zaostрил, da večine slovstvenih zvrsti ni bilo mogoče objaviti drugače kakor s pomočjo sredstva, ki je bilo v drugi polovici 18. stoletja že nekoliko anahrono: s pomočjo rokopisne objave. Toda najsi je bil obstoj slovenskih baročnih besedil s pomočjo rokopisne objave v širšem kontekstu poznega 18. stoletja še tako nenavaden in izstopajoč, je vendarle bila rokopisna kultura neodvisna, zato pa vitalna in trdoživa ohranjevalka zatirane duhovne tradicije, ki ji tako uradne prepovedi kakor neformalna cenzura niso mogle do živga. Uničil jo je šele zob časa, saj so mnogi rokopisi pri poznejših lastnikih propadli in se izgubili. Kako raznolikim in dragocenim slovenskim besedilom je rokopisna kultura na ta način omogočala obstoj in recepcijo, naj bi nakazal kratek pregled poglavitnih zvrsti in skupin teh rokopisov – s pomembnim pridržkom, da so ohranjeni rokopisi brez dvoma le nezaten preostanek nekdanje slovenske rokopisne književnosti.

1. Zvrst, ki jo v tem pregledu postavim na prvo mesto, je hagiografija – življenja svetnikov. Vse od antičnega krščanstva skozi srednji v novi vek je bila hagiografija med ljudstvom izjemno priljubljena zvrst in je

³⁶ Prim. podatke o številu tovrstnih izdaj v literaturi v opombah 1 in 2.

obstajala v nepregledni množici interakcij med stotinami rokopisov in njihovo ustno posredovano recepcijo, kamor je zato vstopilo obilo ljudskega legendarnega izročila. Nobenega razloga nimamo za domnevo, da bi bilo v slovenskih historičnih deželah glede tega kaj drugače – vendar pa so bile prve knjižice o svetnikih v slovenščini, ki jih je pripravil p. Marko Pohlin, izdane šele po letu 1768, večja slovenska dela o svetnikih pa literarna zgodovina beleži šele v 19. stoletju. Takšna je podoba zato, ker literarna veda poprej ni upoštevala slovenske rokopisne kulture – v njej pa je hagiografija imela odlično mesto že v 18. stoletju. To dokazuje denimo koroški rokopis *Dober Legent teh Suetnikov*, ki je nastal v drugi polovici 18. stoletja in je s 1032 stranmi besedila v dveh stolpcih najobsežnejše slovensko rokopisno besedilo baročne dobe.³⁷ Na tem mestu ne kaže obnavljati že povedanega, temveč le povzeti, da vseh 181 pripovedi o svetnikih, prevedenih iz nemščine, za pol leta od januarja do junija, zajema snov iz raznolikih starejših, deloma srednjeveških, deloma že novoveških virov – in so zato te pripovedi polne duhovnega, celo mističnega zanosa, ob tem pa tudi legendarnih in fantazijskih prvin, kar vse poraja in stopnjuje njihovo literarno naravo.

Koroški rokopis *Dober Legent teh Suetnikov*, Register rokopisov slovenskega slovstva, Ms 14. Začetek pripovedi o papežu sv. Leonu Velikem.

³⁷ Prim. *Register rokopisov slovenskega slovstva*, Ms 14, in podrobnejšo obravnavo v Ogrin, *Dober Legent*.

Brez dvoma bi *Dober Legent teh Svetnikov* postal zelo priljubljena ljudska knjiga že v 18. stoletju, če bi bil natisnjen; vendar se to ni zgodilo. K temu namreč je pripomoglo tudi dejstvo, da je bil avtor nemškega izvirnika tu že večkrat omenjeni kapucin Martin Cochemski, njegova dela pa so bila prepovedana. Rokopis, ki so si ga, sodeč po počrnelih vogalih, precej izposojali, je po svojih možnostih kljuboval takšni usodi. Nikakor ni bil edini. Franciškan Klemen Velikonja (1752–1830) je ob koncu 18. ali na prehodu v 19. stoletje prevedel in priredil življenja svetnikov, ki jih je zbral v rokopis *Shivljenje CIX. Svetnikou Sledniga Stanu inu Spola*.³⁸ Pri tem se je pisec, kot je navedel v podnaslovu, opiral na dela dveh utemeljiteljev znanstvene hagiografije iz kongregacije sv. Mavra: to sta bila benediktinca Jean Mabilon (1632–1707) in Thierry (Théodore) Ruinart (1657–1709). Dejstvo, da ju je navedel že na naslovni strani, je evidentno znamenje njegovega namena, da bi opozoril cenzorje, da se odpoveduje srednjeveški hagiografski tradiciji, polni legendarnih prvin iz oralnih izročil, marveč se opira na moderno, biografsko hagiografiko, temelječo na kritični zgodovinopisni metodi preverjanja virov (ki se je v nemajhni meri razvila prav z deli Jeana Mabilona kot utemeljitelja diplomatike). Pater Klemen Velikonja je ob koncu 18. stoletja torej poskušal pripraviti življenja svetnikov, ki bi, drugače kakor baročni asketični Cochemski, lahko nekoliko bolj ustrezala zmožnostim razsvetljenske »tolerantnosti« do katoliških svetnikov. Ne vemo, ali je svoje delo skušal objaviti. Vemo le, da je ostalo v rokopisu, ki je tako lepo ohranjen, kakor bi bil pravkar narejen – torej ga bralci zunaj samostana evidentno niso uporabljali. Če torej pisec ni pripravil tega rokopisa z namenom rokopisne objave, je razumno domnevati, da ga je poskušal objaviti v tisku, toda tedanji čas tega ni dopuščal nič bolj kakor objav Cochemskega. Do izida prvega večjega slovenskega hagiografskega dela, *Shivljenja svetnikov* (1828) Franca Veritija je moralo preteči še nekaj desetletij.³⁹

2. Drugo zelo pomembno zvrst slovenskih prepovedanih besedil, ki so jim življenje omogočali le rokopisi, predstavljajo pripovedi o Jezusovem in Mari-

38 Prim. *Register rokopisov slovenskega slovstva*, Ms 126. Da je rokopis delo p. Klemena Velikonje, je ugotovil p. Jan Dominik Bogataj, *Rokopisni opus*, str. 140.

39 In še Veriti se je želel pred nasprotovanjem češčanju svetnikov, ki sta ga zagovarjala jožefinizem in janzenizem, zavarovati s tem, da je še pred svoj Predgovor kot motto postavil odstavek iz odlokov tridentinskega cerkvenega zbora, ki škofom nalaga, naj ljudi učijo, da svetniki s Kristusom kraljujejo in zato posredujejo božjo milost in pomoč ljudem »in de je dobro in korifitno va nje ponishno klizati«. Prim. Veriti, *Shivljenje svetnikov*, naslovni list verso.

jinem življenju, delovanju in zlasti trpljenju – besedila zvrsti *vita Christi*. Najpomembnejši ohranjeni predstavnik te zvrsti je brez dvoma *Poljanski rokopis*,⁴⁰ o katerem je bilo narejenih že nekaj temeljnih raziskav ter analiz,⁴¹ nekoliko manj tudi o presenetljivo bogatem besedilnem izročilu tega rokopisa.⁴² Ker teh rokopisov do nedavnega nismo poznali, tudi nismo mogli vedeti, da je bilo v njih Slovincem 18. in 19. stoletja posredovano veliko delo kapucina Martina Cochemskega *Das grosse Leben Christi*, ki je nastalo v poznem 17. stoletju, ko ga je avtor v daljšem procesu dopolnjeval v več izdajah, okvirno do leta 1685, nato pa je izhajalo v nepregledni množici novih in novih ponatisov, vse dokler mu ni zastavila poti razsvetljenska knjižna cenzura. Omenjeni rokopisi so bili edini posredniki in ohranjevalci slovenskega besedila o Jezusovem življenju, ki je s svojim specifičnim prepletom teologije in legende, dogme in fantazije, verskega pouka in prvovrstnega retorično-literarnega oblikovanja očaralo in navdušilo najprej v nemščini, nato v drugih jezikih sto tisoče bralcev v srednji in zahodni Evropi. Nobenega razloga ni, da ne bi – kajpada *mutatis mutandis* glede na slovenske okoliščine – sklepali o *Poljanskem rokopisu* in njegovih protografih podobno, kakor je ovrednotil pomen tega dela v češkem prevodu njegov glavni raziskovalec in urednik sodobne češke kritične izdaje Miloš Sládek:⁴³ velika knjiga o Jezusovem življenju Martina Cochemskega, ki jo včasih označujejo kot edini češki baročni roman, je vplivala na cele rodove ljudskih bralcev, oblikovala njihovo mišljenje in vrednostni sestav, spodbudila je razne izraze in oblike češke ljudske pobožnosti, vplivala je na nekatere ljudske dramske igre, še zlasti pasijonske, in učinkovala celo na dela domače obrti in ljudsko likovno umetnost. Delo, ki je v nemščini nastalo v sedemdesetih letih 17. stoletja, je imelo pri Čehih ogromen uspeh; v češčino ga je prevedel kapucin Edelbert Nymburský že v devetdesetih letih 17. stoletja. To besedilo je pomembna povezava med nemškimi, češkimi in madžarskimi kmečkimi in trškimi skupnostmi v zgodnjem novem veku. V nekaterih primerih je izpričano, da so lastniki isti izvod celo več generacij posojali ali brali sosedom ipd.

40 Prim. *Register rokopisov slovenskega slovstva*, Ms 23.

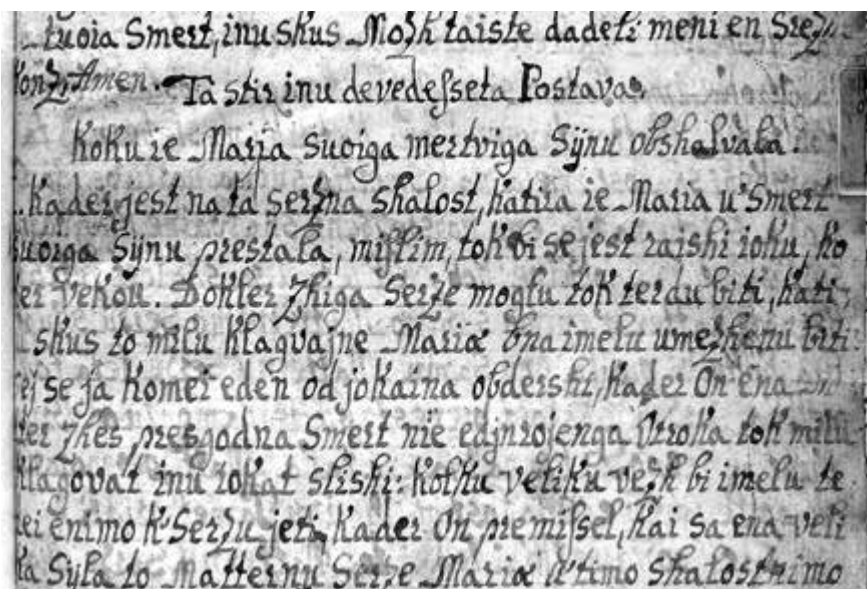
41 Prim. Ogrin, Neznani rokopisi, str. 394–397; Avsenik Nabergoj, Izvori in tradicija; Žejn, Jezik Poljanskega rokopisa; Žejn, Medbesedilnost in retoričnost.

42 To sta v *Registru rokopisov slovenskega slovstva* zlasti enoti Ms 28 in Ms 111. Prim. Ogrin, Slovenski rokopisi o štirih poslednjih stvareh, str. 35–36. K besedilnemu izročilu, ki je tam skopo opisano, je moč s pridržki prišteti tudi Ms 117, ki izvira iz neke janzenistično predelane besedilne predloge, ki pa je bržčas nastala kot razsvetljenska predelava baročnega izročila.

43 Navedbe do konca odstavka prim. v: Sládek: Zrcadlo zrcadlu nastavené, str. 8, 10, 18, 19.

Podobno bi lahko za slovenske rokopise, od katerih je le *Poljanski rokopis* skoraj v celoti ohranjen, drugi pa žal le fragmentarno, sklenili, da s svojo literarno-estetsko obliko in teološko-parabiblično snovno sestavo predstavljajo pravo ljudsko hermenevtiko evangelijev. Z njimi je v slovensko literaturo vstopila dolga tradicija, ki sega od Psevdo-Bonaventure in Ludolfa Saksonskega do Martina Cochemskega; zato ti rokopisi »pričujejo o izjemni in nesporni aktualnosti ter eksistencialni trdoživosti zvrsti vita Christi v dolgem obdobju od 11. do 18. stoletja«, ⁴⁴ in lahko bi dodali – celo do 20. stoletja.

3. S prejšnjo skupino besedil je tesno povezana skupina rokopisov o štirih poslednjih stvareh človeka – *quattuor novissima*. To so asketična meditativna besedila o eshatoloških temah – tj. o zadnjih razsežnostih človeškega življenja, v katere se po krščanski teologiji izteče življenje človeka: smrt, sodba, pekel, nebesa. Tudi ta slovenska baročna besedila izvirajo vsa po vrsti iz opusa prepovedanega p. Martina Cochemskega,

Od protografa rokopisa o Jezusovem življenju, ki je obsegal nad 900 strani in iz katerega je bil pozneje prepisan *Poljanski rokopis*, se nam je ohranilo 80 strani. *Register rokopisov slovenskega slovstva*, Ms 28 (začetek).

⁴⁴ Avsenik Nabergoj, *Izvori in tradicija*, str. 595–596.

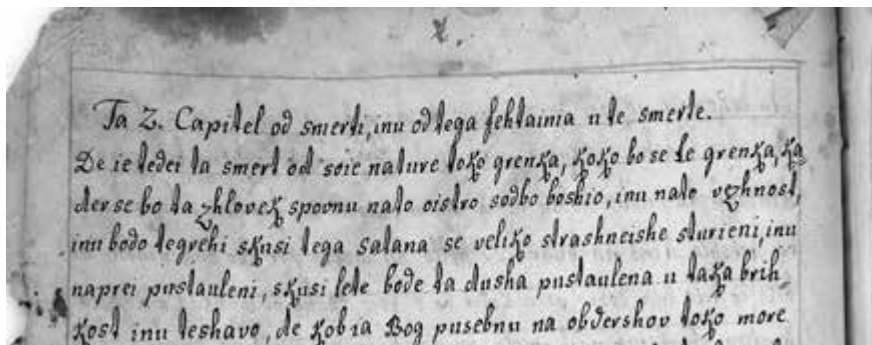
namreč iz knjige *Nutzlicher Zusatz zu dem Leben Christi, von denen Vier letzten Dingen: Nemlich von dem Tod, Gericht, Höll, und Himmelreich*, ki je okrog leta 1700 začela izhajati skupaj z veliko knjigo o Jezusovem življenju. Kolikor je bilo doslej raziskano,⁴⁵ je moč v teh rokopisih prepoznati dve večji skupini: rokopise, ki obsegajo celotno besedilo knjige Martina Cochemskega, četudi je to zaradi poškodb deloma okrnjeno, toda rokopis je prvotno vseboval celotno knjigo;⁴⁶ in drugo skupino, katere rokopisi so le fragmentarni ostanki celotnega besedila in so bili nekateri celo prepisani zgolj kot določeno poglavje ali odlomek. Med temi je denimo v *Registru slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja* Ms 111 takšen, da spada zvečine v zvrst *vita Christi*, vmes pa se najde eno poglavje izmed teh o štirih poslednjih stvareh – in odpira zanimivo vprašanje, ali je bil prepisan kot izbrani odlomek iz nekega daljšega teksta ali kot ohranitev nekega ogroženega, že okrnjenega fragmenta. Tega verjetno ne bomo izvedeli; jasno ostaja le dejstvo, da so bila tudi prepovedana asketična besedila Cochemskega o štirih poslednjih stvareh razširjena v številnih slovenskih rokopisih še v 19. stoletju in da ti potrjujejo, kako zelo priljubljena in potrebna se je tedanjim ljudem zdela refleksija o zadnjih eksistencialnih obzorjih njihovega življenja.

4. Četrta skupina baročnih besedil, ki so jih zadele prepovedi razsvetljene dobe in so zato v slovenskem slovstvu našla skromno zavetje v rokopisni kulturi, so bila profetična besedila, ki so vse od zgodnje baročne dobe nadaljevala srednjeveško profetiko in apokaliptiko. Izredno priljubljeno in razširjeno delo te vrste je bil spis nemškega kapucina Dionizija Luksemburškega (1652–1703) *Leben Antichristi*, ki je izšel leta 1682. Njegova slikovita apokaliptična pripoved se opira na deloma biblične, deloma parabiblične pripovedi o genezi in starosti sveta, o raznih zgodovinskih dobah ter prihodu Antikrista, o prerokih Enohu in Eliju, ki bosta nastopila proti njemu, in koncu sveta. Po domnevno prvotnem prevodu ali slovenski predelavi bukovnika Matije Žegarja iz leta 1767 je to besedilo prepisovalo še več drugih piscev po Koroškem in Kranjskem. Temeljno raziskavo o slovenskem izročilu *Antikrista* je že sredi prejšnjega stoletja objavil France Kotnik, ki je sam videl in poročal o več kot 13 rokopisih.⁴⁷ Od teh je le eden

45 Prim. Ogrin, *Slovenski rokopisi o štirih poslednjih stvareh*, str. 37–40.

46 To so v *Registru rokopisov slovenskega slovstva* Ms 34, 37 in 119.

47 Prim. Kotnik, *Bukovniški rokopisi Antikrista*.

Najstarejši ohranjeni rokopis o štirih poslednjih stvareh je bil napisan v letu 1793, v dobi največjega razsvetljskega zatiranja baročne duhovnosti.

Register rokopisov slovenskega slovstva, Ms 34.

predstavljen v *Registru slovenskih rokopisov 17. in 18. stoletja*;⁴⁸ nedavno je nastala tehtna glasoslovna primerjava⁴⁹ domnevno prvotnega Žegarjevega rokopisa,⁵⁰ ki ga zaznamujejo številne narečne posebnosti, in rokopisa Ms 17, ki ga določa več knjižnih prvin. Nadaljnje tovrstne raziskave bi razkrile raznolikost narečnih, pokrajinskih in knjižno-jezikovnih utelesitev ali preoblikovanj te dramatične srednjeveško-baročne pripovedi. Njena jezikovna in besedilna preoblikovanja v razmeroma obširnem slovenskem rokopisnem izročilu so neposreden izraz izjemno velikega zanimanja ter fascinacije, ki so ju Slovenci v 18. in 19. stoletju občutili ob tej knjigi, ki v pripovedni obliki razvija staro teološko temo o vdoru presežnega zla v človeško zgodovino in o končni zmagi presežnega dobrega v obzorju konca sveta in poslednje sodbe Božje nad njim. Kakor marsikaj drugega je Slovincem tudi branje te vznemirljive baročne literature v obliki tiskane knjige preprečilo razsvetljenstvo s svojimi ozkimi, apodiktičnimi predstavami o tem, kaj je razumno in za ljudsko branje primerno, kaj vraževerno in zavrženo. Slovenska rokopisna kultura poznega 18. stoletja je bila dovolj razvita, da je ob tej slovenski ljudski knjigi, kot jo imenuje slavist in narodopisec Ivan Merhar, izkazala svojo učinkovitost in raznoterost.

48 To je *Register rokopisov slovenskega slovstva*, Ms 17, na Kotnikovem seznamu je to št. 3. Nasprotno pa se zdi, da našega ročno lepo koloriranega rokopisa, *Register rokopisov slovenskega slovstva*, Ms 15, ki je bil napisan v letih 1823 in 1824, Kotnik ni videl, čeprav je prav tako nastal na Koroškem.

49 Trivunović, Primerjava glasoslovja.

50 Prim. KOKFS, *Antichrista Shullenie*.

Merhar je na Gorenjskem kupil enega od ohranjenih rokopisov Antikrista in o njem zapisal, da »spada po slovenski priredbi in po usodi, ki jo je imel med našim ljudstvom, med pristno ljudsko književnost«. ⁵¹

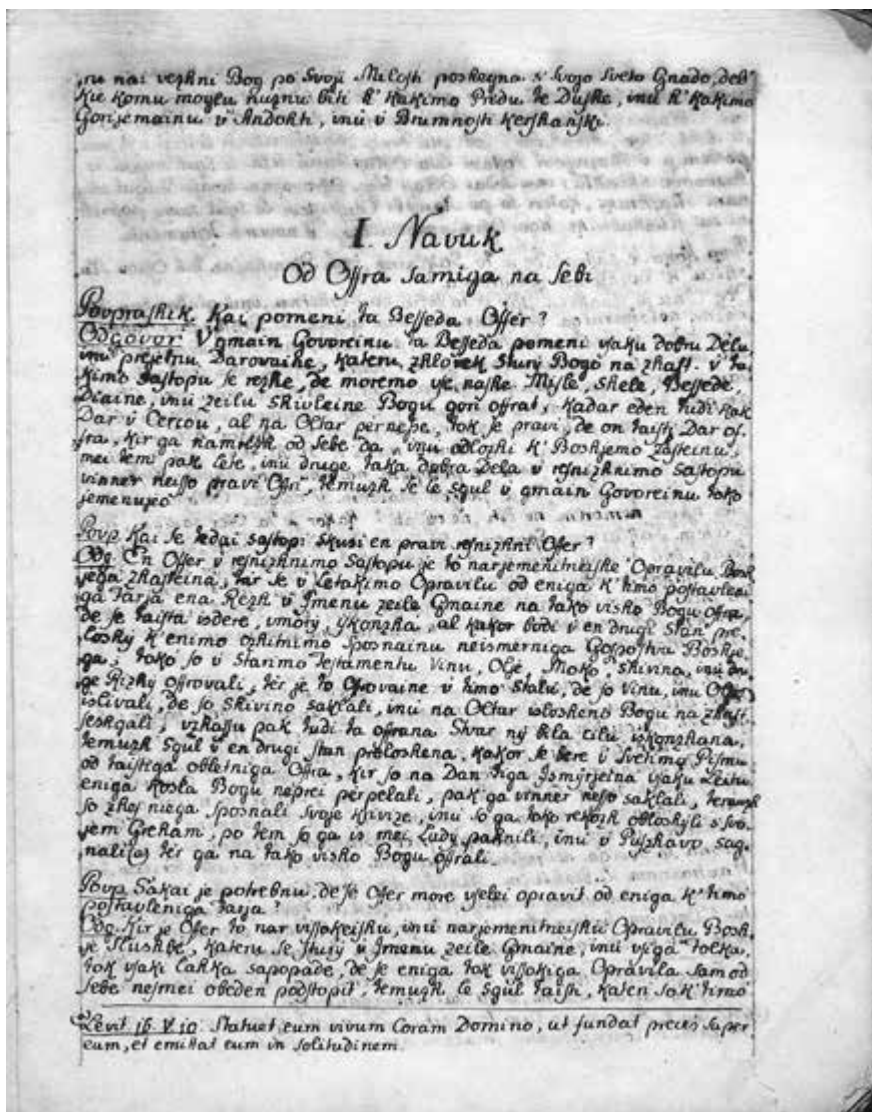
5. Naslednja zelo pomembna skupina slovenskih baročnih besedil, ki jih je prizadela razsvetljenska cenzura in jim preprečila pot iz rokopisov v tiskano knjigo, so bili teološko-pastoralni teksti slovenskih redovniških piscev. Razmerje razsvetljenskih oblasti do redovništva je nasploh bilo konfliktno, zato ta tema daleč presega vprašanje cenzure – seveda pa ga vključuje, tako formalno cenzuro kakor še bolj njeno neformalno obliko. V ozračju, ko so se morali redovniki bati razpustitve svojih samostanov in so jim škofje na vse načine omejevali svobodo, zatirali pastoralo in delali vsakodnevne težave, ⁵² seveda ni bilo moč niti misliti na izid njihovih knjig v tisku, zato do formalne cenzure niti ni prišlo. Kakšno redovniško delce, ki se je temu izmuznilo in svojega obstoja ni moglo opravičiti z razsvetljensko pojmovano koristnostjo, je bilo še vedno treba zatreti s formalno cenzuro: ko je bil kapucinski brat Serafin Montegranski leta 1767 kanoniziran kot svetnik katoliške Cerkve in so kapucini v Bratislavi izdali o njem knjižico *Kurzer Lebens-Begriff des heiligen Seraphin von Monte Granario* (1768), jo je državna cenzura uvrstila v prvo naslednjo izdajo indeksa prepovedanih knjig. ⁵³ Češčenje svetnikov, premišljevanje njihovega življenja in prošnja k njim so bili nezaželeni in v praksi celo prepovedani. Energični in iznajdljivi p. Marko Pohlin je sicer kljub temu izdal celo vrsto manjših besedil v tisku, vendar ne brez težav, in tudi njemu je, glede na Kidričev seznam, ⁵⁴ večina del ostala v rokopisu. Toda spretni Pohlin je bil v marsičem izjema; v istem času so številni slovenski monastični pisci napisali zelo kakovostna teološka in pastoralno-meditativna dela, ki so vsa po vrsti ostala v rokopisih. Teh besedil, četudi so mnoga na žalost propadla, se je ohranilo lepo število in jih tu ni moč obravnavati. Posebej bom omenil le dva skorajda

51 NUK, MS 1092, Merhar, *Antikrist*, str. 7. Merharjeva zelo kakovostna študija je nastala verjetno v letu 1906 in zaradi avtorjeve smrti v 1. svetovni vojni žal ostala neobjavljena.

52 Prim. denimo Papež, Škof Karel Janez Herberstein.

53 Prim. prepoved v *Supplementum ad Catalogum*, str. 28. Prepovedana knjižica podaja hagiografijo sv. Serafina neposredno po končanem uradnem postopku kanonizacije. Opisuje tudi čudežna ozdravljenja, ki so se dogodila na posredovanje sv. Serafina, prim. *Kurzer Lebens-Begriff*, str. 60–61. Glede na odpor razsvetljencev do čudežev je bil verjetno to eden od razlogov za prepoved te neoporečne knjižice, njena usoda pa dobro ponazarja odnos razsvetljencev do redovništva.

54 Prim. Kidrič, Pohlin, Marko.

Med številnimi deli frančiškana Konrada Branke je obsežen ciklus pridig s teološko razlago svete mašne daritve. FSNM.

neznana redovniška pisateljica, ki sta napisala občudovanja vreden opus brez možnosti natisa. Prvi je frančiškan p. Konrad Branka (1737–1789), prvovrsten pisec meditativne proze in teološko-spekulativne esejistike, ki je umel niansirano izražati, nizati in stopnjevati razne vidike duhovnih tematik vere, zakramentov, Jezusovega pasijona idr. bodisi v pridigah bodisi v besedilih za osebno premišljevanje, ki so vsa ostala v rokopisih, kolikor se niso porazgubila.⁵⁵

Drugi odličen, toda domala neznan predstavnik poznobaročne retorske proze, ki ga tu velja posebej omeniti v plejadi prezrtih redovniških piscev, je kapucinski pater Angelik iz Kranja (1735–1790); za njim se je ohranilo šest rokopisnih knjig, v njih pa več kot 300 skrbno komponiranih pridig za nedelje, praznike, post in razne priložnosti, izpisanih v zgledno jasnem, srednjem retorskem slogu.⁵⁶ V dobi, ko sta vladala razsvetljeni razum in »skrb za državljane«, slovenski frančiškani in kapucini niso mogli spraviti iz rokopisa v tisk praktično niti ene pomembnejše slovenske knjige. To se je spremenilo šele leta 1814, ko je p. Paskal Škrbinc (1780–1824), sicer ugleden frančiškanski pridigar (ki je v red vstopil v hrvaškem Klanjcu, ker je jožefinska prepoved na Kranjskem omejevala sprejem novicev!), smel svoje pridige objaviti v tiskani knjigi – in celo tedaj si je dovoljenje za tisk pridobil neposredno od škofa Antona Kavčiča ter se tako izognil rednim škofijskim cenzorjem.⁵⁷ Ta novica je v Zoisovem krogu sprožila veliko nezadovoljstvo, češ da bi bilo treba cenzurirati in popraviti Škrbinčev jezik;⁵⁸ toda v ozadju je bilo vse kaj drugega.

6. Zadnjo skupino slovenskih besedil, pri katerih ni bilo niti misliti, da bi kdaj dospela do vrat tiskarne, predstavljajo rokopisi, ki so še ob izteku 18. stoletja in celo do srede 19. stoletja obnavljali življenje te ali one slovenske baročne tiskane knjige, ki je ostala še dolgo časa zelo priljubljena, vendar je zaradi razsvetljenskega odpora do baročne duhovnosti bilo takšno delo nemogoče ponovno izdati. Tu seveda ne govorimo o formalni, temveč o neformalni cenzuri kot širšem sklopu duhovnih in kulturnih razlik, ki so določenim delom onemogočale prodor v tiskano knjigo. Da je bila denimo knjiga Matije Kastelca *Navuk christianski, sive Praxis cathechistica* iz leta 1688

55 Osnovni, skopi podatki o tem prvovrstnem duhovnem ustvarjalcu v Ogrin, Frančiškan p. Konrad Branka.

56 Temeljno raziskavo o p. Angeliku iz Kranja je napisal kapucin Marko Senica, Slovenske pridige.

57 Prim. Golia, Škerbinc, Pashal.

58 Vidmar, Zoisova zbirka, str. 115.

izjemno priljubljena, tako da so jo razni pisci še dolgo prepisovali, potrjujeta kar dva ohranjena, natančno izgotovljena rokopisna prepisa celotne knjige: *Črnovrški rokopis*⁵⁹ iz let okrog 1800 in drugi, grafično še lepše izdelan rokopis iz leta 1843.⁶⁰ Ta rokopisa – skoraj gotovo pa so obstajali še drugi, ki nam niso bili izročeni – in drugi podobni ohranjeni pozni prepisi dokazujejo, da so najboljša dela slovenske baročne književnosti ustrezala nekim globokim duhovnim potrebam in željam Slovencev ne le v 17. in 18. stoletju, marveč še globoko v 19. stoletje in celo pozneje. V teh potrebah je bila človekova eksistencialna nuja po celovitem vstopu ustvarjenega človeškega bitja v odnos s svojim Stvarnikom, potreba po celostnem odnosu človeškega bitja do transcendence – celostnem zato, ker je v ta odnos pritegnjen celoten človek kot sestavljena, telesno-duhovna podstat, saj je baročna umetnost intenzivno nagovarjala tako čute in fantazijo kakor um in voljo, tako telo kakor dušo. Takšne celovitosti pa je bil zmožen v slovenski duhovni zgodovini, vsaj na področju književnosti, doslej samo in edinole barok. To mu je dajalo notranjo, životvorno moč, zaradi katere so Kastelčeva dela prepisovali še tudi stoletje in pol po tem, ko je bil predstojnik novomeške bratovščine svetega rožnega venca že davno v grobu. In ker razsvetljenska doba s svojim zoženim in plitvim, krizno poškodovanim pojmovanjem vere, kulture in človeka nikakor ni hotela več sprejemati poglobljene baročne duhovnosti, ni bilo tudi nobene možnosti, da bi Kastelčeve in druge baročne knjige v zgodnjem 19. stoletju ponovno izdali.

Sklepne misli

Tako je slovenska rokopisna kultura reševala obstoj starejših slovenskih baročnih besedil, z njimi pa neko specifično, edinstveno kristalizacijo vsebine in literarne forme: vsebino, ki je bila tako biblična in teološko-dogmatična kakor tudi parabiblična, legendarna in fantazijska, tako pastoralno-poučna kakor pitoreskno-izkustvena in človeško topla; ter formo, ki je bila čutno-predstavna, ritmično razgibana, z epiteti in raznimi figurami, dvojno in trojno formulo ter polisindetoni polna stopnjevanj in padanj, ki so izražala resnično izkustvo drame človeškega življenja, ter v opisih Jezusovega

⁵⁹ *Register rokopisov slovenskega slovstva*, Ms 124; prim. Ogrin, *Rokopis kot preoddaja*.

⁶⁰ Ogrin, *O vlogi rokopisov*, str. 50–51.

trpljenja okrutno nazorna in do srca predirljiva. Ta edinstvena kristalizacija ali sovpadanje ali soujetje vsebine in forme v slovenskih baročnih rokopisih izraža, uteleša in ponavzočuje neko doslej nevidno jedro ali duhovno podstat slovenskega človeka dolge baročne dobe. Način, kako so vsebino ubesedili, jo zajeli v svojo pokrajinsko slovenščino in oblikovali v pogosto kompleksnih stavkih, izraža neko duhovno svojstvo teh neznanih slovenskih pisateljev, pa tudi njihovih bralcev in družbenega okolja – slovenske vasi ali trške skupnosti. S tega gledišča moramo skleniti, da so slovenska rokopisna besedila po eni strani razvijala, po drugi ohranjala edinstveno slovensko kulturo poznega baroka, ki bi se drugače ne mogla razviti: bila so njen medij, nosilec in posrednik. Del te slovstvene kreativnosti je treba videti tudi v dejstvu, ki ga skuša izraziti pojem »individualizacija besedila« v procesu pisanja rokopisa.⁶¹ Slovenska besedila se namreč od svojih nemških predlog nemalo razlikujejo: ob pisanju rokopisa so pisci besedilo prilagajali, preoblikovali, povzemali in variirali. Prilagodili so ga jezikovnim in kulturnim zmogljivostim svojega okolja, pri tem pa so ga morali preoblikovati, kar pomeni, da je vseskozi prihajalo do sinteze med posredovanjem in poustvarjanjem besedila.

Zgoraj sem zapisal, da ti rokopisi izražajo slovenskega človeka »dolge baročne dobe«. To je drugo sporočilo slovenskih rokopisov: če upoštevamo vse gradivo, tudi rokopise izpred dobe razsvetljenske cenzure, torej izpred leta 1758 in nazaj do t. i. slovstvenega »zastoja« v 17. stoletju (ki je bil doba rokopisov v poudarjenem pomenu besede), potem vidimo, da je slovenska baročna rokopisna kultura trajala vsaj dobri dve stoletji; bila je dolga doba, ki sega vsaj od obeh Skalarjevih rokopisov, *Kalobškega rokopisa* in Jankovičeve *Hoje za Kristusom* sredi 17. stoletja do razmaha Mohorjeve družbe v drugi polovici 19. stoletja, ki je dejansko nadomestila in preseгла vlogo rokopisne kulture. Vzporedno z njo so seveda potekali drugi tokovi slovenske duhovne kulture, ki sta jih literarno in kulturno zgodovinopisje obširno dokumentirala. Toda kulturna plast ali pojav, ki ga tu imenujemo slovensko baročno slovstvo in njegovo rokopisno izročilo, sega bistveno onkraj meja vseh sočasnih in vzporedno potekajočih pojavov, jih časovno presega, in, tako je videti, jih presega tudi po pomenu in vlogi, ki ju je imel za preprostejšega slovenskega bralca ali nepismenega poslušalca vse od 17.

⁶¹ Prim. Ogrin, O vlogi rokopisov, zlasti str. 54–55.

do 19. stoletja. Skratka: ta doba je bila *dolga*, ker je imela neko pomembno vsebino in je Slovincem zato mogla *dolgo dajati* nekaj bistvenega v njihovem obstoju, v duhovni izgradnji tako posameznika kakor skupnosti.

Tretja pomembna stvar, ki nam jo slovenski baročni rokopisi sporočajo, je ta. Razsvetljenska cenzura v Avstriji v 18. in 19. stoletju nikakor ni bila namenjena le ustavljanju skrajnih idej, iz katerih se je napajala francoska revolucija, marveč je bila tudi sredstvo v boju zoper katoliško duhovno tradicijo srednjega veka in baroka. Na državni indeks prepovedanih knjig so bili uvrščeni tudi nekateri klasiki baročne asketične in meditativne proze. Ko se je razsvetljenstvo s svojo racionalistično in imanentistično podstavo s cenzuro in sredstvi državne prisile dvignilo zoper barok ter njegovo tradicijsko, v krščanskem srednjem veku temelječo duhovnost, so se neki neznani slovenski književniki odzvali tako, da so pisali baročne rokopise, s katerimi so hkrati branili svojo kulturno istovetnost in katoliško duhovno tradicijo, oboje v istem dejanju. Menim, da je to bistveni del sporočila, ki nam ga namenjajo baročni rokopisi. To, kar nam ima samotno življenje slovenskih rokopisov res povedati, je pomemben del duhovne drame, ki se je Slovincem zgodil v novem veku: ko je duh razsvetljenskega racionalizma in drastičnega reformizma, četudi le v »zmernem obsegu« (kot nekateri zmotno imenujejo jožefinsko različico prevrata, ki je bil za krščansko kulturo slovenskih dežel uničevalen v dramatičnem obsegu), prvikrat osvojil vrhove posvetne in cerkvene oblasti in napadel evropsko krščansko tradicijo, so se med Slovenci našli ljudje, ki so duhovno izročilo hoteli nadaljevati, in to so storili z edinimi sredstvi, ki so jim bila na voljo: imenujemo jih rokopisna kultura. Z njo so mogli nuditi skromno oporo ter preživetje tradicijski krščanski duhovnosti, ki je od pozne antike, cerkvenih očetov in srednjega veka segala v začetke novega veka, kjer so jo pričakali verski razkoli in tridesetletna vojna, janzenizem, racionalizem, francoska revolucija in državno cerkvenstvo.

V tem kontekstu so pisci slovenskih baročnih rokopisov izpolnili veliko kulturno poslanstvo: ko so prevajali, prirejali, prepisovali in preoblikovali starejša besedila, so: 1) s svojo literarno ustvarjalnostjo med Slovenci, večidel med preprostimi ljudmi, daleč od šol in kulturnih središč, ohranjali ter širili baročno književnost v njenih raznolikih vrstah in zvrsteh, in to avtonomno, navkljub cenzurni prepovedi; 2) utrjevali so svojo specifično, z lokalnim okoljem tesno spojeno duhovno kulturo ter istovetnost, vraščeno

v izročila romanj, procesij, češčenja svetnikov in domačih bratovščin; 3) s preprostimi sredstvi rokopisne kulture so v okviru svojih možnosti kljubovali mogočnemu ustroju razsvetljenskih oblasti ter vladajočemu toku kulture in branili globoko duhovne, tudi mistične osnove katoliške tradicije ter njene spremljajoče, v ljudski spomin, v ljudsko pesem in pripovednost globoko integrirane oblike. Te so se vidno napajale iz nespoznatne, po definiciji nedostopne ter neizčrpne skrivnosti, ki se prepleta skozi vse slovensko baročno rokopisno izročilo – iz misterija Jezusovega učlovečenja, trpljenja in vstajenja.

Viri in literatura

Neobjavljeni viri

Frančiškanski samostan Novo mesto (FSNM)

– *Kerfhansku Poduzhenie Zhef Offer svete Maſhe S' red nekaterim' visham, Po katerih bi en Cristian svoje serze k' Bogu obrazhal kadar sk ſnaide per timo preſvetimo Offru / vkup isloshenu skusi eniga Pridigarja, inú Lectorja v ſvetimo Piſmu is oiftreſhiga Ordna f. Franciſka*

Koroška osrednja knjižnica dr. Franca Sušnika (KOKFS)

– Zapuščina dr. Franceta Kotnika, Ms 14, *Antichrsta Shullenie ali Lebn Antechrista*

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK)

– Zbirka rokopisov, redkih in starih tiskov, Ms 1092, Ivan Merhar, *Antikrist, Književnozgodovinska študija*

Objavljeni viri

Catalogus librorum a commissione caes. reg. aulica prohibitorum: Editio nova. Viennae: Gerold, 1776.

Catalogus librorum per quinquennium a commissione aulica prohibitorum. Viennae: Kaliwoda, 1758.

Kurzer Lebens-Begriff des heiligen Seraphin von Monte Granario. Preßburg: Johann Michael Landerer, 1768.

Supplementum ad Catalogum librorum a commissione aulica prohibitorum, de annis 1766, 67, 68, 69, 70. Viennae: Trattner, 1771.

Veriti, Franc: *Shivljenje ſvetnikov in preſtavni godovi: Perve bukve.* Ljubljana: Sassenberg, 1828.

Register

Register rokopisov slovenskega slovstva (ur. Matija Ogrin). Ljubljana: ZRC SAZU, 2011. <http://ezb.ijs.si/nrss/> (dostop: 30. 12. 2019).

Literatura

- Ambrožič, Matjaž: Posledice terezijanskih reform in ukrepov v Cerkvi na Slovenskem. *Marija Terezija: Med razsvetljenskimi reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk, Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, str. 217–237.
- Avsenik Nabergoj, Irena: Izvori in tradicija literarne zvrsti vita Christi v Poljanskem rokopisu. *Bogoslovni vestnik*, 76/3–4, 2016, str. 585–596.
- Avsenik Nabergoj, Irena: Rokopisna tradicija literarne zvrsti planctus Mariae in Poljanski rokopis. *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne* (ur. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin, Urška Perenič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja, 36), 2017, str. 103–110.
- Bachleitner, Norbert: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau (Literaturgeschichte in Studien und Quellen, 28), 2017.
- Bachleitner, Norbert, Franz M. Eybl, Ernst Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden: Harrassowitz (Geschichte des Buchhandels, 6), 2000.
- Bogataj, Jan Dominik: Rokopisni opus patrističnih prevodov in avtorskih del p. Klemena Velikonje (1752–1830). *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne* (ur. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin, Urška Perenič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja, 36), 2017, str. 137–144.
- Borgstedt, Angela: *Das Zeitalter der Aufklärung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004.
- Golia, Modest: Skerbinc, Pashal (1780–1824). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi574155/> (dostop: 23. 4. 2019).
- Kidrič, France: Pohlin, Marko (1735–1801). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi443704/> (dostop: 23. 4. 2019).
- Klueting, Harm: Aufklärung, katholische. *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa* (ur. Helmut Reinalter). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2005, str. 127–131.
- Kogoj, Jasna: Herberstein in redovniki. *Herbersteinov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba (Simpoziji v Rimu, 21), 2004, str. 327–342.
- Kotnik, France: Bukovniški rokopisi Antikrista. *Zbornik Zimske pomoči*. Ljubljana: Zimska pomoč, 1944, str. 415–424.
- Meid, Volker: *Die deutsche Literatur im Zeitalter des Barock: Vom Späthumanismus zur Frühaufklärung: 1570–1740*. München: C. H. Beck, 2009.

- Ogrin, Matija: Bratovščinske iskre: Duhovna besedila baročnih bratovščin na Slovenskem. *Acta historiae artis Slovenica*, 21/2, 2016, str. 55–88, 205.
- Ogrin, Matija: Dober Legent teh Suetnikov: Koroški rokopis iz 18. stoletja. *Primerjalna književnost*, 34/3, 2011, str. 65–79.
- Ogrin, Matija: Frančiškan p. Konrad Branka in njegovi baročni rokopisi o Svetem Rešnjem Telesu. *Mohorjev koledar*. Celje: Mohorjeva družba, 2015, str. 112–116.
- Ogrin, Matija: Neznani rokopisi slovenskega slovstva 17. in 18. stoletja. *Slavistična revija*, 59/4, 2011, str. 385–399.
- Ogrin, Matija: O vlogi rokopisov v dolgem prehodu iz rokopisne v tiskano knjigo v slovenski književnosti. *Primerjalna književnost*, 40/1, 2017, str. 43–58.
- Ogrin, Matija: Rokopis kot preoddaja slovenske tiskane knjige: Primer Črnovrškega rokopisa. *Starejši mediji slovenske književnosti: Rokopisi in tiski* (ur. Aleksander Bjelčevič, Urška Perenič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja, 37), 2018, str. 15–24.
- Ogrin, Matija: Slovenski rokopisi o štirih poslednjih stvareh človeka in baročno eshatološko izročilo. *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne* (ur. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin, Urška Perenič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja, 36), 2017, str. 33–41.
- Papež, Viktor: Škof Karel Janez Herberstein in frančiškani. *Herbersteinov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba (Simpoziji v Rimu, 21), 2004, str. 343–356.
- Reinalter, Helmut: Absolutismus, Aufgeklärter (Österreich). *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa* (ur. Helmut Reinalter). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2005, str. 62–65.
- Reinalter, Helmut: Aufgeklärter Absolutismus und Josephinismus. *Der Josephinismus: Bedeutung, Einflüsse und Wirkungen* (ur. Helmut Reinalter). Frankfurt: Peter Lang, 1993, str. 11–21.
- Reinalter, Helmut: Freimaurerei. *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa* (ur. Helmut Reinalter). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2005, str. 236–238.
- Reinalter, Helmut: Zensur. *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa* (ur. Helmut Reinalter). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2005, str. 648–650.
- Senica, Marko: Slovenske pridige kapucina p. Angelika iz Kranja iz let 1766–1771. *Acta ecclesiastica Sloveniae*, 14, 1992, str. 120–180.
- Sládek, Miloš: Zrcadlo zrcadlu nastavené aneb Několik vět na okraj životů Kristových. *Martin z Kochemu: Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny* (ur. Miloš Sládek, Lucie Peisertová, Tomáš Breň). Praga: Argo, 2007, str. 5–27.

- Trivunović, Eva: Primerjava glasoslovja v rokopisih o Antikristu. *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne* (ur. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin, Urška Perenič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja, 36), 2017, str. 311–319.
- Vidmar, Luka: *Zoisova literarna republika: Vloga pisma v narodnih prerodih Slovencev in Slovanov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia litteraria), 2010.
- Vidmar, Luka: Zoisova zbirka slovenskih, slovanskih in slavističnih knjig: Po sledovih baronovega svinčnika / Zois's Collection of Slovenian, Slavic and Slavistics Books: On the Trail of the Baron's Pencil. Sonja Svolfšak, Luka Vidmar: *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetljenske kulture na Slovenskem / Baron Sigismund Zois's Library: The Centre of Enlightenment Culture in Slovenia* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019, str. 82–139.
- Vloga cerkvenih bratovščin v likovni umetnosti novega veka na Slovenskem / Religious Confraternities and Their Role in Visual Art (Acta historiae artis Slovenica, 21/2)* (ur. Ana Lavrič). Ljubljana: Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, 2016.
- Wögerbauer, Michael, idr.: *V obecném zájmu: Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře: 1749–2014*. Praga: Academia, Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015.
- Žejn, Andrejka: Jezik Poljanskega rokopisa: Jezik rokopisa na prehodu iz 18. v 19. stoletje. *Slavistična revija*, 64/4, 2016, str. 407–425.
- Žejn, Andrejka: Medbesedilnost in retoričnost baročne asketično-meditativne proze Poljanskega rokopisa. *Primerjalna književnost*, 40/1, 2017, str. 175–193.

Slovenian Manuscripts of the Baroque Period: The Encounter of the Literary Tradition and Enlightenment Censorship

For the authorities of the Habsburg Monarchy in the eighteenth and nineteenth centuries, censorship was more than just a means to eliminate the radical philosophical ideas that fuelled the French Revolution, as is generally supposed. Austrian censorship was also a means to suppress some crucial elements of the Medieval and Baroque tradition in the area of Catholic devotion and devotional literature. The state *Catalogus librorum prohibitorum* included several titles of classical Baroque devotional literature (*Erbauungsliteratur*). Books by German Capuchin friar Martin of Cochem (1634–1712), which were very popular and published in hundreds of editions, were banned because their religious content included, inter alia, revelations as well as mystical and legendary elements that were regarded as “superstition”.

The paper examines early modern manuscripts of Slovenian translations, adaptations and variations of prohibited books by Martin of Cochem and other monastic writers, which circulated in the Slovenian historical lands as so-called manuscript publications. Most of the extant manuscripts (some only fragmentary) came into existence during the late eighteenth century and even the early nineteenth century. In economic and practical terms, producing a printed publication in Slovenian was an expensive and difficult undertaking in the eighteenth century, due to the very small market for Slovenian-language books. The official prohibition of books such as those by Martin of Cochem created an additional barrier preventing devotional texts of this kind from breaking through into the medium of the printed book. In the Slovenian language community, such texts could only exist by means of manuscript publication. Thus, the Slovenian manuscript culture demonstrated the ability to efficiently support the folk Christian tradition independently of the official attitude of the Enlightenment ecclesiastical and secular authorities.

In this respect, we distinguish six groups of Slovenian Baroque manuscripts that transmitted prohibited or undesirable texts, of which groups 1–4 were officially banned (formal censorship), while groups 5 and 6 were not even able to reach the stage of being officially censored (informal

censorship): 1) manuscripts of hagiographical literature with legendary elements; 2) manuscripts of *vita Christi*, mostly translated and adapted from *Das Grosse Leben Christi* by Martin of Cochem; 3) manuscripts of eschatological texts about the four last things, also derived from Martin of Cochem; 4) manuscripts of apocalyptic and prophetic texts, such as *Leben Antichristi* by Dionysius of Luxembourg OFM Cap (1652–1703); 5) the valuable group of original Slovenian Baroque theological texts consisting of manuscripts by monastic writers, some of whom were prolific and produced work of high literary quality, such as Conradus Branka OFM (1737–1789) and Angelicus Crainburgensis OFM Cap (1735–1790); and 6) manuscripts that came into existence as new manuscript publications of old Slovenian Baroque printed books, including the most popular and widely used examples. An example of the latter is *Navuk christianski, sive Praxis catechistica* (1688) by Matija Kastelec (1620–1688): due to the cordial and warm tone of its serious and profound argument, combined with its vivid and emotional style, this book of catechetical instruction and meditative texts, comprising more than 600 pages, was so well received and widely accepted that it gave rise to a manuscript tradition. Under the Enlightenment ecclesiastical authorities, it was impossible to reprint a book of Baroque spirituality that was under attack at the time, so the only means to reproduce such a work was handwriting. Two complete manuscript publications of Kastelec's book survive today: one is a *miscellanea* from around 1800, and the other a manuscript with colour ornamentation and illustrations, dating from as late as 1843. The Slovenian manuscript culture kept this book alive for a century and a half after Kastelec's death.

The (mostly) unknown Slovenian writers of Baroque manuscripts fulfilled a great literary and cultural mission: 1) as they translated, adapted, transcribed and reshaped older texts, they maintained and spread Slovenian literary culture in several Baroque genres and forms, even in the face of prohibition and censorship; 2) with this activity, they reaffirmed their specific local and religious identity, which was strongly bound to the veneration of local saints, processions and other traditions; 3) by the simple means of a manuscript culture and within the limitations of what was possible, these writers resisted the political and cultural mainstream imposed by the enlightened ecclesiastical and secular authorities, while at the same time defending and supporting the deeply spiritual and mystical

foundations of the Catholic tradition, often intertwined with medieval oral traditions, legendary elements and para-biblical narratives. This spirituality was nurtured and fostered by the topics of the incarnation, the Passion and Resurrection of Jesus Christ, topics that were conceived as an untouchable, unfathomable *mysterium tremendum*, which explains their innumerable and inexhaustible aesthetic representations in art and literature.

CENZURA NA KRANJSKEM POD JOŽEFOM II.

Andrej Pastar

I. Uvod

Jožef II. je bil v spominu mnogih piscev, pesnikov in založnikov cesar, za katerega vladavine je bila ukinjena cenzura v habsburških deželah.¹ V zgodovinskih knjigah in učbenikih Jožef II. velikokrat nastopa kot simbol idealnega »dobrega« vladarja. Njegova prezgodnja smrt je dodatno učvrstila takšno podobo. Vendar, ali je bil Jožef II. res idealni razsvetljeni vladar, kot so ga pomnile mnoge generacije? Ali pa je bil morda le prvi in zvesti uslužbenec svojega državnega aparata? Verjetno ne eno ne drugo. Jožef II. je bil vsekakor razsvetljeni absolutist, znal je biti tudi preračunljiv in pragmatičen, mnogokrat pa vihrav in brezkompromisen. V tem prispevku skušam prikazati, kakšen vpliv so imele cesarjeve cenzurne reforme v njegovi kratki in burni vladavini na Kranjsko.²

Jožef II. je bil pri 23 letih izvoljen za rimsko-nemškega kralja, po smrti svojega očeta Franca I. Štefana Lotarinškega leta 1765 pa je postal cesar. Marija Terezija je sicer po moževi smrti oznanila, da bosta s sinom v habsburških deželah vladala skupaj, v resnici pa je obdržala zadnjo besedo na skoraj vseh pomembnih področjih. Jožef II. je postal samostojni vladar po materini smrti novembra 1780.³ Kot mnogi monarhi tistega časa je bil pod vplivom idej razsvetljenstva. Že kot mladenič je spoznal dela zmernih razsvetljenčev, kot sta bila Pufendorf in Muratori.

1 Jožef II. nikakor ni odpravil cenzure. Samo omilil jo je in jo v duhu zmernega razsvetljenega absolutizma centraliziral. Slavna *Pressefreiheit* (svoboda tiska) iz leta 1787 je veljala samo za Dunaj, obenem pa je cenzura še vedno obstajala, saj je Jožef II. preventivno cenzuro (pregled vseh tekstov pred tiskom) nadomestil z represivno cenzuro (naknadna cenzura tiskovin oziroma njihov umik iz prodaje z denarnim ali zapornim kaznovanjem avtorja), kakršno so poznali tedaj v Veliki Britaniji.

2 Jožefa II. so med drugim povečevali pisci iz predmarčne dobe kot npr. Franz Grillparzer in Anastasius Grün, kmečko prebivalstvo, za katerega je naredil veliko dobrega, ter nemški nacionalisti, ki so cenili njegove centralistične reforme, še posebej po letu 1866 in nastanku Avstro-Ogrske. Negativno mnenje o njem pa je večinoma prihajalo iz konservativnih cerkvenih krogov (Vocelka, *Glanz und Untergang*, str. 35–36).

3 Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 212–214; Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 182–184, 192–197.

Jožef II. je kot vladar z odprtimi rokami sprejel utilitarni koncept, ki ga je prvi uporabil Beccaria: glavni cilj države je, da poskrbi za blagostanje in srečo čim večjega števila svojih državljanov. Sebe je imel za prvega uslužbenca države (*Staatsdiener*). Od svojih podložnikov pa je pričakoval, da bodo tudi oni služili državi – za blaginjo vseh. Na Jožefa II. so prav tako vplivali nemški misleci, ki so zagovarjali naravno pravo, predvsem Pufendorf, ki je bil sam zagovornik absolutizma.⁴

Ravno ideja racionalne svobode je bila ena izmed glavnih ideoloških motivov pri reformah Jožefa II., najsi bo to pri reformah šolstva, gledališča, verouka ali pri reformah cenzure, še posebej pa pri reformah, usmerjenih proti Cerkvi in njenim običajem. Država se je pri tem vedno znova sklicevala na razum. Pri Jožefu II. je imela pomembno mesto tudi vzgoja – vzgoja državljana, katerega najvišja dolžnost naj bi bila služenje državi in družbi. Ravno misel o vzgoji državljana je zaznamovala celotno jožefinsko kulturno politiko. Tako je imela tudi jožefinska cenzura pri vsej svoji pregovorni svobodomiselnosti še vedno funkcijo vzgojne institucije. V primeru kršitve pa je vlada znova posegla po nepriljubljenih pedagoških prijemih – kaznih.⁵

Jožef II. se je kot samostojni vladar, potem ko ni imel nobene opozicije več (to je bila pogosto prav Marija Terezija), lotil reform z vso ihto. Razsvetljeni vladar je izdajal v povprečju 700 odlokov letno (gospa mati so bili pri okoli 100 na leto). Reform se je v nasprotju z materjo loteval brezkompromisno in z naglico. Reforme so si sledile na vseh področjih – v šolstvu, sodstvu, upravi itn. Prepričanje v absolutno oblast in trmoglavni ukrepi, ki niso puščali prostora za kompromise, so mu večkrat prinesli nestrinjanje podložnikov. To je v poznejših letih njegove vladavine pripeljalo do odprtih sporov z ogrskim plemstvom in prebivalci Avstrijske Nizozemske.⁶

II. Cenzura pod Jožefom II.

Velik vpliv na Jožefa II. in njegove reforme je imelo njegovo šolanje. Prestolonaslednik in njegova mlajša brata, nadvojvoda Karel Jožef in Peter

4 Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 4; Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 197–198.

5 Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 5–14.

6 Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 198–209; Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 240.

Leopold (kasnejši cesar Leopold II.), so se izšolali za tiskarski poklic. Leta 1756 je takrat petnajstletni princ obiskal tiskarno Johanna Thomasa Trattnerja (privilegiranega dvornega tiskarja) na Dunaju. Kmalu po obisku so se princi odločili, da se bodo izšolali za tiskarje. Na ukaz cesarja Franca I. so Trattnerjevi možje v Hofburgu postavili tiskarsko delavnico. Nadvojvode je tiskarske obrti po vsej verjetnosti učil Leopold Gottfried Strauss, eden izmed Trattnerjevih tiskarskih mojstrov. O tem, ali je Jožef II. tudi formalno zaključil svoje šolanje za tiskarja ter si pridobil naziv tiskarskega mojstra in rokodelsko pismo, ni ohranjenih nobenih dokumentov. Vsekakor pa je takšna izobrazba pustila vtis na mladem princu in vplivala na njegova poznejša vladarska dejanja.⁷

Dejanja Jožefa II. kot sovladarja in samostojnega vladarja potrjujejo to domnevo, saj je korenito spremenil dotedanjo prakso tiska in cenzure. Habsburška cenzura je bila postavljena vertikalno, zato so imele odločitve Jožefa II. na področju cenzure velik vpliv v vseh predelih monarhije, v številni Kranjsko. Jožef II. je reagiral na vprašanje tiska in cenzure že takoj na začetku svoje koregentske kariere: leta 1765 je napisal spomenico, v kateri je predstavil svoja stališča glede cenzure in v njej napadel sam vrh – »Spitze« sistema.⁸

Le pet dni po nastopu svoje vladavine, 4. decembra 1780, je Jožef II. zahteval od češko-avstrijskega dvornega urada mnenje, ali bi ne bilo bolje in preprosteje, da bi se obstoječe cenzurne komisije opustile in bi jih nadomestila enotna centralna cenzurna komisija. Po nasprotujočih si mnenjih različnih uradov je prišlo do odločitve, da se odpravijo deželne cenzurne komisije. Zdaj pa je bilo treba ustrezno pripraviti dunajsko cenzurno komisijo na njeno osrednjo in pomembnejšo vlogo.⁹

Osnovna pravila

Cesarjeva spomenica z naslovom *Osnovna pravila za navadno prihodnjo knjižno cenzuro (Grund-Regeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher Zensur)* je bila prava mala revolucija v takratni cenzurni

7 Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 89.

8 Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 89–90.

9 Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 89–90; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 18.

politiki v habsburških deželah. Cesar jo je predstavil na začetku leta 1781. Sklepati je mogoče, da jo je sestavil že za časa skupne vladavine, vendar takrat še ni mogel uresničiti vseh tam zapisanih idej. *Osnovna pravila* so bila napisana v dvanajstih točkah in so bila podlaga za *Cenzurni red iz leta 1781* (*Zensurordnung für Österreich u.d.E. 1781*).¹⁰

Pri zadnji točki je Jožef II. predložil seznam kandidatov za dvorno cenzurno komisijo. *Osnovnih pravil* niso dali na vpogled javnosti. Predsednik komisije bi bil grof Rudolph Chotek, komisijo pa bi sestavljalo še pet posvetnih in šest duhovniških cenzorjev, skupaj torej dvanajst cenzorjev. Iz pravil je mogoče poleg centralizacije in modernizacije državnega aparata razbrati tudi eno glavnih smernic jožefinske kulturne politike – vzgojo ljudstva. Ljudje naj bi se s pomočjo t. i. »dobre literature«, ki bi jo zanje izbrala država, izobrazili v boljše državljane, ki bi tako v prihodnje bolje služili državi. Takšen pedagoški pristop je bil značilen za razsvetljeni absolutizem tistega časa.¹¹

Nova vrhovna knjižna cenzurna komisija (*Bücherzensurhauptkommission*) je pod vodstvom grofa Choteka začela delati 8. februarja 1781. Jožef II. ji je dal *Osnovna pravila* (*Grund-Regeln*) kot navodila za pripravo novega zakona ali – bolje rečeno – kot zbirko navodil, namenjenih deželnim uradom, ki so nadomestili deželne cenzurne urade. Naloga komisije je bila tudi revizija *Kataloga prepovedanih knjig* (*Catalogus librorum prohibitorum*). Zakon je z majhnimi popravki dobil cesarjevo odobritev 8. junija 1781 in izšel pod imenom *Cenzurni red z dne 11. junija 1781* (*Zensurordnung vom 11. 6. 1781*); znan je tudi kot *Zensurordnung für Österreich u.d.E. 1781*.¹²

10 Celotna *Osnovna pravila* so objavljena v: Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 19–21. Gl. Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 142–143; Olechowski, *Die Entwicklung des Preßrechts*, str. 90; Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 61.

11 Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 17, 21; Olechowski, *Die Entwicklung des Preßrechts*, str. 92.

12 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 65; Olechowski, *Die Entwicklung des Preßrechts*, str. 92–93.

Cenzurni red iz leta 1781

Cenzurni red iz leta 1781 je sestavljen iz nagovora in 10 točk. V kratkem uvodu najprej naznanja, da je ustanovljena centralna cenzurna komisija na Dunaju, da so ukinjene deželne cenzurne komisije in da v vsaki deželi ostane le po en knjižni revizijski urad. V glavnem daje instrukcije deželnim uradom in njihovim uslužbencem.¹³

Že omenjeni pedagoški ali vzgojni aspekt cenzure Jožefa II. se še posebej vidi pri 1. in 4. točki. V 1. točki *Cenzurnega reda iz leta 1781* je docela jasno, da Jožef II. odklanja vsakršno literaturo, ki ne vzgaja ali pa ne pripomore k vzgoji njegovih podložnikov. 4. točka ta njegov svetovni nazor še dodatno pojasnjuje. Največji podpornik Jožefa II. pri cenzuriranju knjig ter njihove uporabe je bil novi član dvorne študijske komisije Joseph von Sonnenfels. Pri vsej svoji liberalnosti je bila jožefinska cenzura zamišljena kot vzgojna institucija, ki je predvsem vzgajala in pripravljala državljane na njihovo najpomembnejšo nalogo – služiti državi.¹⁴

Cenzura se je še posebej dotaknila del z versko vsebino. Spopad med pristaši papeža na eni in pripadniki »državne religije« na drugi strani se je nadaljeval v *Cenzurnem redu iz leta 1781*. Tukaj je šlo predvsem za tista dela, ki po takratnem prepričanju »širijo vraževerje in spreminjajo božjo podobo in širijo neresnične zgodbe o njej, ter tista, ki prikazujejo pobožne na zaničujoč način« (2. člen). Že za časa Marije Terezije je prišlo do obračuna z jezuiti. Zadnji jezuit je prenehal delovati kot cenzor leta 1774. Od modernejših reformnih verskih gibanj je država podpirala janzenizem. Še posebej stroga je bila cenzura do knjig, ki so širile vraževerje in malikovanje svetnikov in se torej niso strinjale z idejami naravnega prava in zmernega razsvetljenstva.¹⁵

Cerkev je bila tako v drugi polovici 18. stoletja dokončno izločena iz cenzurnih zadev. Spor z njo se je nadaljeval in dosegel vrhunec pred obiskom papeža Pija VI. leta 1782 na Dunaju. Jožef II. je po eni strani dopuščal objavlanje razsvetljenskih spisov, po drugi strani pa je prepovedal hvalnico svojim reformam *Oda Jožefu II. (Ode an Joseph den Zweyten)*, ker je avtor

13 Besedilo *Cenzurnega reda iz leta 1781* je dosegljivo na: <http://www.univie.ac.at/medienrechtsgeschichte/Zensurordnung1781.pdf>.

14 Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 4–5, 12–13.

15 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 50–52, 65.

Lorenz Leopold Haschka v njej preveč napadel papeža. Avtor je dobil 100 goldinarjev kazni in prepoved objavljanja v habsburški monarhiji za leto in pol.¹⁶

V tem sporu se je znašel tudi duhovnik slovenskega rodu, duhovnik Jožef Pohlin, brat bolj znanega patra Marka Pohlina, avtorja *Kraynske grammatike*. Jožef Pohlin se je rodil 25. februarja 1742 v šempetrskem predmestju Ljubljane. Gimnazijo je obiskoval v letih 1753–1759 v Ljubljani. Študij je nadaljeval kot gojenec dijaškega semenišča za modroslovje in bogoslovje na Dunaju. Pozneje je služil leto in pol v dunajski škofiji kot vikar v Brumnu, od leta 1770 pa je deloval v bližini nadškofa Migazzija, saj je bil kooperator pri stolni cerkvi sv. Štefana na Dunaju. V tem času je šest let predaval tudi »načela svetega govorništva«. Od leta 1792 pa vse do svoje smrti štiri leta kasneje, 10. oktobra 1796, je bil kurat. Po prepričanju je bil pristaš stare cerkvenopolitične smeri in meniškega pojmovanja verskega življenja, tako da ni videl možnosti kompromisa z reformnim cerkvenim janzenizmom, še manj pa z jožefinizmom, ki je cerkvene zadeve podrejal državi.¹⁷

Prvi spisi Jožefa Pohlina so bili še izpred časa jožefinskih reform in so bili običajni cerkveni govori. Kasneje pa je začel Pohlin izdajati brošure s protijožefinsko vsebino, na primer *An Herrn Verfasser über die Begräbnisse in Wien* (1781) in *Gnade und Abfertigung einer hochgelehrten Gesellschaft der Predigerkritiker* (1782). Brošure so bile večinoma tiskane na Dunaju. V tem času so bila načela duhovščine, ki ni priznavala podrejenosti cerkvene cenzure državi, ovira za popolno državno podreditev cenzure. Nekateri duhovniki so se še vedno držali starih pravil, po katerih so dajali svoje spise v cerkveno cenzuro. V teh razmerah je Jožef Pohlin postal grešni kozel, saj je še vedno objavljaj brošure brez dovoljenja državne cenzure. Ponatis molitvenika z naslovom *Bündniß dreier andächtigen Personen zu Ehren der allerseligsten Dreifaltigkeit (Zveza treh pobožnih oseb v slavo najvišje Svete Trojice)*, ki ni prestal cenzure, je imel za posledico drastično kazen. Pohlin je bil kot založnik sporne brošure obsojen na 100 goldinarjev in 14 dni zapora pod nadzorom nadškofijskega konzistorija. Predvsem zelo visoka denarna kazen je bila najhujši udarec zanj, saj je njegova letna plača znašala vsega 150 goldinarjev. S tem pa še ni bilo konca finančnih težav za Pohlina. Dvornemu uradu se je zdela izrečena kazen prenizka, zato je

16 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 65–67.

17 Kidrič, Pohlin, Jožef; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 31–34.

zahteval še dodatnih 50 goldinarjev kazni, saj založnik ni pridobil *placetum regium* – obveznega vladarjevega dovoljenja pred objavo papeških oziroma cerkvenih odlokov. Za Pohlinovo neposlušnost je izvedel sam cesar, ki je imel predlagano kazen za prenizko in je 1. decembra 1784 ukazal, naj mu za vedno odvzamejo kuratski benificij. Na prošnjo kardinala Migazzija je kazen zmanjšal na 100 goldinarjev, ki jih je Pohlin moral darovati Inštitutu ubožnih, in že omenjeno zaporno kazen. Kljub znižanju je strogost kazni sprožila velik odmev in zgražanje med pristaši stare cerkvenopolitične smeri. Jožef Pohlin pa je opustil vsakršno pisanje in objavljanje za štiri leta.¹⁸

Kaznovanje Jožefa Pohlina je bilo demonstracija moči Jožefa II. in njegovih pristašev, ki so na tem primeru pokazali, da je državna cenzura nad cerkveno oblastjo. Ne smemo pozabiti, da je le intervencija kardinala Migazzija Pohlina rešila izgube njegovega položaja. Medtem ko je še za časa Marije Terezije posvetna oblast za dosego svojih ciljev potrebovala sodelovanje domačih cerkvenih dostojanstvenikov, je bil sedaj Migazzi postavljen v docela podrejen položaj. Cenzura Jožefa II. je v dveh letih svojega delovanja pometla z ostanki cerkvenega vpliva na svojem področju.

V *Cenzurnem redu iz leta 1781* se je čutil tudi vpliv mnogih cesarjevih svetovalcev, predvsem Gottfrieda van Swietna (1733–1803), sina Gerarda van Swietna – osebnega zdravnika Marije Terezije in predsednika dunajske cenzurne komisije od leta 1759 naprej. Gottfried van Swieten je postal vodja centralne cenzurne komisije leta 1782.¹⁹

Liberalno vzgojeni van Swieten se je s svojimi sodelavci takoj lotil preнове državnega cenzurnega indeksa (*Catalogus librorum resectorum per consessum censurae*). Komisija je svoje delo končala naslednje leto. Novi indeks je bil na dvoru predstavljen 19. novembra 1783. Imel je preprost naslov – *Seznam vseh do 1. januarja 1784 prepovedanih knjig* (*Verzeichnis aller bis 1-ten Jenner 1784 verbotenen Bücher*). Število prepovedanih knjig se je z njim zmanjšalo s 5000 na 900. Dovoljena so bila celo dela, ki jih je prepovedal sam cesar, vendar je pozneje popustil presoji komisije. Med prepovedane knjige so spadale predvsem tiste z nemoralno vsebino. Na seznamu so bila še vedno dela Huma, Voltaira kakor tudi Goethejevo *Trpljenje mladega Wertherja*. Seznam ni bil predstavljen javnosti zaradi

18 Kidrič, Pohlin, Jožef; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 31–34.

19 Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 188, 198–200; Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 94.

bojazni, da ga ne bi – kakor predhodne sezname – uporabili kot pripomoček za iskanje in nakup tistih knjig, ki so bile prepovedane in s tem mnogo bolj iskane. Seznam so ročno prepisovali in poslali deželnim uradom 1. januarja 1784 s posebnim priporočilom, da je treba dovoliti vse do tedaj prepovedane knjige, ki jih novi indeks ni prepovedal. Jožefinski indeks ni bil natisnjen, tako da še danes nimamo nobene v celoti ohranjene verzije. Adolph Wiesner piše, da »o njem ni ne duha ne sluha«, medtem ko Oskar Sashegy zapiše, da je vseboval okoli 900 naslovov po abecednem vrstnem redu (terezijanski indeks, ki je bil natisnjen leta 1774, je vseboval 4476 naslovov, do leta 1784 naj bi bilo prepovedanih še naslednjih 500 knjig). Jožefinski indeks se deli na štiri glavne kategorije:

- pornografska literatura (v to kategorijo, ki je bila obsežnejša, je spadala tudi t. i. »moderna galantna literatura«, ki je prihajala predvsem iz Francije);
- knjige s praznoversko vsebino (mednje so spadale tudi knjige, ki so se ukvarjale z blagoslavljanjem, eksorcizmom in amuleti);
- knjige z ateistično in naturalistično vsebino (gre predvsem za knjige francoskih filozofov in tiste z močno protikrščansko vsebino);
- knjige, še vedno prepovedane iz političnih razlogov (knjige, ki so bile družbeno subverzivne in so nasprotovale obstoječemu družbenemu redu).²⁰

Cenzurni red iz leta 1781 pa prikazuje še drugo stran cesarja Jožefa II. Gre za – tudi z današnjega vidika – moralno sporno dejavnost, ki se dotika vprašanja avtorskih pravic in ponatisov. V 8. in 9. členu cesar dovoljuje ponatis tujih spisov, če jih je cenzura predhodno že pregledala in dovolila. Osnovni nagib Jožefa II. za te odredbe je bil čisto ekonomske narave. Cesar je še vedno privilegiral domači tisk, tuje knjige pa so bile občutno dražje zaradi davkov ob uvozu. S to potezo se je začelo brezobzirno izkoriščanje tuje literature v vseh habsburških deželah. Ukrep je izzval val neodobravanja v ostalih evropskih deželah.²¹

Izvoz knjig je za časa Jožefa II. doživel razcvet. Tudi domači knjižni trg in časopisje sta tedaj preživljala zlato obdobje. Najprej so od omilitve cenzure imeli korist privilegirani tiskarji in knjigarnarji. Prvi med njimi

20 Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 161; Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 50–52, 65; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 114–116.

21 Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 198; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 88–100.

je bil Jožefov »mladostni mentor« – privilegirani dvorni tiskar Johann Thomas von Trattner. Jožef II. je predvsem odpravil birokratske ovire za ustanavljanje novih tiskarn in knjigarn. Poleg odpiranja novih knjigarn je 24. februarja 1783 dovolil knjigarnarjem, da ustanovijo zasebne knjižnice – izposojevalnice. Knjige, ki so bile dostopne bralstvu za izposajo, je morala predhodno odobriti cenzura. Tiste, ki so bile samo tolerirane, so se lahko izposojale, ni pa jih bilo dovoljeno javno razkazovati. Skupaj z razcvetom knjigotrštva je v habsburških deželah prišlo do velikega povečanja števila časopisov: samo na Dunaju je v letih 1781–1784 izšlo 43 novih naslovov. Vendar so bili redki časopisi s politično vsebino. Še vedno je veljal za poluradnega *Wiener Zeitung* (od leta 1780, pred tem se je imenoval *Wiener Diarium*). Imel je to prednost, da so bili vsi uradni razglasi objavljeni najprej v njem, nato pa še v vseh ostalih časopisih.²²

Cenzura časopisov je vse od razpustitve deželnih cenzurnih uradov spadala pod pristojnost deželnih uradov. V *Osnovnih pravilih* je že bilo določeno, naj časopise pregledajo na hitro in jim potem izdajo dovoljenje za tisk – *imprimatur*. Odločitev, da se cenzura časopisov prepusti deželnim uradom, je bila predvsem praktična, saj bi bilo preveč zamudno, da bi centralna cenzurna komisija pregledovala vse časopise. Drugače pa je bilo pri tednikih, saj so nanje gledali kot na literarne revije, zato so spadali pod pristojnost dunajske centralne komisije. Pod tednike so uvrščali tudi mesečnike ali revije, ki so izhajale na štirinajst dni.²³

Cesar je dovolil, da kritizirajo celo njega samega (v 3. členu *Cenzurnega reda iz leta 1781*), kar je pripeljalo do dotlej še nevidenega precedensa v zgodovini evropskih monarhov in njihove obravnave v javnosti. Jožef II. je svojim državljanom dal za tisti čas veliko svobodo kritike, kar pa ni pomenilo, da jim je dal ali nameraval dati kakršnokoli aktivno vlogo pri oblikovanju politike. Svoboda kritičnega mišljenja je vendarle postala podlaga za nastanek javnega mnenja. Ravno ta do takrat nepredstavljiva svoboda se je začela kazati v t. i. poplavi brošur – *Broschurenflut*. V njih je na novo prebujeno meščanstvo razpravljalo o temah od umetnosti do notranje politike in cesarja. Ravno kritike cesarja, ki niso bile prepovedane, na primer *Pisma iz Berlina* (*Briefe aus Berlin*), ki so ostro napadala jože-

22 Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 96–98; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 35, 138–143; Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*, str. 21–26.

23 Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 96–98; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 35, 138–143; Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*, str. 21–26.

finsko upravo in cenzuro, ter pamfleti z naslovi kot *Modri osel* (*Der blaue Esel*) in *42-letna opica* (*Der 42jährige Affe*) so prispevali k poplavi brošur. Cesar v resnici ni bil tako naiven. Velikokrat je dopustil izid kakšne žaljive brošure, saj si je s tem, ko je javnosti kazal svojo liberalnost in velikodušnost, utrijeval dober sloves. Obenem sta za tem odnosom stala tudi cesarjev znani cinizem in samovšečnost. Takoj pa, ko je Jožef II. kakšno brošuro prepoznal kot nevarno, jo je dal hitro prepovedati. Kakor je zapisal Sashegy, je bila ena značilnosti jožefinske politike »mešanica liberalizma in vojašniške discipline«. ²⁴

Najnovejša avstrijska zgodovinska literatura, Norbert Bachleitner v svojem delu *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*, sicer trdi, da je t. i. poplava brošur navaden mit in da je bilo v desetletju vladavine Jožefa II. izdanih 2000 do 3000 naslovov, kar pa ni izjemno povečanje v primerjavi z drugimi obdobji. ²⁵

Centralna cenzurna komisija se je že na začetku svojega delovanja v letih 1781–1782 spopadla z dvema velikima problemoma. Prvi je bil povezan z velikanskimi razdaljami v habsburški monarhiji, drugi pa z velikim številom jezikov, v katerih so izhajale publikacije na tem ozemlju. Tako za časa vladavine Jožefa II., v letih 1780–1790, na Dunaju nobeden od cenzorjev ni znal češko – skrb vzbujajoč podatek glede na velikost in pomen čeških dežel za Habsburžane. Velik problem za cenzurno komisijo je bila tudi centralizacija revizije že pregledanih knjig. Te so zaradi strogosti revizorjev velikokrat obstale na mitninskih postajah po več mesecev. Še posebej je bilo zahtevno prehodno obdobje, ko je birokracija čakala na novi indeks in se je morala velikokrat zanašati na starega terezijanskega. Sprememba je sledila 21. septembra 1782, ko je bila revizija dodeljena kresijskim uradom. ²⁶

24 Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 198; Olechowski, *Die Entwicklung des Presfrechts*, str. 96; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 130–131.

25 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 70–71. Bachleitnerju žal manjkajo točni podatki o izvozu ravno za obdobje vladavine Jožefa II. (1780–1790). Njegovi podatki so iz let 1773, 1792 in 1793, torej iz obdobja pred samostojno vladavino Jožefa II. in po njegovi smrti.

26 Olechowski, *Die Entwicklung des Presfrechts*, str. 99–100.

Cenzurna reforma leta 1787 – *Pressefreiheit*

Znana in opevana cesarjeva odprava cenzure se v takšni obliki ni nikoli zgodila. Svoboda tiska, ki je sledila odloku z dne 26. aprila 1787, je v resnici veljala samo za Dunaj. Res pa je, da so večino takrat izdanih del tiskali na Dunaju.²⁷

Jožef II. je v okviru svojih reform na novo organiziral tudi policijski aparat. Cenzura v njegovem času ni spadala pod pristojnost policije, seveda pa je prihajalo do presegeanj pooblastil. Leta 1786 je prišlo do incidenta, ko je policija na pobudo Ignaza von Borna uničila celoten natis dela, naperjenega proti knezu Dietrichsteinu in posredno prostozidarjem, in zasegla izvorni rokopis. Čeprav je bilo delo tiskano brez dovoljenja cenzure, se je njegov avtor pritožil na cenzurno komisijo in zahteval rokopis nazaj. Van Swieten je menil, da je policija preseгла svoje pristojnosti, dvorna pisarna in državni svet pa sta bila drugačnega mnenja. Jožef II. se je v tem primeru postavil na van Swietenovo stran. Skoraj leto dni po incidentu, 26. aprila 1787, je izdal resolucijo, po kateri je bilo dovoljeno tiskanje pred dovoljenjem za tisk (*imprimatur*). S tem pravzaprav ni odpravil cenzure, ampak je preventivno cenzuro zamenjal z represivno. Razlogi za takšno odločitev so bili: 1. Delo cenzorjev bi bilo s tem olajšano, saj jim ne bi bilo več treba brati težko berljivih rokopisov. 2. Hitrost tiska bi se lahko povečala, tiskarji pa bi prevzeli finančno odgovornost, če bi bil tisk kasneje prepovedan (v primeru prepovedi bi policija poskrbela za uničenje celotnega natisa).²⁸

Odločitev Jožefa II. je imela daljnosežne posledice za celoten cenzurni aparat in svobodo tiska. Jožef II. je verjel, da politika, ki prepoveduje objavo vsake slabe knjige, na koncu s tem izključi tudi mnogo dobrih. Toda namesto povečanja tiskanja »dobre in poučne« literature je prišlo do neverjetnega razmaha prodaje prepovedanih knjig. To se ni zgodilo le na Dunaju, temveč tudi v deželah, kjer so si resolucijo razlagali po svoje in so začeli tiskati po načelu represivne cenzure. Predvsem je državi manjkal dovolj učinkovit nadzorni aparat.²⁹

27 Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 100.

28 Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 100–101.

29 Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 119–123; Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 102; Judson, *The Habsburg Empire*, str. 64.

Zadnja leta vladavine Jožefa II. in zaostritev cenzure

Množica reform pa Jožefu II. ni prinesla priljubljenosti v vseh družbenih skupinah – mnogo jih je bilo nezadovoljnih, saj so izgubili dolgoletne privilegije, na primer precejšen del duhovščine in plemstva, še posebej podeželskega, ki denimo ni bilo zadovoljno z robotnim patentom. Kljub vsem kritikam in pasivnemu odporu pa glavno nasprotovanje cesarjevim reformam ni prihajalo iz avstrijskih dednih dežel, temveč z obrobja, predvsem iz Ogrske in Avstrijske Nizozemske. Prizadevanja razsvetljenega absolutista Jožefa II. po uniformiranosti njegovega geografsko, jezikovno in kulturno raznovrstnega imperija so skupaj z zunanjepolitičnimi polomi (neuspešna menjava Avstrijske Nizozemske za Bavarsko, neuspešna deblokada Antwerpna in neuspešna vojna z otomanskim imperijem) pripeljala do oboroženega upora na Avstrijskem Nizozemskem in Ogrskem ter odpora ogrskih stanov. Jožef II. se je tako leta 1789, ob načetem zdravlju zaradi tuberkuloze, spopadal s skrajno neprijetno politično situacijo doma in na tujem.³⁰ Takšno je bilo politično stanje v zadnjih letih (1787–1790) vladavine Jožefa II. Na cesarjevo zaostritev cenzurne politike niso vplivali le pamfleti in neposlušnost državljanov, temveč veliki družbeni premiki, ki jih je bilo zaznati po vsej Evropi in so dosegli vrhunec v Franciji leta 1789.

Kakor je bilo že omenjeno, so bili pamfleti mnogokrat zelo kritični do Jožefa II.; cesar je nekatere pustil izhajati, če pa so se mu zdeli nevarni za državo in državljane, jih je dal hitro utišati. Sedaj se je začelo podobno dogajati s časopisi, najprej na Avstrijskem Nizozemskem. Leta 1787 je začel o cesarju in njegovih reformah kritično pisati luksemburški *Journal historique et littéraire*. Po ustaljeni jožefinski praksi so oblasti kritike sprva tolerirale, ko pa se je zaradi vedno bolj radikalnih reform javno mnenje v deželi spremenilo, so časopis ostro opomnile, naj preneha napadati cesarske odločbe. Ker je bil časopis še naprej kritičen, je bil s 1. januarjem 1788 prepovedan. Na isti dan je bil prepovedan še en kritičen časopis iz Liegea – *Journal historique et politique*. Podobno je bilo tudi s časopisi na upornem Ogrskem. Na Avstrijskem Nizozemskem je bila politika Jožefa II. sprva umirjena, ko pa je prišlo do oboroženega upora, se tudi sam ni pomišljal poseči po sili. Represija države je postajala vedno hujša.³¹

30 Lefebvre, *Francoska revolucija*, str. 100, 174–175; Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 174–175; Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 203–209.

31 Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 102–103; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 132–138, 144.

Časopisje se je v drugem obdobju reform Jožefa II. iztrgalo državnemu nadzoru in ni več služilo idealom jožefinizma. Svoboda tiska se je izkazala kot večja pridobitev za brošure in časopise kot pa za znanost in izobraževanje prebivalstva, kar je cesar spremljal z vse večjim nezadovoljstvom. Z resolucijo z dne 24. januarja 1789 je vse časopise, tednike, dnevnike, brošure in gledališka dela podvrjel posebnemu davku, imenovanemu časopisni pečat – *Zeitungsstempel*. Kolkovanja sta bila oproščena oba uradna časopisa *Wiener Zeitung* in *Brünner Zeitung*. O tem, kateri spisi so podvrženi kolkovanju, je odločal cenzor, ki je po pregledu spisa določil stopnjo za izdajo ali širjenje (*admittitur* ali *toleratur*). Na koncu so dodali še zaznamek *ist zu stempeln*. Pri vsebini del ni smelo biti nikakršnega razlikovanja in izjem, da ne bi prihajalo do zlorab. Kolkovanja so bila oproščena t. i. redna dela (*Ordentliche Werke*), celotne knjige, zbirke, več skupaj natisnjenih veseloiger ter napovedi knjig, ki niso prinašale nobenega dohodka, marveč so pomenile izdatek, namenjen spodbujanju prodaje knjig.³²

Kolkovanje je doseglo svoj namen in je močno prizadelo mnoge kritične časopise. S tem so bili samodejno izločeni finančno šibki izdajatelji. Zaradi varnostnih razlogov pa niso žigosali naslovnice, temveč prvo stran časopisa s tekstom. Kolkovanje je nato zaradi politične situacije, povezane s francosko revolucijo, ukinil Jožefov naslednik Leopold II. Še hujše zaostrovanje cenzurne politike je sledilo v drugi polovici leta 1789. Najprej je bil 26. julija suspendiran časopis *Wiener Bothe*. Izdajatelj pamfletov Georg Philipp Wucherer je bil aretiran in 8. oktobra izgnan iz avstrijskih dednih dežel. Aretacija in ukinjanje časopisov sta kazala na docela spremenjen odnos bolehnega cesarja do cenzure in vedno večji vpliv policijskega ministra grofa Johanna Antona von Pergena. Leta 1789 se je število časopisov, ki so izhajali na Dunaju, vrnilo na raven z začetka vladavine Jožefa II. 24. novembra 1789 je cesar odločil, da bo v prihodnje treba rokopise lastnoročno oddati v cenzuro. Konec leta je prepovedal še krošnjarijenje ter zaukazal telesno kaznovanje za prodajo prepovedanih knjig.³³

Tako se je končal slabo desetletje trajajoči poskus Jožefa II., ki se je v zgodovinskem spominu ohranil kot obdobje »svobode tiska v habsburških

32 Kranjc, Cenzurni predpisi, str. 525; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 224–229; Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 103, 187–188.

33 Winckler, *Die periodische Presse Oesterreichs*, str. 55; Olechowski, *Die Entwicklung des Presserechts*, str. 103–104, 187–188.

dednih deželah«. Jožef II. je na tem področju moral priznati grenak poraz. Pričakoval je, da bo s sprostivitvijo cenzure dosegel pozitiven gospodarski in moralno-vzgojni efekt, dejansko pa je z njo bolj vplival na nastanek javnega mnenja: odprl se je javni diskurz, ki se je kazal v t. i. poplavi brošur in razcvetu časnikarstva, skozi katerega je meščanstvo izražalo svoja stališča. Skupaj z razmahom »slabe in neprimerne« literature se je nebrzdano širilo tudi tiskanje prepovedanih knjig, predvsem v prestolnici, ki je edina *de iure* uživala svobodo tiska. Državni aparat preprosto ni bil pripravljen na takšen nagel razvoj dogodkov in cesar je reagiral na edini način, ki ga je poznal in mu je v danih razmerah tudi preostal – z represijo. Jožefinsko obdobje pa je imelo kljub temu dolgoročno mnogo pozitivnih vplivov, saj je v kratkem času predstavilo razsvetljsko literaturo širši publiki monarhije. Pozitivnih posledic svoje cenzurne politike se Jožef II. sicer ni mogel zavedati. Svet je zapustil globoko razočaran nad svojo vladavino 20. februarja 1790. Končajmo z besedami, ki jih je zapisal na smrtni postelji kot svoj epitaf: »Tukaj leži Jožef, ki je bil neuspešen v vsem, kar je poskusil.«³⁴

III. Cenzura na Kranjskem

Z ozirom na jožefinske reforme cenzure je bila za Slovence zgodovinsko najpomembnejša dežela Kranjska z Ljubljano, ki je bila glavno deželno mesto z dovolj močnim krogom meščanov oziroma izobražencev, da so konec 18. stoletja lahko poskrbeli za začetek in razcvet razsvetljenstva na Slovenskem. Ljubljana je kot največje mesto na Kranjskem konec 18. stoletja imela okoli devet do deset tisoč prebivalcev. Ljudstvo je bilo pred šolsko reformo iz leta 1774 (*Allgemeine Schulordnung*) skoraj v celoti nepismeno. Ta odlok je zakonsko utemeljil osnovno šolo kot državno ustanovo. Šolo naj bi tako na koncu vladavine Jožefa II. obiskovalo nekaj več kot 8000 slovensko govorečih otrok, še vedno pa je bilo nepismenih okoli 90 % prebivalstva. Šolanje naj bi potekalo v nemškem jeziku, kar pa marsikje ni bilo mogoče, saj ga prebivalstvo ni znalo. Šolnik Johann Ignaz von Felbiger je tako v pedagoškem pripomočku za poučevanje (*Kern des Methodenbuchs*) določil, naj v okolju, kjer nemščina ni materni jezik, pouk poteka najprej v

³⁴ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 175; Ingrao, *The Habsburg Monarchy*, str. 209, 255; Vocolka, *Glanz und Untergang*, str. 255.

maternem jeziku, nato pa dvojezično, tako da bi na koncu, v zadnjih dveh letih, v normalkah in glavnih šolah potekal le v nemščini.

Takšen pouk pa je zahteval tudi slovenske šolske knjige (abecednik, pesmarico, berilo, katekizem in računico). Na slovenskem etničnem ozemlju je leta 1790 delovalo 141 trivialk ter nekaj istrskih mestnih šol, 8 glavnih šol in 4 normalke. Šolanih učiteljev in denarja je kronično primanjkovalo, saj je bilo financiranje šolstva prepuščeno deželnim, okrožnim in lokalnim oblastem. Liceji – vmesne šole med šestletno gimnazijo in univerzo – so delovali v Ljubljani, Celovcu in Trstu. Po ukinitvi jezuitskega reda so prevzeli vlogo nekdanjih jezuitskih višjih študijev, za izobrazbo duhovščine pa sta skrbeli semenišči v Ljubljani in Gradcu. Vsi, ki so želeli nadaljevati šolanje na univerzi, so morali na Dunaj, saj je imela v letih 1782–1827 tudi graška univerza (z izjemo teologije) značaj liceja.³⁵

Reforme Marije Terezije in Jožefa II. so posegle na skoraj vsa področja življenja njenih podložnikov. Modernizacija države in njenega upravnega aparata je zelo omejila moč nekdanj mogočnih stebrov družbe – Cerkve in plemstva. Nikakor pa niso bili vsi pripadniki teh dveh slojev prebivalstva zagledani samo v slavno preteklost in se niso vsi upirali reformam razsvetljenih vladarjev. Na Kranjskem so bili med podporniki reform tedaj redki intelektualci zbrani v krogu mecena slovenskega razsvetljenstva – barona Žige Zoisa.

Žiga Zois in njegova knjižnica

Baron Žiga Zois je bil rojen v Trstu očetu italijanskega rodu, ki je izhajal iz okolice Bergama. Po letu 1780 se je za stalno nastanil v Ljubljani, kjer je postopoma okoli sebe zbral najpomembnejše kranjske znanstvenike, pisatelje in pesnike. Postal je glavni podpornik in mentor slovenskega preroda na Kranjskem. V njegov krog so med drugim spadali Jurij Japelj, Blaž Kumerdej, Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik in Jernej Kopitar, ki je pozneje postal tudi cenzor *in slavicus* na Dunaju. Obenem pa je Zois v letih 1780–1819 v svoji palači na Bregu v Ljubljani zbral eno največjih zasebnih knjižnic v širši regiji. Knjige je verjetno začel zbirati v šestdesetih letih 18. stoletja. Sprva jih je kupoval tudi na svojih potovanjih, po letu 1797 pa ga je bolezen prikovala

³⁵ Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 234–236; Vodopivec, *Od Poblinoe slovnice do samostojne države*, str. 10–12.

na posteljo in voziček, tako da jih je naročal od doma. Dobavljali so mu jih ljubljanski knjigotržci, na primer Viljem Henrik Korn, ter knjigararji in tiskarji z Dunaja, iz Benetk in drugih evropskih centrov. Prinašali ali pošiljali so mu jih tudi prijatelji, sodelavci in drugi znanci. Ob Zoisovi smrti leta 1819 je knjižnica obsegala najbolj obširno zbirko slovenskih, slovanskih (predvsem južnoslovanskih) in slavističnih knjig in rokopisov v tem delu Evrope. V knjižnici, ki je bila shranjena v posebnih omarah v drugem nadstropju Zoisove palače, je bilo odlično zastopano naravoslovje. Med temi knjigami so bila tudi dela na Kranjskem delujočih tujcev Giovannija Antonia Scopolija (*Flora Carniolica*) in Baltazarja Hacqueta (*Oryctographia Carniolica*). V knjižnici prav tako ni primanjkovalo zgodovinskih, geografskih in leposlovnih del, ki so se skupaj s političnimi in filozofskimi spisi najpogosteje znašla na seznamih prepovedanih knjig.³⁶

Za slovensko zgodovino najpomembnejši del so sestavljali slovenski, slovanski in slavistični tiski in rokopisi. Med drugim so bila v knjižnici starejša slovenska dela Trubarja, Dalmatina in Bohoriča, novejša slovenska dela Pohlina, Japlja in Gutsmana ter dela hrvaške, srbske in dalmatinske književnosti. Knjižnico so urejala in zanjo skrbela tako slavna imena, kot sta bila Kumerdej in Kopitar, v ljubljansko licejsko knjižnico pa jo je vključil Matija Čop. Zois je knjige iz svoje knjižnice seveda posojal svojim prijateljem in znancem. Med knjigami je bilo tudi nekaj takih, ki so včasih veljale za prepovedane, vendar je Zois svojo knjižnico intenzivno širil ravno v času vladavine Jožefa II., ki je knjižni trg močno liberaliziral. Tako je lahko Zois svojo zbirko dopolnjeval na legalen in seveda cenejši način. Posebej velja omeniti, da niso knjige, ki so sestavljale glavni in najdragocenejši del knjižnice, nikdar zanimale habsburške cenzure, saj je šlo za slavistične in naravoslovne vsebine. Takšna dela pa niso bila prepovedana niti po obdobju Jožefa II., v času restavracije, tako da ne čudi, da je bil eden najslavnejših obiskovalcev Zoisove knjižnice knez Klemens von Metternich eden največjih zagovornikov cenzure (ne pa najstrožji od oblastnikov v habsburškem imperiju),³⁷ hkrati pa tudi rešitelj ene najpomembnejših zbirk za slovenski narod. Metternich si je Zoisovo knjižnico prvič ogledal leta 1816, drugič pa leta 1821 za časa

36 Svöljšak, Vidmar, *Knjižnica barona Žige Zoisa*; Vidmar, *Knjižnica Žige Zoisa kot žarišče*, str. 37–39; Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 237.

37 Več o Metternichovem odnosu do cenzure v: Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 31–36.

Ljubljanskega kongresa. Po drugem obisku je dosegel, da je avstrijska vlada leta 1823 odobrila nakup večjega dela knjižnice v vrednosti 7000 goldinarjev. Nakup je dovolil sam cesar Franc I. Knjige so bile nato podarjene licejski knjižnici v Ljubljani, katere naslednica je današnja Narodna in univerzitetna knjižnica (danes je identificiranih skoraj 2300 naslovov v več kot 5000 zvezkih).³⁸ Dela slovenskih in drugih južnoslovanskih avtorjev, ki jih je rad zbiral Zois, sicer tedaj niso povzročala posebnih težav habsburškim cenzorjem, saj je bila v letih 1821–1848 prepovedana le ena knjiga v slovenskem jeziku, v letih 1792–1820 pa nobena.³⁹ Od del v drugih južnoslovanskih jezikih je bilo v letih 1821–1848 prepovedanih le 22 knjig in rokopisov v srbsčini in eno delo v ilirščini (hrvaščini). V tem obdobju je bilo prepovedanih največ knjig in rokopisov v nemškem jeziku, kar 24 466. Za čas vladavine Jožefa II. žal ni ohranjenih podatkov.⁴⁰

Kljub vsemu je Zois imel tudi filozofska in politična dela, ki so bila med najbolj spornimi in iskanimi v Evropi. Tako najdemo v njegovi knjižnici dela Voltaira, Montesquieuja, D'Alemberta in Rousseauja ter skrajšano izdajo francoske *Enciklopedije*. Skratka, Zois je imel največjo zbirko razsvetljenskih (dovoljenih in prepovedanih) del na naših tleh.⁴¹

Jožef II. je sicer mnogo restrikcij glede dotlej prepovedanih knjig, njihovega nakupa oziroma dostopa do njih, odpravil. Zoisu je to v osemdesetih letih 18. stoletja gotovo dodatno olajšalo širjenje knjižnice, čeprav mu je bilo kot članu posvetne družbene elite že tako ali tako praktično omogočeno branje bolj delikatnih, težje dostopnih, dražjih in neoglaševanih publikacij, do katerih navaden državljan ni imel dostopa ali pa zanje ni imel sredstev.

38 Svolfšak, Vidmar, *Knjižnica barona Žige Zoisa*; Vidmar, *Knjižnica Žige Zoisa kot žarišče*, str. 39–42.

39 Na spletni strani <https://www.univie.ac.at/zensur/> (*Verpönt, Verdrängt – Vergessen?*) so zbrani podatki o cenzuriranih delih v habsburški monarhiji. Edino delo v slovenščini, ki je bilo prepovedano v predmarčni dobi, je *Shivljenje svetiga Joshta* neznanega avtorja. Delo je bilo označeno s cenzurno stopnjo *non admittitur* (<https://www.univie.ac.at/zensur/>, geslo: »Slowenisch«).

40 O številu prepovedanih knjig in rokopisov obsežno piše Bachleitner, *Die literarische Zensur in Österreich*, str. 151–173 (tabele in grafi po jezikih, letnicah, žanrih, največkrat prepovedanih avtorjih ter celo založbah).

41 Svolfšak, Vidmar, *Knjižnica barona Žige Zoisa*; Vidmar, *Avtorji in bralci prepovedanih knjig*, str. 21; Vodopivec, *Od Pohlenove slovnice do samostojne države*, str. 20. Zadnji katalog Zoisove knjižnice z naslovom *Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus* iz leta 1821 je ohranjen v Zbirki rokopisov, redkih in starih tiskov v NUK v Ljubljani (Ms 677), dostopen pa je tudi na: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-HPBII5XS/1f79a5f6-9a-ba-4c42-96ca-f5a96122941b/PDF>.

Njegove knjižnice država ni mogla oziroma hotela ogroziti, kar se je pokazalo pozneje, ko jo je kupila za lastno, licejsko knjižnico.

Jožef II. je pri svojih reformah vsekakor imel podpornike med posvetno elito na Kranjskem, med drugim v krogu Žige Zoisa. Pa tudi cerkveni krogi niso bili imuni za modernizacijo: na Kranjskem je bilo več močnih zagovornikov janzenizma oziroma reformnega katolištva. Radikalnejša reformna struja Cerkve v katoliškem delu Svetega rimskega cesarstva pa se je imenovala febronianizem – po trierskem pomožnem škofu Johannu Nikolausu von Hontheimu, ki je v svojih spisih uporabljal psevdonim Febronius. Febronianizem se je zavzemal za omejitev papeške moči nasproti škofovski. Papeško avtoriteto in vladarsko moč naj bi po tem naziranju zamenjala moč cerkvenega (škofovskega) koncila. Ravno v prizadevanjih po omejevanju moči papeža so privrženci febronianizma našli zaveznika v državi oziroma absolutističnih vladarjih, ki so se zavzemali za podreditev cerkvene oblasti državi. Eden najpomembnejših predstavnikov reformnega katolištva v habsburški monarhiji, ne le na Kranjskem, je bil sam ljubljanski škof Karel Janez grof Herberstein.⁴²

Karel Janez Herberstein in jožefinska cenzura

O cerkveni podpori cenzurnim reformam Jožefa II. Adolph Wiesner v svojem delu *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformazion bis auf die Gegenwart* piše:

Es ward bereits erwähnt, daß Joseph noch vor Kundmachung des Zensurgesetzes, das eine ausschließliche weltliche Zensur begründet, die Bischöfe des Landes bedeutete, daß sie sich in Zensurgeschäfte nicht mischen, ihrem untergeordneten Klerus nicht Bücher verbieten sollen, die von der Hofkommission für jedermann erlaubt worden. Mehrere geistliche Oberhirten, wie die Bischöfe von Salzburg, Laibach und Königgrätz unterstützten die Absichten des Kaisers mit edlem Eifer, andere hielten es jedoch für ihre Pflicht, die Zensur wie früher neben den weltlichen Behörden auszuüben.⁴³

42 Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 238; Sashegy, *Zensur und Geistesfreiheit*, str. 176–177.

43 »Že prej je bilo omenjeno, da je Jožef II. še pred razglasitvijo zakona o cenzuri, ki je vpeljal izključno posvetno cenzuro, domačim škofom povedal, da se ne smejo vmešavati v cenzurne zadeve in svoji podrejeni duhovščini ne smejo prepovedovati knjig, ki jih je dovolila dvorna

Karel Janez Herberstein, najpomembnejši cerkveni podpornik reform Jožefa II. na Kranjskem, se je rodil leta 1719 v Gradcu kot potomec stare plemiške rodbine. Teologijo je najprej študiral na univerzi v Salzburgu (1735–1740), nato pa pri dominikancih v Rimu (1740–1743). Vpliv njegove rodbine in cerkvenih oblastnikov, med njimi kardinala Migazzija, mu je zagotovil bleščečo duhovniško kariero. Že leta 1743 je postal kanonik v Tridentu, kjer se je veliko ukvarjal s pastoralo. Leta 1769 je bil imenovan za koadjutorja ljubljanskega škofa Leopolda Jožefa Petazzija s pravico do nasledstva, obenem pa še za naslovnega škofa v Mindnu. Po Petazzijevi smrti leta 1772 je prevzel ljubljansko škofijo. Po cesarjevi reorganizaciji avstrijskih škofij, pri kateri je svetoval in dejavno sodeloval, bi moral leta 1787 postati ljubljanski nadškof in metropolit, vendar papež Pij VI. ni hotel potrditi njegovega imenovanja, dokler ne bi preklical svojih zmot glede verske tolerance in škofovskih pristojnosti, ki jih je zapisal v svojem pastirskem pismu leta 1782. Leta 1787 je umrl, ne da bi dočakal potrditev iz Rima.⁴⁴

Škof Herberstein je imel tudi veliko zbirko knjig, čeprav se ni mogla primerjati s Zoisovo. Po seznamu *Catalogue de Prince Eveque de Laibach Comte Charles H.* iz okoli leta 1772 je štela 995 naslovov. Veliko del je bilo na primer s področja teologije in apologetike, veliko je bilo izdaj Biblije ter del o janzenističnem cerkvenem pravu in janzenističnih liturgičnih reformah. Škof je kazal še zanimanje za dela (političnih) filozofov, med katerimi so bila seveda tudi nekatera prepovedana, na primer Montesquieujev *Duh zakonov* in Pufendorfova dela. Prepovedane knjige v rokah cerkvenega dostojanstvenika niso bile seveda nikakršna posebnost, saj so člani družbene in intelektualne elite lahko prišli do tovrstnih tiskov bodisi s potrebnimi dovoljenji bodisi brez njih. Knjižna zbirka tudi kaže Herbersteinovo ideološko prepričanje, že izoblikovano v času škofovanja v Ljubljani. Škof je podpiral jožefinske reforme, posebej versko toleranco, se strinjal z zunanjim nadzorom, ki ga je v Cerkvi izvajala posvetna oblast, in bil nenaklonjen tradicionalnim verskim praksam, na primer romanjem in češčenju relikvij. S takšnim prepričanjem je bil idealen zaveznik za raz-

komisija. Več visokih dušnih pastirjev kot škofje Salzburga, Ljubljane in Hradca Královéga je podpiralo cesarjeve namere s plemenito vnemo, drugi pa so imeli za svojo dolžnost, da so kakor včasih izvajali cenzuro poleg posvetnih oblasti.« Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 171 (prevod je delo avtorja poglavja).

44 Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 211–230; Lesar, Herberstein, Karel Janez.

svetljenega absolutista, kot je bil Jožef II. Škofovo povezovanje reformnega katolištva in jožefinizma je doseglo vrhunec v nemškem pastirskem pismu *Hirtenbrief an die Geistlichkeit, und das Volk der Laybachischen Diöces*, ki ga je dal natisniti pri Janezu Frideriku Egerju v Ljubljani z letnico 1782. V tem pismu si je zadal nalogo branitelja in izvrševalca celotne jožefinske cerkvene politike, kar je tudi dosledno izvajal. Vsaj v letih 1779–1780 je bil predsednik komisije za revizijo knjig.⁴⁵

S takšnim nastopom pa ni bil najbolj priljubljen med podrejenimi duhovniki in verniki. Skrbno je načrtoval reformo študija teologije, ki so ga do leta 1774 še izvajali jezuiti. Za nove profesorje je izbral kandidate, ki so ustrezali njegovim usmeritvam, prav takšne duhovnike pa je nastavljal na vplivna mesta v svoji bližini in v škofiji sploh. Velik del škofijske duhovščine je bil ob njegovi smrti vzgojen v duhu reformnega katolištva. Za ravnatelja Schillingove ustanove je Herberstein leta 1778 imenoval Jurija Japlja, ki je začel pod njegovim patronatom skupaj s sodelavci prevajati Sveto pismo v slovenščino. Tako smo Slovenci v letih 1784–1802 dobili tudi katoliški prevod Svetega pisma. Pred tem, 14. 11. 1781, pa je Herberstein odrekel patru Marku Pohlinu potrdilo za izdajo njegovega slovenskega prevoda Svetega pisma, saj diskalceat ni spadal v njegov krog. Vsekakor ni imel Herberstein do slovenščine nobenih predsodkov in je podpiral izdaje v slovenskem jeziku (še posebej, če so se strinjale z reformnim katolištvom). V njegovem času so dobili duhovniki najpotrebnejše slovenske knjige za pastoralno delo med ljudstvom, med drugim lekcionar, molitvenik, katekizem, pesmarico itn.⁴⁶

Razcvet knjižnega trga

Ljubljana je za časa vladavine Jožefa II. znova dobila časopis, ki pa je dobil še konkurenco. Poleg ponudbe časopisja se je razširila tudi ponudba knjig, brošur in ostalih tiskovin. Po letu 1765 je v Ljubljani deloval le en tiskar – Janez Friderik Eger, ki je monopolni položaj obdržal vse do leta 1782, potem pa je Jožef II. sprejel nov zakon, po katerem so koncesije za tiskarje podeljevali na Dunaju. Nato sta dobila koncesijo v Ljubljani še Ignac Alojz

45 Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 211–230; Lesar, Herberstein, Karel Janez; Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 238.

46 Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 211–230; Lesar, Herberstein, Karel Janez; Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 238.

Kleinmayr in Mihael Promberger, vendar ni tiskarna zadnjega nikdar zaživila. Leta 1786 se jima je pridružil še tretji tiskar – Ignac Merk. V prvi polovici 18. stoletja je bilo običajno, da so drobne tiskovine prodajali knjigovezi, tiskar pa je bil poleg svojega osnovnega poklica tudi knjigotržec, prodajalec knjig. V šestdesetih letih 18. stoletja so se v Ljubljani pojavili prvi specializirani trgovci s knjigami. Med prvimi so bili Alojz Raab, Lovrenc Bernbacher in Mihael Promberger, v osemdesetih letih, za časa Jožefa II., pa sta se jim pridružila še Viljem Henrik Korn in Janez Jurij Licht, ki je v devetdesetih letih 18. stoletja prevzel Prombergerjevo knjigarno.⁴⁷

Ljubljana je imela tako za časa Jožefa II. sedem trgovcev s knjigami. Knjige v ponudbi so lahko oglaševali v časopisih, ki so v tem obdobju izhajali v Ljubljani. Pred jožefinsko dobo, leta 1775–1776, je bil to časopis *Wochentliches Kundschaftsblatt des Herzogthum Krain*, ki ga je ustanovila kranjska Družba za kmetijstvo in koristne umetnosti. Sledilo je nekajletno zatišje, po katerem je Celovčan Kleinmayr leta 1783 začel izdajati *Wöchentlicher Auszug von Zeitungen*, ki se je leto kasneje preimenoval v *Laibacher Zeitung*. Mnogo podatkov o knjigotrški ponudbi v Ljubljani konec 18. stoletja je mogoče pridobiti ravno iz oglasov v teh časopisih. Enako pomemben vir so katalogi knjig, ki so jih izdajali nekateri specializirani trgovci s knjigami.⁴⁸

Ljubljanski trgovci s knjigami so se med seboj razlikovali po ponudbi. Večinoma so tudi izdajali in zalagali knjige in druge publikacije.

Janez Friderik Eger je v svoji tiskarni, ki je bila do leta 1782 edina v Ljubljani, natisnil skoraj vse slovenske in slovenistične tiske med letoma 1765 in 1782, med drugim Pohlinova dela, snopiče Japljevega in Kumerdejevega prevoda Svetega pisma in Linhartov *Poskus zgodovine Kranjske*. Poleg uradnih aktov je tiskal časopis *Wochentliches Kundschaftsblatt des Herzogthum Krain*, kasneje pa Vodnikove *Lublanske novize* (1797–1800). Ni tiskal le zase, temveč tudi za ostale ljubljanske založnike in knjigotržce (Promberger, Korn, Raab). Leta 1778 ali 1779 je dobil privilegij in postal edini izdajatelj in tiskar šolskih knjig v deželi. Ta monopol je ohranil do konca stoletja, tako da so bile šolske knjige

47 Dular, *Živeti od knjig*, str. 142–143, 160, 168.

48 Pastar, *Odmevi mednarodnih dogodkov*, str. 15–18; Dular, *Živeti od knjig*, str. 143.

njegova glavna prodajna niša. Njegova glavna dejavnost je bila sicer tiskarstvo, ne založništvo in knjigotrštvo.

Alojz Raab, knjigovez, knjigotržec in založnik, je zalagal razne publikacije od nabožnih v slovenščini do takih, namenjenih intelektualcem (npr. nemški prevod enega izmed Ciceronovih govorov).

Lovrenc Bernbacher je bil prav tako knjigovez, ki se je ukvarjal tudi z založništvom. Leta 1768 je založil Pohlinovo *Kraynsko grammatiko*.

Mihael Promberger je ostal le knjigarnar, čeprav je imel koncesijo za tiskarja. Predvsem je izdajal knjige z versko vsebino, vendar njegova knjigarna ni bila dobro založena le s teološkimi, temveč tudi z glasbenimi, medicinskimi, pravnimi in zgodovinskimi deli, natisnjenimi v raznih nemških mestih in Benetkah. Leta 1784 je prodajal Voltairovo avtobiografijo. Prodajal je tudi knjige, ki jih je imel na zalogi dunajski založniški mogul Trattner, kar je poudarjal v svojih oglasih.

Ignac Merk je bil sprva vodja Kleinmayrjeve ljubljanske tiskarne, leta 1786 pa je lahko odprl lastno tiskarno. Od leta 1787 je za mestni svet tiskal njegove uradne objave. Tiskal in prodajal je predvsem uradne publikacije in časopise ter precejšnje število gledaliških del.

Ignac Alojz Kleinmayr je za časa Jožefa II., leta 1782, dobil dovoljenje za odprtje tiskarne v Ljubljani. Leta 1784 je dobil desetletni privilegij za tiskanje uradnih deželnoknežjih predpisov za vse tri notranjeavstrijske dežele. Bil je zvest pristaš jožefinizma in leta 1787 mu je Jožef II. podelil plemiški naslov. Izdajal je časopis *Laibacher Zeitung*, v katerem je objavljajl oglase tudi za druge ljubljanske knjigotržce (Korn, Promberger). Tiskal je knjige v nemščini in slovenščini, leta 1790 Linhartovo komedijo *Ta vesseli dan, ali Matizhek se sheni*. Izbira v njegovi knjigarni je bila pestra: verske, ekonomske, otroške in vzgojne knjige, grafike, koledarji in formularji. Med leposlovnimi knjigami velja omeniti dela Shakespeara (*Hamlet*) in Voltaira (*Kandid*). Pozneje je imel v svoji knjigarni v Ljubljani tudi izposojevalnico knjig (seznam del je ohranjen iz leta 1795; izposoditi si je bilo mogoče 262 naslovov).

Viljem Henrik Korn je bil protestant, zato v Ljubljani ni mogel opravljati dejavnosti pred tolerančnim patentom leta 1781. Leta 1782 pa je v Ljubljani že prodajal knjige. Sprva je sodeloval s celovškim knjigarnarjem Karlom Friderikom Walliserjem. Walliser je za svoje kupce pripravljajl knjižne kataloge, ki jih je tiskal Kleinmayr. Katalog iz leta 1782 sta skupaj izdala

Walliser in Korn – prodajala sta iste knjige. Korn je leta 1783 izdal svoj prvi samostojni ljubljanski knjigotrški katalog. Sledilo jih je še mnogo: ohranjeni so katalogi iz let 1785, 1787, 1788, 1789, 1790 in 1797. Korn je založil mnogo za Slovence pomembnih del, med njimi Linhartovo zgodovino, Vodnikovo *Veliko* in *Malo pratiko* in Kopitarjevo slovnico.⁴⁹

Za raziskovanje knjigotrške ponudbe ter vpliva reform, tudi cenzurne, na knjižni trg na Kranjskem v času Jožefa II. so pomembni Kornovi knjižni katalogi, ki se jih je iz tega obdobja ohranilo sedem, osmi pa je iz leta 1797. Z njihovo pomočjo lahko spremljamo knjižno ponudbo ter razvoj in spremembe v cenzurni politiki. Še posebej pomemben pri tem je katalog iz leta 1797, ki resda ne spada v jožefinsko obdobje, vendar je iz njega lepo razvidno, da se je pred tem končalo obdobje večje svobode, ki so jo uživali bralci v habsburški monarhiji pod Jožefom II. V kataloški ponudbi sem se osredotočil predvsem na leposlovna, filozofska in politična dela, ki so bila prepovedana pred in po vladavini Jožefa II. V habsburških deželah je bil med letoma 1754 in 1780 najbolj prepovedan avtor Voltaire – z 92 naslovi. Med prepovedanimi avtorji so prevladovali Francozi, med njimi Rousseau in Diderot, manjkali pa niso niti Defoe, Hume, Goethe in Ovidij. V jožefinski dobi najdemo med najbolj prepovedanimi avtorji nova imena, kot so Karl Friedrich Bahrtdt (15 del), Karl von Güntherode (6 del), Friedrich von Trenck (6 del), Christian Gottlieb Berger (5 del) itn. Seznam je krajši in tudi avtorji so danes manj znani. Po obdobju Jožefa II. in Leopolda II., v letih 1792–1820, pa so bili najbolj prepovedani avtorji: Christian Friedrich Sintenis (36 del), Johann Friedrich Ernst Albrecht (30 del), Christian Daniel Voss (29 del) itn. Prevladovali so nemško pišoči avtorji.⁵⁰

Že prvi katalog, ki ga je Korn izdal skupaj z Walliserjem leta 1782, prinaša na 40 straneh 471 naslovov publikacij. Med zanimivejšimi so dela Shakespeara (»sämtliche Schauspiele«) in (prej prepovedanega) Miltona (»Verlohrnes Paradies« iz leta 1780 in »Das wiedereroberte Paradies« iz leta 1781). Prvi samostojni Kornov katalog iz leta 1783 prinaša na 65 straneh 830 naslovov z raznovrstnih področij, urejen pa je po abecedi avtorjev oziroma naslovov. V dodatku so navedena teološka dela. V tem katalogu najdemo več nekoč prepovedanih del, med drugim izpod peresa Voltaira (»vermischte Schriften« in »Versuch einer allgemeinen Weltgeschichte«),

49 Dular, *Živeti od knjig*, str. 143–223.

50 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 80–84, 153–154.

Diderota, Rousseauja, Defoeja, Swifta, Miltona, Fieldinga, Schillerja, Lessinga in Goetheja. Katalog iz leta 1785, ki ima enak koncept, prinaša na 62 straneh 777 naslovov knjig. Od kritičnih avtorjev ponuja Montesquieuja (»Werk vom Geist der Gesetze«) in Voltaira (mdr. »Privatleben des Königs von Preußen«). Katalog iz leta 1787 je manj obsežen (457 naslovov), katalog iz leta 1788 pa je še krajši (372 naslovov). Še vedno se je dalo kupiti izvirne izdaje Voltaira in Rousseauja. Naslednjo leto je katalog prinašal 437 naslovov na 22 straneh.

Katalog iz (domnevno) leta 1790 je najobsežnejši po številu knjižnih naslovov in edini nedatiran (na podlagi navedenih letnic izidov ga je mogoče datirati – ne prej kot – v leto 1790). Obsega 48 strani in navaja 870 naslovov. Zadnji ohranjeni Kornov knjižni katalog iz leta 1797 je bil objavljen že v obdobju poostrene cenzure v habsburških deželah. Na 36 straneh je predstavil 493 del. Urejen je bil podobno kakor starejši, po tematiki in abecedi. V njem na primer najdemo romana *Don Kihot* in *Robinson Crusoe* ter Kantova zbrana dela. Na zadnjih šestih straneh so našteje francoske knjige, ki jih je 69. Oglasov za dela Voltaira, Rousseauja, Montesquieuja in drugih izpostavljenih razsvetljencev ni več.⁵¹

Pri pregledu knjižnih katalogov in oglasov v ljubljanskih časopisih za časa vladavine Jožefa II. se pokaže, da so dobili bralci na Kranjskem tedaj dostop do mnogih dotlej prepovedanih ali težko dosegljivih knjig, ki so bile nekoč namenjene predvsem družbeni eliti ali zaprtim krogom strokovnjakov. To se vidi predvsem pri možnosti nakupa dotlej spornih knjig francoskih razsvetljencev, ki so bile prepovedane v večini evropskih držav. Opazna je razlika med Kornovimi katalogi iz jožefinske dobe in tistim iz leta 1797, saj je oblast tedaj znova vzpostavila strožjo cenzuro, to pa se je poznalo tudi pri knjigotrški ponudbi: sporni francoski razsvetljenci so izginili.

Za časa vladanja Jožefa II. je Ljubljana dobila dva nova domača časopisa, pred tem pa »dolgih sedem let« ni imela nobenega. Leta 1783 je začel izhajati *Wöchentlicher Auszug von Zeitungen*,⁵² ki se je naslednje leto prei-

51 Dular, *Živeti od knjig*, str. 194–223; NUK, GS I 23689.

52 Časopis *Wöchentlicher Auszug von Zeitungen* je izdajal Ignac Alojz Kleinmayr, ki je začel že leta 1770 izdajati časopis v Celovcu. 20. 12. 1782 je dobil dovoljenje za izdajanje časopisa tudi v Ljubljani. Ta je začel izhajati 1. 1. 1783 in je pod omenjenim naslovom izhajal eno leto. V NUK je ohranjenih le 21 števil. Gl. Pastar, *Odmevi mednarodnih dogodkov*, str. 18–20.

menoval v *Laibacher Zeitung*.⁵³ Leta 1788 ali 1789 je dobil konkurenco v časopisu *Merkische Laibacher Zeitung*.⁵⁴ Časopis *Laibacher Zeitung* je o smrti Jožefa II. 2. marca 1790 poročal takole:

Wien, den 20. Horn. Nachdem des Kaisers Gesundheitsumstände seit einigen Tagen allmählig gefährlicher geworden waren, sind Allerhöchstdieselben diesen Morgen um halb 6 Uhr verschieden. Hierüber drückt sich die Grazer Bauernzeitung ungemein schön aus; Hier ist die Stelle: Grosser Gott! Es hat deiner Vorsicht gefallen unsern Monarchen den 20. dies frühe um ½ 6 Uhr von dieser Bahne der Sterblichen abzurufen. [...] Dank dir, grosser Monarch! Holde, liebliche Zephyre säuselt sanft um die Ruhestätte dieses Ueberbleibels eines grossen Landesfürsten, und saget dem stürmenden Nord, der vom Pol zu Pol mit Brausen seine Fittige schwingt, er soll bis zu den Krönländern hin, ja bis an die äusserste Gränzen des Erdballs mit klagender Stimme heulen: Joseph der II. ist nicht mehr.⁵⁵

53 Časopis *Laibacher Zeitung* (1784–1918) je imel, kot njegov predhodnik, sprva štiri strani. Izhajal je prav tako enkrat tedensko, ob četrtnih. Še naprej je objavljaval novice iz monarhije in tujine. V njem so se pojavljali tudi oglasi in licitacije. Od leta 1789 naprej se je delil na dva dela: prvi je prinašal domače, drugi pa tuje novice. Zaradi konkurence po letu 1788 se je razširil na osem strani in dobil prilogo. Začel je izhajati dvakrat tedensko, ob sredah in sobotah. Izvodi časopisa so ohranjeni v NUK. Gl. Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*; Pastar, *Odmevi mednarodnih dogodkov*, str. 20–23.

54 Časopis *Merkische Laibacher Zeitung* je izdajal Ignac Merk. Prva številka naj bi izšla leta 1788 (knjižnica Narodnega muzeja Slovenije ne hrani nobenega primerka iz tega leta, je pa ta letnica zapisana na kataložnih kartonih). Najstarejše ohranjene številke, ki so nam danes dostopne, so iz leta 1789. Merk je posnemal zunanjo podobo in vsebino Kleinmayrjevega časopisa. Merkovo časopis je izhajal dvakrat na teden, in sicer ob sredah in sobotah. Imel je osem strani, po potrebi več. Tudi ta časopis je spremljala priloga, ki je imela dve do osem strani. Priloga *Anhang* je vsebovala patente, oglase in novice. Druga priloga iz leta 1789 je imela naslov *Kriegsvorfälle*. Časopis je prenehal izhajati ob koncu leta 1797, ko je umrl Ignac Merk. Ohranjene številke iz leta 1789 so v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije. Gl. Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*; Pastar, *Odmevi mednarodnih dogodkov*, str. 24–28.

55 »Dunaj, 20. februarja. Potem ko je zdravstveno stanje cesarja že več dni postopno postajalo vse nevarnejše, so se ob pol šestih zjutraj najvišji poslovili. O tem se je prelepo izrazil graški Kmečki časopis. Tukaj je ta del. Veliki Bog! Tvoji previdnosti je pripadlo, da je našega monarha 20. tega meseca zjutraj ob pol šestih poklicala s poti smrtnih. [...] Hvala ti, veliki monarh! Mili ljubki zefir, zašumi nad počivališčem teh ostankov velikega deželnega kneza in povej viharnemu severniku, ki bučno zamahuje s svojimi krili od pola do pola, naj zatuli s tožecim glasom vse do kronskih dežel, da, vse do skrajnih meja zemeljske oble: Jožefa II. ni več.« *Laibacher Zeitung*, 2. 3. 1790, str. [1] (prevod je delo avtorja poglavja).

IV. Sklep

Cenzura v habsburški monarhiji je potekala vertikalno. Njeno strogost oziroma stopnjo za celotno državo sta določala Jožef II. in centralna cenzurna komisija na Dunaju. Cesarjeve reforme na področju cenzure in knjigotrštva, ki so v veliki meri sprostile knjižni in časopisni trg, so imele pozitiven vpliv na kulturno in intelektualno življenje na Kranjskem. Reformna politika, popuščanje cenzure in lažji dostop do literature so prebivalcem dežele Kranjske, v kombinaciji z osnutki meščanske intelektualne elite (Zoisov krog) in novo generacijo duhovnikov (škof Herberstein in njegov janzenistični krog), prinesli napredek. Kulturno življenje v Ljubljani je postalo živahnejše, število prodajalcev knjig, tiskarjev, knjigarn in časopisov se je znatno povečalo. Predvsem je dobil lažji dostop do knjig za časa vladavine Jožefa II. meščanski razred. Družbene elite so že za časa Marije Terezije in prej imele dostop do prepovedane literature. Tudi v času Jožefa II. so bile sicer določene knjige nedostopne, vendar v mnogo manjšem obsegu. Na trgu je bilo zdaj mogoče dobiti prej prepovedane knjige francoskih razsvetljencev in drugih znanih filozofov. Širšo dostopnost dotlej prepovedane literature lepo kažejo katalogi ljubljanskega knjigarnarja Viljema Henrika Korna. Ista literatura je izginila iz Kornovega kataloga v prvih letih vladavine cesarja Franca II., ko se je habsburška cenzura znova poostрила.

V jožefinskem obdobju so na Kranjskem izšle pomembne knjige v slovenskem in nemškem jeziku, ki so jih napisali kranjski razsvetljenci. Šolski sistem, ki ga je vzpostavil Jožef II. skupaj s svojo materjo, je v 19. stoletju dal mnoge intelektualce, ki so dokončno izpeljali kulturni in intelektualni razcvet slovenskega naroda. Obenem pa je kratka omilitev cenzure pod Jožefom II. vplivala na razvoj javnega mnenja v habsburški monarhiji, ki je bilo resda še v povojih, vendar je, kot se je pokazalo, obstajalo. Cesarjeve reforme so imele sploh velik vpliv na nadaljnji razvoj habsburškega imperija, pa čeprav se nekatere niso obdržale niti do konca njegovega vladanja, kot se je zgodilo z omilitvijo cenzure. Poskus uvedbe represivne cenzure resda ni uspel, postavil pa je temelje in vzbudil upanje na milejšo cenzuro in njeno dokončno odpravo. Takšen razvoj in vpliv cenzure sta v okviru habsburškega imperija vsekakor določala tudi Kranjsko.

Viri in literatura

Arhivski vir

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK)

– GS I 23689, *Verzeichniß meistens Neuer Bücher, die bei Wilhelm Heinrich Korn Buchhändler in Laibach um beigesetzte Preise zu haben sind*, Laibach, Eger, 1797

Časopisni viri

Laibacher Zeitung, 1784–1790

Merkische Laibacher Zeitung, 1789

Spletni viri

Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-HPBII5XS/1f79a5f6-9aba-4c42-96ca-f5a96122941b/PDF> (dostop: 29. 2. 2020).

Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher: <http://www.univie.ac.at/zensur/info.php> (dostop: 29. 2. 2020).

Zensurordnung für Österreich u.d.E. 1781: <http://www.univie.ac.at/medienrechtsgeschichte/Zensurordnung1781.pdf> (dostop: 29. 2. 2020).

Literatura

Bachleitner, Norbert: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau (Literaturgeschichte in Studien und Quellen, 28), 2017.

Dolar, France M.: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.

Dular, Anja: *Živeti od knjig: Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.

Ingrao, Charles W.: *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2016.

- Kidrič, France: Pohlin, Jožef (1742–1796). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi443475/> (dostop: 29. 2. 2020).
- Lefebvre, Georges: *Francoska revolucija*. Ljubljana: Študentska založba, 2007.
- Lesar, France: Herberstein, Karel Janez, grof (1719–1787). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi227919/> (dostop: 29. 2. 2020).
- Kontler, László: *Madžarska zgodovina: tisočletje v Srednji Evropi*. Ljubljana: Slovenska matica (Zgodovina držav in narodov, 2), 2005.
- Kranjc, Janez: Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. *Kopitarjev zbornik* (ur. Jože Toporišič). Ljubljana: Filozofska fakulteta (Obdobja, 15), 1996, str. 523–534.
- Marx, Julius: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.
- Olechowski, Thomas: *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*. Wien: Manz, 2004.
- Pastar, Andrej: *Odmevi mednarodnih dogodkov v časnikih 18. stoletja na Slovenskem: Magistrsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2011.
- Sashegy, Oskar: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.: Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder*. Budapest: Akadémiai Kiadó (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 16), 1958.
- Svoljšak, Sonja, Luka Vidmar: *Knjižnica barona Žige Zoisa: Središče razsvetljenske kulture na Slovenskem / Baron Sigismund Zois's Library: The Centre of Enlightenment Culture in Slovenia* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2019.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec: *Slovenska zgodovina: Družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008. <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?urn=SISTORY:ID:902> (dostop: 29. 2. 2020).
- The Use of Censorship in the Enlightenment* (ur. Mogens Lærke). Leiden, Boston: Brill (Brill's Studies in Intellectual History, 175), 2009.
- Vidmar, Luka: Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: Libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / Authors and Readers of Banned Books in Slovenian Lands in the Early Modern Age: Libri Prohibiti from the National and University Library Collection. *In vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 9–59.
- Vidmar, Luka: Knjižnica Žige Zoisa kot žarišče slovenskega kulturnega nacionalizma. *Knjižnica*, 59/3, 2015, str. 33–46.

- Vocelka, Karl: *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Wien: Ueberreuter, 2001.
- Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Wiesner, Adolph: *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart: Adolph Krabbe, 1847.
- Winckler, Johann: *Die periodische Presse Oesterreichs: Eine historisch-statistische Studie*. Wien: K. K. statistische Central-Commission, 1875.
- Zensur im Jahrhundert der Aufklärung: Geschichte – Theorie – Praxis* (ur. Wilhelm Haefs, York-Gothart Mix). Göttingen: Wallstein, 2007.
- Žigon, Tanja: *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Študentska založba, 2001.

Censorship in Carniola under Joseph II

The paper deals with the impact of the censorship reform introduced by Emperor Joseph II with regard to the inhabitants and culture of the Duchy of Carniola. The first part of the paper presents the major reforms of censorship that were introduced and applied in all of the crown lands of Austria. It also explains the ideology of the emperor and his advisers, and outlines the political events that together shaped these reforms and made them possible or impossible. The second part of the paper discusses the circumstances in Carniola. Three major circles in Ljubljana benefited from the reforms of Joseph II: the circle of enlightened intellectuals gathered around Baron Žiga (Sigismund) Zois; the circle of reformatory priests gathered around Bishop Karl Johann von Herberstein; and booksellers, such as Wilhelm Heinrich Korn. For the purpose of the paper, newspapers and catalogues of booksellers from that period were analysed and contemporary historiographic literature on censorship was examined. The latter includes *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte* by Thomas Olechowski, *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848* by Norbert Bachleitner, works of Slovenian researchers on the subject (Luka Vidmar, Tanja Žigon, Anja Dular), and so on. Based on historical arguments, the paper shows that the loosening of censorship (albeit limited and temporary) under Joseph II had a positive impact on cultural and intellectual life in Carniola during his reign, and even had a long-term effect in the nineteenth century.

PRISOTNOST IN/ALI ODSOTNOST FILOZOFSKO
TER POLITIČNO SPORNIH OZIROMA
PREPOVEDANIH FRANCOSKIH, ANGLEŠKIH
IN AMERIŠKIH AVTORJEV IN NJIHOVIH DEL V
LICEJSKI KNJIŽNICI V LJUBLJANI DO LETA 1848

Sonja Svoljšak

Uvod

V prvem delu prispevka je predstavljen pregled glavnih mejnikov in pravnih aktov, povezanih z organizacijo in delovanjem knjižne cenzure v habsburških deželah oziroma na Kranjskem v obdobju od sredine 18. stoletja do sredine 19. stoletja oziroma za časa vladavine Marije Terezije, Jožefa II., Leopolda II., Franca II. oziroma I. in Ferdinanda I. Temu sledi pregled vpliva s knjižno cenzuro povezanih zakonov in podzakonskih aktov na nabavne politike ter evidentiranje, postavitve in izposajo prepovedanih avtorjev in del v licejski knjižnici v Ljubljani.

V nadaljevanju je opravljena kratka primerjava prisotnosti nekaterih odmevnejših francosko in angleško pišočih avtorjev na rimskem indeksu in na cesarskih cenzurnih seznamih, sledi pa pregled prisotnosti posameznih s cesarsko cenzuro prepovedanih francoskih, angleških in ameriških avtorjev iz obdobja razsvetljenstva ter njihovih del v zbirki licejske knjižnice z ozirom na čas (med 1774 in 1848 oziroma kasneje) ter način pridobitve.

Cilji raziskave so trije:

- Na primeru zbirke licejske knjižnice oziroma zbirke današnje Narodne in univerzitetne knjižnice preveriti za omenjeno obdobje ugotovitev, ki izhaja iz pregleda vsebine druge največje javne študijske knjižnice v 18. stoletju v deželi, Semeniške knjižnice, da »na Kranjskem v 17. in 18. stoletju ni bilo veliko ljudi, ki bi se zanimali za sočasno racionalistično, materialistično, še manj empiristično filozofijo,« ki posredno implicira tudi, da Kranjcev spremljanje sočasne francoske, angleške in ameriške razsvetljenske filozofije in politične filozofije ni zanimalo.¹

¹ Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem*, str. 253.

- Ugotoviti, kako so cenzurne politike vplivale na nabavne politike oziroma pridobivanje, evidentiranje in izposajo obravnavanih spornih oziroma prepovedanih del v licejski knjižnici do leta 1848.
- Ugotoviti, kdo so bili nekdanji lastniki oziroma bralci posameznih del, ki so kljub cenzurni zakonodaji, cenzurnim seznamom, predpisom, uredbam in navodilom na različne načine postala del zbirke ljubljanske licejske knjižnice, v katerem obdobju so bila ta dela (že) prisotna na današnjem slovenskem ozemlju oziroma v zbirki licejske knjižnice ter na kakšen način so vanjo prišla.

Prednost raziskave je, da temelji na pregledu primarnih virov oziroma gradiva licejske knjižnice ter najzgodnejših popisov knjižničnega gradiva ter ohranjenih katalogov in akcesijskih dnevnikov, pomanjkljivost pa se, predvsem pri najzgodnejšem obravnavanem obdobju, kaže v omejeni možnosti celostne obravnave in analize korpusov, ki so v licejsko knjižnico prišli z jožefinskimi reformami. Veliko število knjig iz knjižnic razpuščenih cerkvenih in drugih ustanov so namreč odbrale in v svoje zbirke vključile tudi druge ustanove na čelu z dunajsko cesarsko knjižnico, pri čemer je lahko prihajalo do izločanja posameznih del, zanimivih za pričujočo raziskavo. Velik del teh zbirk je bil v obravnavanem obdobju tudi uničen ali prodan na različnih dražbah.

Deloma je problematično tudi obdobje med letoma 1788 oziroma 1803 ter 1835. Leta 1788 je bil dokončan popis gradiva, ki ga je licejska knjižnica pridobila iz ljubljanskega jezuitskega kolegija, ukinjenih samostanov ljubljanskih avguštincev in bosonogih avguštincev, bistriških kartuzijanov, kostanjeviških in stiških cistercijanov ter devinskih servitov, knjižnice leta 1787 razpuščene kranjske Družbe za kmetijstvo in koristne umetnosti ter posameznih zasebnih zbirk (npr. Peerove, Tauffererjeve, Pfandlove, Barbove),² leta 1803 pa je Franz Xaver Wilde dokončal prvi knjižnični katalog.³ Šele leta 1835 je licejska knjižnica začela voditi akcesijske dnevnike glede na način pridobitve gradiva v tekočem koledarskem letu (nabava, obvezni izvod, dar, zamena).⁴ Precej gradiva, ki ga je licejska knjižnica pridobila v tem obdobju, je ostalo nepopisanega oziroma neevidentiranega

2 NUK, Ms 1946; Svoltjšak, Kocjan, Knjiga kot dar, str. 82–96.

3 NUK, Ms Bibliothecae Caes. Reg. Licei Labacensis Catalogus 1800.

4 NUK, Ms Accessions-Protokolle der Studienbibliothek in Laibach. Angefangen 1835 beendet mit 1860.

še vse do petdesetih let 19. stoletja.⁵ Približna ocena leta/obdobja uvrstitve določenega dela v zbirko je sicer deloma mogoča zaradi postavitve knjižnične zbirke po tekoči signaturi oziroma zaradi podatkov o obsegu zbirke v posameznih obdobjih, v nekaterih primerih pa je zaradi lastniških oznak mogoča tudi identifikacija provenience.

Recepcija in vpliv obravnavanih avtorjev ter njihovih del na sodčasno filozofsko oziroma družbenopolitično misel avtorjev in pomembnejših političnih osebnosti s Kranjskega oziroma njihov vpliv na lokalno filozofsko-politično misel zaradi obsežnosti in kompleksnosti tematike v prispevku nista posebej obravnavana.

Kratek pregled cenzurne politike in knjižne cenzure od Marije Terezije do Ferdinanda I.

Do petdesetih let 18. stoletja je bil osrednja referenca na področju retroaktivne knjižne cenzure na habsburških ozemljih, s tem pa tudi na Kranjskem, rimski *Index librorum prohibitorum*, vodilno vlogo na področju preventivne cenzure pa so imeli dunajski škofovski cenzurni urad, dunajska univerza pod vodstvom jezuitskega reda in lokalni škofi.⁶ Terezijanske administrativne reforme so centralizirale državno upravo in načrtno zmanjševale vpliv cerkvenih avtoritet oziroma jezuitskega reda na področju politično-upravnega in intelektualnega življenja, izobraževanja, pa tudi na področju knjižne cenzure in z njo povezane zakonodaje, postopkov ter kazenskih ukrepov. Pomemben vpliv na reformo cenzure leta 1751 ter na kasnejše politike in upravno-pravne reforme na področju knjižne cenzure je imel vladaričin osebni svetovalec Gerard van Swieten (1700–1772), ki je bil od leta 1759 naprej predsednik cenzurne komisije.⁷ Leta 1749 je vladarica ustanovila Direktorij za javne in komorne zadeve, ki je pokrival tudi področje knjižne cenzure, leta 1751 pa še dvorno cenzurno komisijo, ki je leta 1754 začela izdajati cenzurni seznam oziroma *Catalogus librorum a commissione aulica*

⁵ Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 68.

⁶ Bachleitner, *Austria*, str. 147–153.

⁷ Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 51.

prohibitorum,⁸ na katerem se je do leta 1780 znašlo 4701 prepovedano delo.⁹ Leta 1772 je Marija Terezija državni cenzuri podvrгла tudi teološke oziroma verske vsebine.¹⁰

Cenzurna komisija je v različnih sestavah delovala vse do leta 1781, ko je cesar Jožef II. izdal nov cenzurni pravilnik,¹¹ 13. oktobra istega leta pa je bil razglašen tudi tolerančni patent.¹² Preventivna cenzura je bila precej omiljena, kar je močno vplivalo na povečanje knjižne proizvodnje in uvoza (tudi filozofsko in politično sporne) literature v deželah pod vladavino Habsburžanov.¹³ Nova cenzurna komisija je do leta 1782 močno zmanjšala število prepovedanih knjig, po drugi strani pa si je Jožef II. prizadeval knjižno cenzuro kar najbolj centralizirati.¹⁴ Leta 1783 je bil s posebnim dekretom ustanovljen Cenzurni revizijski urad, pod katerega je sodila cenzurna komisija, leta 1784 pa je, tudi zaradi izrazitega porasta različnih moralno spornih in politično subverzivnih vsebin po omilitvi cenzurne politike na začetku osemdesetih let, prvič po ukinitvi terezijanskega cenzurnega seznama izšel nov, revidiran cenzurni seznam v treh delih.¹⁵

Konec osemdesetih in na začetku devetdesetih let 18. stoletja sta se zaradi francoske revolucije in z njo povezanih groženj političnih nemirov, pa tudi zaradi stopnjujočih se stanovskih zahtev po politično-upravnih reformah,¹⁶ zakonodaja in nadzor na področju tiska, trgovine s knjigo in založništva začela znova zaostrovati.¹⁷ 1. septembra 1790 je cesar Leopold II. v dekretu o varovanju javnega miru določil, da je prepovedano tiskanje in razpečevanje česarkoli, kar bi lahko sprožalo javne nemire, izzvalo nesoglasja, pospeševalo politične diskusije, zmanjševalo poslušnost do vladarja ali spodbujalo dvom v verske resnice.¹⁸ Dvorna cenzurna komisija je začela deželnim cenzurnim uradom dvakrat mesečno pošiljati sezname prepovedane literature.¹⁹

8 *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?*

9 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 49, 55.

10 Vidmar, Avtorji in bralci prepovedanih knjig, str. 17.

11 *Grundregeln zur Bestimmung.*

12 *Patent, Wegen der den augsburgisch und helvetischen Religionsverwandten.*

13 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 65.

14 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 60.

15 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 63.

16 Kuzmics, Axtmann, *Authority, State and National Character*, str. 92, 98.

17 Lavandier, *Le livre au temps de Joseph II*, str. 217–221.

18 *Censorship: A World Encyclopedia*, str. 149.

19 Dovič, *Slovenski pisatelj*, str. 108–109.

Leta 1794 je izšel tudi revidiran seznam prepovedanih knjig, ki je zajemal obdobje od leta 1783 do 1794.²⁰

Leopoldov naslednik Franc II. je cenzurno politiko še zaostroval, največji poudarek njegove uredbe z dne 22. februarja 1795²¹ pa je bil usmerjen proti delom, ki so kritizirala monarhijo, ter proti javnemu oglaševanju in ulični prodaji vseh moralno, politično in versko spornih vsebin. Nobenega rokopisa ni bilo mogoče natisniti brez dovoljenja, pa tudi nobena tuja knjiga ni smela biti natisnjena ali ponatisnjena brez predhodne odobritve cenzurne komisije. Rokopise je bilo treba komisiji predložiti v dveh izvodih, od katerih je bil eden arhivski.²²

Leta 1801 je bila cenzurna komisija podrejena policijskemu ministrstvu.²³ Septembra leta 1803 je izšel nov cenzurni predpis, ki je opredelil postopke pregleda rokopisov, pa tudi ponovnih izdaj in ponatisov pred objavo, ter ocene oziroma oznake, ki jih je moral cenzor pri tem dodeliti posameznim delom. Med prepovedana dela (*damnatur*) so sodila vsa tista dela, ki so nasprotovala Cerкви in krščanstvu oziroma so vsebovala elemente deizma, materializma in socianizma, dela, ki so posredno ali neposredno nasprotovala monarhiji, ter moralno škodljiva dela.²⁴

Med francosko zasedbo Dunaja leta 1809 je bila cenzurna zakonodaja za krajši čas suspendirana, leta 1810 pa jo je cesar Franc I. ponovno zaostрил.²⁵ Nov predpis, ki je bil izdan 14. septembra 1810,²⁶ je knjižno cenzuro urejal vse do leta 1848. Začne se z uvodnim pojasnilom svojega namena, tj. skrbi za ljudstvo, ki ga je treba »obvarovati pred različnimi škodljivimi zastrupljevalci duha in drugimi zmedenci«, v nadaljevanju pa 22 členov našteva tipe škodljive oziroma subverzivne literature (protiverska, amoralna in družbenopolitično subverzivna), določa, da mora vsako delo pred izdajo oziroma natisom pregledati cenzurni urad, (ponovno) določa oznake, ki jih je treba pri tem podeliti posameznemu pregledanemu delu, in njihove definicije (*admittitur, transeat, erga schedam conceditur* in *damnatur*), določa postopke za avtorje, ki morajo predložiti svoje rokopise v pregled

20 *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?*

21 *Der erneuerte Censurordnung.*

22 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 109.

23 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 109.

24 *Zensur-Vorschrift vom 12. September 1803*; Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 462.

25 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 105–106; Bachleitner, *Austria*, str. 149.

26 *Vorschrift für die Leitung des Censurwesens.*

ob objavi doma ali v tujini, ter definira postopke v povezavi z drugimi (predvsem kazenskimi) organi. 18. člen posebej obravnava tudi ponovne izdaje in ponatise del iz drugih evropskih dežel na avstrijskih tleh ter določa postopke cenzorskega pregleda knjig ob njihovem uvozu. Za te so bili na primer neposredno odgovorni knjigotržci, ki so morali uvožene knjige predložiti v pregled deželnim cenzurnim uradom. Med letoma 1810 in 1848 so izhajali tudi sezname domačih in tujih knjig, časopisov, rokopisov, zemljevidov, likovnih del, grafik in muzikalij, ki so se smeli prodajati in/ali tudi oglaševati.²⁷

Stroga zakonodaja in predpisi so predvsem od devetdesetih let 18. stoletja naprej močno vplivali na upad uvoza knjig, periodike in drugih tiskovin iz tujine, na avtarkizem knjižnega trga v habsburških deželah ter samocenzuro, zaznamovali pa so tudi nabavne politike oziroma pridobivanje gradiva v državnih izobraževalnih ustanovah in njihovih knjižnicah. Izzvali so številne kritike in proteste izobraženstva. Poleg preventivne cenzure sta se izvajala tudi nadzor in kaznovanje kršiteljev v obliki denarnih in zapornih kazni, prepovedi delovanja ter zaplemb spornih knjig in drugih tiskovin, posebej pri prodajalcih oziroma knjigotržcih, avtorjem in drugim akterjem na knjižnem trgu pa so bili sicer na voljo pritožbeni postopki.²⁸

Vtis je, da je bila cesarska oziroma cesarsko-kraljeva oblast na področju boja s proizvodnjo, kroženjem in recepcijo filozofsko spornih in družbenopolitično subverzivnih, pa tudi drugih nezaželenih vsebin formalno in izvršno dobro zavarovana. Če so rimski indeks in cesarski cenzurni sezname bralstvu pogosto predstavljali bibliografije oziroma priročne sezname aktualne sporne in prepovedane literature, je za obdobje centralizacije in konsolidacije cesarske preventivne cenzurne politike mogoče trditi, da je na ta način organizirana cenzura pravzaprav zaustavljala oziroma onemogočala pretok informacij o prepovedanih novostih na domačem in tujem knjižnem trgu. To sicer v času pospešenega razvoja komunikacije in transporta ni moglo biti popolnoma nepremostljiva ovira za petičnejše bralstvo z dobrimi povezavami v tujini, ki je kljub vsemu želelo ostati v stiku z najnovejšo knjižno produkcijo in dogajanjem zunaj cesarstva oziroma monarhije, pa tudi avtorji, ki so svoja dela vendarle želeli natisniti v katerem od bolj liberalnih in tržno usmerjenih okolij, kakršna so bila na primer nizozemska

27 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 481; Sked, *Metternich and Austria*, str. 140–143.

28 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 481; Sked, *Metternich and Austria*, str. 140–143.

mesta na čelu z Amsterdamom, so našli načine, da se na tak ali drugačen način izognejo cenzuri.

15. marca 1848 je avstrijski cesar Ferdinand I. zaradi protestov ter grozečih družbenih nemirov in narodnih revolucij izdal »Najvišji ustavni patent«,²⁹ ki je poleg različnih političnih svoboščin za posamezne narodne skupnosti znotraj monarhije vzpostavil tudi svobodo tiska. To dejanje je sicer simbolično zaznamovalo konec večdesetletnega zaostrovanja cenzurne politike, vendar je že kmalu zatem (tudi na Kranjskem) izšla okrožnica z uradno razlago svobode tiska, 18. maja pa še »Tačasne postave zoper tiskarne pregréhe«.³⁰ Skoraj takoj po izidu cesarskega patenta se je javno oglasil tudi neznani »Priatelj kranjskih kmetov«, ki je v svoji razlagi, natisnjeni pri Jožefu Blazniku v Ljubljani, ljudstvo podučil, da si je to vladarjevo nadvse dobrohotno gesto treba razlagati na točno določen način, saj svoboda tiska še ne pomeni, da je po novem mogoče kar vsepovprek tiskati hudobne spise, ki žalijo Boga in ljubega cesarja.³¹

Knjižna cenzura do leta 1848 in licejska knjižnica

Cesarske cenzurne politike in zakonodaja so poleg tega, da so vplivale na knjižni trg, krojile vsebino, nabavne politike in izposojo v knjižnicah državnih izobraževalnih ustanov. Mednje je sodila tudi licejska knjižnica, ki se je morala pri pridobivanju, hranjenju in izposoji gradiva ravnati po veljavni zakonodaji ter iz nje izhajajočih uredbah, predpisih in navodilih. Čeprav o tem ni ohranjenih podatkov, je precej verjetno, da je do (nenačrtnega ali pa tudi načrtnega) izločanja posameznih prepovedanih del prihajalo že med letoma 1782 in 1789, ko je licejska knjižnica na podlagi cesarskih reform prejemale knjižne zbirke razpuščenih samostanov in drugih ustanov.³²

Knjižnica je od začetka svojega delovanja v prvi polovici devetdesetih let 18. stoletja od dvornega cenzurnega urada prek deželnega cenzurnega urada, ki je deloval v okviru Deželnega predsedstva za Kranjsko, prejemale cenzurne sezname,³³ posebna obravnava uradno prepovedanih vsebin pa

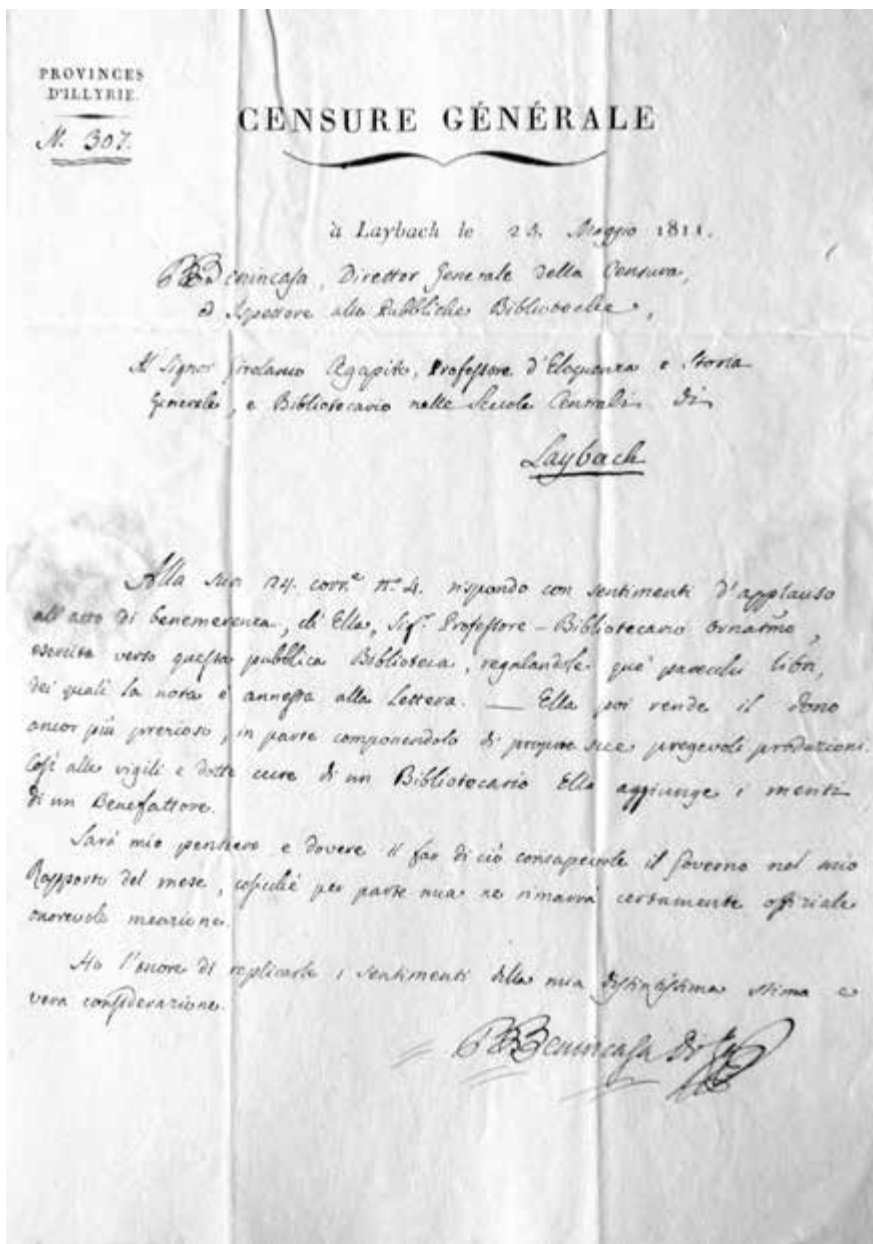
29 *Allerhöchstes Patent vom 15. März 1848.*

30 *Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch.*

31 *Razlaga Narvikšiga konstitucijskiga patenta.*

32 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 15.

33 Dovič, *Slovenski pisatelj*, str. 108–109.

Benincasovo pismo Girolamu Agapitu. Foto: Milan Štupar, NUK.

je, kot kaže, potekala že takrat, v devetdesetih letih. Franz Xaver Wilde je na primer 27. julija 1793 študijskemu konsesu poročal o delu knjižničnega pisarja, katerega naloge so med drugim vključevale oblikovanje kataloga dovoljenih, toleriranih in prepovedanih del, ki pa danes ni ohranjen.³⁴ Iz podatkov v ohranjenih knjižničnih evidencah tudi ni mogoče razbrati, ali so bila prepovedana dela v tem obdobju tudi shranjena ločeno od ostalih.

Leta 1801 se je uveljavilo strožje upoštevanje cenzurnih predpisov in 9. decembra je bil Wilde opozorjen, da se sezname prepovedanih del, ki jih pristojnim pošilja cenzurna komisija, pojavljajo v različnih tujih časopisih in da bodo v prihodnje tisti, ki jih bodo prepošiljali, kaznovani.³⁵ Ta informacija posredno kaže, da je bilo zanimanje za »novice« o prepovedani literaturi v habsburški monarhiji po prenehanju tiskanja državnih cenzurnih seznamov prisotno tudi v tujini.

30. junija 1802 je bilo na podlagi odredbe dvorne pisarne z dne 18. junija 1802 po najvišjem ukazu Wildeju poslano navodilo, da se »vse knjige in dela, ki vsebujejo kakršne koli nazore, ki so v nasprotju z religijo, so moralno nesprejemljivi ali nasprotujejo državi, ter načela, ki so zaradi širjenja duha revolucije zelo nevarna, na primer tista, ki izhajajo od Voltaira, Rousseauja, Helvétiusa in drugih, predvsem francoskih avtorjev, pod grožnjo kasacijske kazni za knjižnične uradnike, ki bi postopali v nasprotju s tem, ne smejo dajati v branje ali pregledovanje nikomur drugemu, razen tistemu, ki kakšno od teh, odslej v celoti prepovedanih del, zaradi službene dolžnosti potrebuje pri svoji stroki za spodbijanje teh prepričanj ali za obrambo tistega, kar je dobro za vero in državo«. ³⁶

21. januarja 1804 je bilo v skladu z dvornim in ministrskim odlokom državne policije Wildeju naročeno, naj »pri posebnih filozofskih zvezkih novih izdaj *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences arts et métiers*, če se le-ti v knjižnici nahajajo, uporabljajo enake previdnostne ukrepe, kot so predpisani pri prepovedanih knjigah«. Istega leta so morale biti vse knjige, ki so bile do leta 1791 dovoljene, še enkrat preverjene.³⁷

Z visoko odločbo z dne 20. decembra 1807 je bilo določeno, da morajo imeti vse prepovedane knjige pod varstvom bibliotekarja poseben status; vse

34 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 21.

35 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 31–32.

36 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 31–32.

37 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 31–32.

prepovedane knjige, izhajajoče na primer iz zapuščin, je bilo treba predati licejski knjižnici, ki je na podlagi te določbe boljša dela lahko vključila v svojo zalogo, preostala pa uničila.³⁸ Kaj bi lahko pomenila »boljša dela« in »poseben status« v smislu evidentiranja in postavitve izbranih knjig, iz ohranjenih dokumentov licejske knjižnice ni razvidno. Navodila kažejo predvsem na to, da je imela knjižnica pravico izločanja in uničevanja prepovedane literature v primeru, da je bila ta del darov in zapuščin.

Pod francosko oblastjo je bila v Ljubljani ustanovljena glavna cenzura za Ilirske province. Uredba z dne 27. julija 1810 je določala, da mora od vsake knjige in tiskovine, ki se natisne v Iliriji, tiskar po en izvod poslati licejski knjižnici in o tem predložiti potrdilo glavni cenzuri. Kljub temu, da je bil eden od namenov uredbe »pospešiti uvoz, širjenje in tiskanje knjig, pa so bile davka in pristojbin oproščene le tiste knjige, ki niso vsebovale ničesar, kar bi kršilo dolžno spoštovanje do vladarja in vlade, npravnosti in vere«.³⁹ Iz leta 1811 se je iz arhiva licejske knjižnice ohranilo tudi pismo generalnega direktorja cenzurnega urada in inšpektorja za javne knjižnice Benincase bibliotekarju-kustosu Girolamu Agapitu. V njem Benincasa Agapitu dovoljuje, da osemindvajset knjig s seznama, ki je bil predhodno pregledan, podari licejski knjižnici.⁴⁰

Ohranjene evidence knjig iz tridesetih let 19. stoletja, ko je vodenje licejske knjižnice prevzel Matija Čop, pod katerim je začel nastajati tudi najzgodnejši listkovni katalog, zopet ne kažejo posebne obravnave oziroma ločene hrambe prepovedanih del. Najverjetneje so bile odločitve o izposojanju oziroma ne-izposojanju tovrstnih del v domeni bibliotekarjev, so pa bila določila in postopki, ki jih je uvedel cesarski cenzurni predpis iz leta 1810, gotovo v uporabi vse do leta 1848. Po odloku študijske dvorne komisije z dne 1. aprila 1848 so se zaradi odprave cenzure spremenili tudi predpisi oziroma navodila, ki so dotlej obstajala v zvezi s prepovedjo izposoje določenih knjig v čitalnico javne knjižnice. Odtlej naj bi veljalo načelo, da se znanstvena dela, čeprav so bila dotlej prepovedana, izposojajo brez pomislekov in da se prepoveduje samo izposoja očitno nemoralnih in brezbožnih del, prav tako pa tudi tistih, ki spodbujajo nespoštovanje zakonov.⁴¹

38 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 31–32.

39 Kodrič Dačić, *Obvezni izvod na slovenskem ozemlju*, str. 9.

40 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 31–32; NUK, Ms [Zbirka posameznih popisov donacij].

41 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 52.

Sporna filozofska oziroma politično filozofska⁴² dela

Na papeškem oziroma rimskem indeksu se je zaradi ontoloških oziroma epistemoloških pozicij, razmišljanj o naravnem pravu oziroma človekovih pravicah in svoboščinah ter optimalnih pravno-političnih in družbenih ureditvah, zaradi kritike družbenopolitičnih in verskih razmer ali obstoječega družbenega reda znašla množica filozofov, literatov in znanstvenikov. Lahko so bila prepovedana vsa ali pa samo posamezna njihova dela. Praktično vsi avtorji, katerih razmišljanja so krojila filozofska in družbenopolitično misel in epistemologijo 17., 18. in 19. stoletja in ki še danes pomembno vplivajo na filozofske, politične, družbene, znanstvene in ekonomske paradigme, so bili v preteklosti označeni za sporne oziroma tudi prepovedani. Med odmevnimi francoskimi, angleškimi in ameriškimi avtorji iz 17., 18. in zgodnjega 19. stoletja na papeškem indeksu na primer najdemo celotne opuse ali posamezna dela Pierra Bayla, Jeremyja Benthama, Henryja Bolingbroka, markiza Condorceta, Condillaca, Victorja Cousina, Diderotovo in d'Alembertovo *Enciklopedijo*, pa tudi posamezna dela obeh omenjenih avtorjev, Claude-Adriena Helvétiusa, Thomasa Hobbesa, barona d'Holbacha, Davida Huma, Johna Locka, Bernarda Mandevilla, La Mettrieja, Montesquieuja, Johna Stuarda Milla, Thomasa Paina, Jean-Jacquesa Rousseauja, Alexisa de Tocquevilla, Voltaira in drugih. Pridružujejo se jim tudi številni manj znani filozofi in politični filozofi.⁴³

Ob prehodu knjižne cenzure v vladno-birokratsko domeno za časa vladavine Marije Terezije so bili mnogi od naštetih avtorjev uvrščeni tudi v *Catalogus librorum a commissione aulica prohibitorum*. V različnih izdajah cenzurnega seznama, ki je izhajal med letoma 1754 in 1780, tako na primer najdemo Bayla, Bolingbroka, Helvétiusa, Hobbesa, d'Holbacha, Huma, Locka, La Mettrieja, Montesquieuja, Rousseauja, Voltaira, Diderotovo in

42 Politično filozofijo lahko v najširšem smislu definiramo kot vejo filozofije, ki se ukvarja s teorijami, koncepti in argumenti v povezavi z vprašanji glede ciljev in načina vladanja, političnih dolžnosti vladarja in posameznika, pravic in svoboščin posameznika v odnosu do države/vladarja, suverenosti, odnosov med izvršno, zakonodajno in sodno oblastjo, narave političnih oziroma družbenih (in ekonomskih) svoboščin, naravnega prava ipd. Izhajajoč iz dejstva, da je človek inherentno družbeno in politično bitje, se navedena vprašanja in tematike neizogibno prepletajo z drugimi filozofskimi disciplinami (npr. etika), različnimi literarnimi zvrstmi in žanri (npr. družbena satira, esejistika) in znanostmi (npr. pravo, teologija, ekonomija, zgodovinopisje).

43 *Beacon for Freedom of Expression*.

d'Alembertovo *Enciklopedijo*, posamezna dela obeh omenjenih avtorjev in drugih enciklopedistov, pa tudi številne anonimno objavljene filozofske in politične razprave ter (predvsem francosko) sočasno periodiko.⁴⁴

S prenehanjem izhajanja terezijanskega cenzurnega seznama leta 1780 se odnos do razmnoževanja, prodaje in kroženja del omenjenih avtorjev, razen za krajši čas, zagotovo ni bistveno spremenil. Na novem cenzurnem seznamu, ki je izšel leta 1784,⁴⁵ je res bistveno manj filozofskih in politično filozofskih del kot na terezijanskih cenzurnih seznamih, kar potrjuje predvsem povečano toleranco do razsvetljenske filozofske in politične misli za časa vladavine cesarja Jožefa II. Vendar se v naslednjem cenzurnem seznamu, ki zajema obdobje med 1783 in 1794,⁴⁶ že pojavijo nova imena, kot je na primer Thomas Paine, katerega delo *The Rights of Man* je leta 1791 izšlo v francoskem in nemškem prevodu. V izdaji cenzurnega seznama iz 1794 se bistveno poveča predvsem število razprav avtorjev iz revolucionarne Francije, spominov na francosko revolucijo in odzivov nanjo, novejšje francoske (politične) periodike in zgodovinopisja ter različnih političnih satir, uperjenih proti monarhiji.⁴⁷

Gotovo se z nadaljnjim zaostrovanjem cesarske cenzurne politike na koncu 18. stoletja in na začetku 19. stoletja status avtorjev, ki so bili po mnenju cesarske oblasti pripadniki »radikalnih filozofskih usmeritev« ali pa so njihova dela sodila v katero koli od splošno »politično škodljivih« kategorij in so bili uvrščeni na zgodnejše cenzurne sezname, ni bistveno spremenil. Kot kažejo navodila, ki jih je v zvezi z izposajo del posameznih odmevnejših francoskih razsvetljencev prejemale licejska knjižnica, so se med prepovedanimi avtorji ponovno znašla »stara nova imena«, vsekakor pa novejša dela, ki jih je tedanja oblast imela za nevarna oziroma potencialno politično subverzivna.

Dela francoskih, angleških in ameriških filozofov oziroma družbenopolitičnih teoretikov in kritikov so Marija Terezija, Jožef II., njuni nasledniki ter pripadniki plemstva in izobraženstva dobro poznali in tudi brali. Na to kaže že dejstvo, da je Joseph von Sonnenfels (1732–1817), ki je na dunajski univerzi politične znanosti vzpostavil kot samostojno študijsko smer, v

44 Gl. posamezne cenzurne sezname, navedene v: *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?*

45 *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?*

46 *Verpönt, Verdrängt – Vergessen?*

47 *Katalog Der von 1783. bis 1794.*, str. 5, 91, 116.

svojem znamenitem priročniku za državljansko vzgojo⁴⁸ kljub načrtnemu spregledu in filtraciji nekaterih preveč liberalnih idej »polemično pretresal misli Bacona, Popa, Marata, Montesquieuja in Rousseauja, zlasti slednjega *Du contrat social*, ter skušal proti “družbeni pogodbi”, ki da temelji na suverenosti ljudstva, postaviti idejo transparentno urejene ter za vse stanove kolikor moči vzdržne, centralizirane države s krono na čelu, v kateri ne bi prihajalo do samovolje enega stanu napram drugemu«. ⁴⁹

O prisotnosti ter kroženju in recepciji filozofsko oziroma družbenopolitično spornih in prepovedanih del francosko in angleško pišočin oziroma razsvetljenskih avtorjev na Kranjskem ni znanega veliko. Luka Vidmar v prispevku »Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti v Semeniški knjižnici« ugotavlja, da »na Kranjskem v 17. in 18. stoletju ni bilo veliko ljudi, ki bi se zanimali za sočasno racionalistično, materialistično, še manj empiristično filozofijo«, navede pa tudi nekaj filozofskih in družbenokritičnih del ter posamezne satire in politične pamflete, ki jih je bilo v 18. stoletju kljub temu mogoče najti v zbirki Semeniške knjižnice.

Za boljšo predstavo o razširjenosti del sočasnih francoskih, angleških in ameriških filozofov oziroma družbenopolitičnih teoretikov v knjižnih zbirkah 18., pa tudi zgodnjega 19. stoletja bi bilo zagotovo treba pregledati še druge tedanje zasebne knjižnice kranjskega plemstva in izobraženstva, vendar so se za večino od njih predvsem v vojnah in političnih prevratih 20. stoletja izgubile sledi ali pa so ohranjene zgolj fragmentarno, nekatere, kot na primer Hacquetova zbirka, pa so bile že za časa življenja njihovih lastnikov uničene ali odpeljane z današnjega slovenskega ozemlja.⁵⁰ Še manj je, z redkimi izjemami, kot je na primer prisotnost deizma oziroma Lockove filozofske misli pri Francu Samuelu Karpeju (1747–1806),⁵¹ znanega o vplivu francoskih, angleških in ameriških avtorjev na filozofsko in družbenopolitično misel kranjskih avtorjev oziroma avtorjev z današnjega slovenskega ozemlja. Kot večja raziskovalna enota, ki bi lahko potencialno

48 Sonnenfels, *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*.

49 Sintagmi svoboda in enakost (*Freyheit, Gleichheit*), razumljeni v kontekstu francoske revolucije, je štel za tujek, ko pa ju je skušal definirati, je zapisal, »da je vsak državlján svoboden znotraj zakona ter da so vsi /državljani/ enaki pred zakonom«. Gl. Vinkler, Medkulturni dialog, str. 81.

50 Breclj, Hacquet, Baltazar.

51 Karpe, *Darstellung der Philosophie*.

postregla z nekaterimi dodatnimi informacijami o prisotnosti teh spornih oziroma prepovedanih del na današnjem slovenskem ozemlju v 18. in v prvi polovici 19. stoletja ter o njihovih bralcih, se kaže predvsem zbirka ljubljanske licejske knjižnice. Ta je namreč tako kot Semeniška knjižnica vsaj do izteka 18. stoletja rasla pretežno iz zbirk, ki so pred tem pripadale različnim posameznikom in ustanovam.

Ne glede na omenjene vrzeli bosta v nadaljevanju opravljena pregled in analiza zbirke licejske knjižnice z namenom pregleda prisotnosti nekaterih najbolj odmevnih francoskih, angleških in ameriških filozofov oziroma političnih filozofov, ki so bili prepovedani s cesarskimi cenzurnimi sezname oziroma so sodili v sumarične kategorije prepovedanih filozofskih usmeritev glede na posamezne cesarske in cesarsko-kraljeve cenzurne zakone in predpise. Od francoskih avtorjev bodo natančneje obravnavani Helvétius, Montesquieu, Rousseau in Voltaire ter d'Alembert in Diderot kot glavna urednika *Enciklopedije*, od angleških oziroma ameriških avtorjev pa Hobbes, Hume, Locke in Paine.

V primeru prisotnosti navedenih avtorjev in del, ki so izšla v obdobju do leta 1848, v knjižnični zbirki bo na podlagi gradiva, arhivskih virov, zgodnjih popisov knjižnične zbirke, kataloga licejske knjižnice iz leta 1803 in njegovih suplementov,⁵² akcesijskih dnevnikov za obdobje med 1835 in 1848 ter podatkov o obsegu zaloge oziroma inventarnih podatkov za posamezna obdobja⁵³ določen ali ocenjen čas njihove vključitve v knjižnično zbirko, pa tudi njihov izvor, kadar bo to mogoče na podlagi lastniških oznak ali drugih podatkov. V primeru, da knjižnica v tem obdobju ni imela nobenega dela posameznega avtorja, bodo z namenom ugotovitve, kdaj se ta prvič pojavijo v knjižnični zbirki, pregledani tudi kasnejši katalogi in drugi viri.⁵⁴

52 NUK, Ms Bibliothecae Caes. Reg. Lycei Labac. In Ducatu Carnioliae Catalogi; NUK, Ms Supplementum Catalogus.

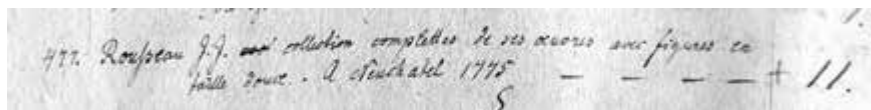
53 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 68.

54 NUK, Ms Accessions-Protokolle der Studienbibliothek in Laibach. Angefangen 1861 beendet mit 1890; NUK, Ms Accessions-Protokolle der Studienbibliothek in Laibach. Angefangen 1891 beendet mit 1909.

Sporna oziroma prepovedana dela francoskih, angleških in ameriških avtorjev v licejski knjižnici od leta 1774 do leta 1848

Med letom 1774 in začetkom 19. stoletja so bile v ljubljansko licejsko knjižnico, ki je svoja vrata javnosti sicer odprla leta 1794, na podlagi reform Jožefa II. ter z različnimi odločbami in drugimi pravnimi akti predane zbirke oziroma deli zbirk leta 1773 razpuščenega in leta 1774 pogorelega jezuitskega kolegija, razpuščenih samostanov ljubljanskih avguštincev in bosonogih avguštincev, bistriških kartuzijanov, kostanjeviških in stiških cistercijanov, devinskih servitov, kranjske Družbe za kmetijstvo in koristne umetnosti ter gornjegrajske škofijske rezidence. Knjižnica je kot dar prejela tudi zbirke ali posamezne knjige barona Raigersfelda, ljubljanskega generalnega vikarja Karla Peera, vodje licejske knjižnice barona Inocenca Tauffererja, ljubljanskega zdravnika Jakoba Pfandla, grofa Jošta Vajkarda Barba-Waxensteina, Flachenfeldovega kanonikata ter drugih posameznikov, katerih donacije niso posebej zabeležene ali razvidne iz arhivskih dokumentov ter najzgodnejših popisov zbirke in katalogov.⁵⁵

Popis knjižnice kranjske Družbe za kmetijstvo in koristne umetnosti, ki je vsebovala največ sočasnih francoskih del s področja naravoslovja in uporabnih ved, navaja neuchâtelsko izdajo Rousseaujevih zbranih del iz leta 1775.⁵⁶ Glede na to, da je knjižnica nastajala z darovi družbe, je bila izdaja verjetno pred tem v lasti kakega člana, vendar iz ohranjenega izvoda ni razvidno, kdo bi to bil.

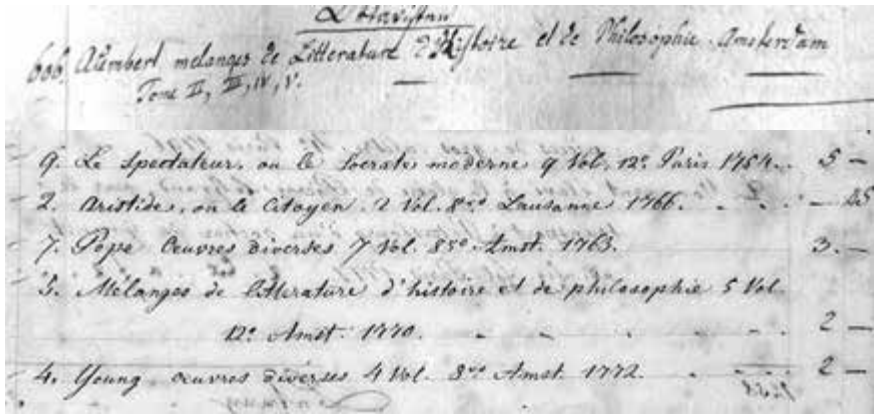
Rousseaujeva zbrana dela v popisu knjižnice kranjske Družbe za kmetijstvo in koristne umetnosti. Foto: Milan Štupar, NUK.

V Wildejevem prepisu seznama knjig iz cistercijanskega samostana Kostanjevica so navedeni 2., 3., 4. in 5. zvezek d'Alembertovih *Mélanges de*

55 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 15–29; Svoljšak, Kocjan, *Knjiga kot dar*, str. 82–96.

56 NUK, Ms 1946.

littérature, d'histoire et de philosophie, ki so izšli v Amsterdamu leta 1770.⁵⁷ Isto izdajo navaja tudi katalog leta 1823 odkupljene Zoisove knjižnice. Kljub temu, da ima izvod, danes ohranjen v NUK, vezavo, ki je značilna za Zoisove knjige, mu tako kot kostanjeviškemu manjka prvi zvezek.⁵⁸ Vzrok za to bi se lahko skrival tudi v dejstvu, da ravno ta vsebuje Diderotov in d'Alembertov *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*.

D'Alembertovi *Mélanges* v popisu kostanjeviške knjižnice in v Zoisovem katalogu, ki sicer navaja vseh pet zvezkov. Foto: Milan Štupar, NUK.

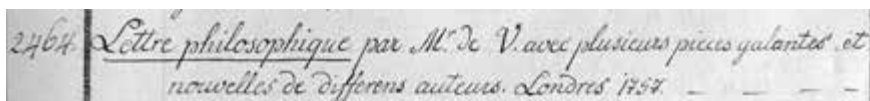
Leta 1792 je prvi vodja licejske knjižnice baron Inocenc Taufferer knjižnici podaril svojo zbirko, ki je med drugim vsebovala tudi izdajo Voltairove razprave *Anti-Machiavel, ou Essai de Critique sur le Prince de Machiavel*, natisnjene leta 1741 v Marseillu.⁵⁹ Katalog licejske knjižnice iz leta 1803 navaja še londonsko izdajo Voltairove *Lettre philosophique, par M. de V*** avec plusieurs pièces galantes et nouvelles de différens auteurs* iz leta 1757, ki je vpisana pod naslovom dela, njen izvor pa ni znan, ter amsterdamsko izdajo francoskega prevoda Lockovega *An Essay Concerning Human Understanding* iz leta 1742. Vezava izvoda Lockovega dela kaže, da bi lahko bil, tako kot Rousseaujeva zbrana dela, nekoč del zbirke kranjske Družbe za kmetijstvo in koristne umetnosti, vendar ni naveden v popisu iz leta 1787, pa tudi v Wildejevem prepisu seznama družbinih knjig iz leta

57 NUK, Ms 1946.

58 NUK, Ms 667.

59 NUK, Ms 1941.

1788 ne.⁶⁰ Mogoče je, da je knjigo licejski knjižnici podaril kateri od članov tedaj razpuščene družbe.

Voltaireovo delo *Lettre philosophique* v prvem katalogu licejske knjižnice.

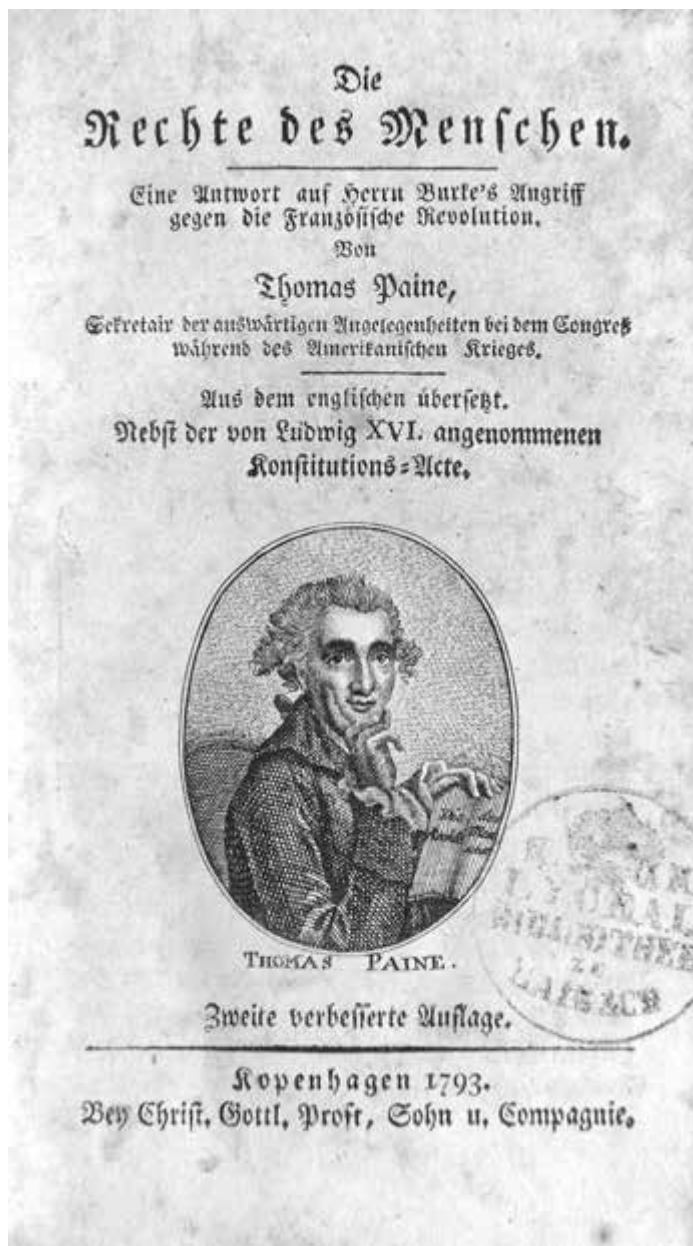
Foto: Milan Štupar, NUK.

Prva izdaja Helvétiusove razprave *De l'homme, de ses facultés intellectuelles, et de son éducation* iz leta 1773, ki je bila natisnjena v Haagu, ni navedena v nobenem od zgodnejših popisov ali katalogov, nizka signatura ohranjenega izvoda v NUK pa kaže, da je bila v zbirki verjetno pred letom 1810. Neznani bralec oziroma nekdanji lastnik je na naslovno stran zapisal »Jönsen«. Zbirka licejske knjižnice je imela pred letom 1848 še vsaj dva izvoda iste izdaje nemškega prevoda tega Helvétiusovega dela, objavljenega leta 1785 pri Johannu Ernstu Mayrju v Wrocławu. Tudi ti dve nista navedeni v nobenem od tedanjih katalogov in separatnih popisov, vsebujeta pa podpisa oziroma ekslibrisa nekega Jožefa Antončiča (Jos. Antonzizh, 1789) in profesorja Franca Ksaverja Heinricha, ki je v prvem in drugem desetletju 19. stoletja poučeval na ljubljanskem liceju.

Heinrichov ekslibris v Helvétiusovi razpravi *De l'homme*. Foto: Milan Štupar, NUK.

⁶⁰ NUK, Ms 1933.

Painova razprava o človekovih pravicah v nemškem prevodu iz leta 1793.
Foto: Milan Štupar, NUK.

Signatura amsterdamske izdaje Rousseaujeve razprave *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* iz leta 1762, ki vsebuje podpis nekega dr. Callana in nekega Marchaba, kapitana ladje z imenom »Puebla«, ter signaturi dresdenske izdaje Voltairovih zbranih del iz leta 1752 in Painove razprave o človekovih in državljskih pravicah v nemškem prevodu (*Die Rechte des Menschen*), ki je bil leta 1793 izdan v Kopenhagenu, kažejo, da so bile omenjene knjige v zbirki verjetno prisotne pred letom 1827. Mogoče je sicer tudi, da so bile na katero od praznih signatur uvrščene kasneje. Nobena od omenjenih knjig ni navedena v popisih posameznih zbirk in donacij, v katalogu iz leta 1803 in njegovih suplementih ali v akcijskih dnevnikih, ki pokrivajo obdobje do leta 1860.

Žiga Zois je imel v svoji zbirki že v osemdesetih letih 18. stoletja amsterdamsko izdajo Rousseaujevih *Lettres écrites de la montagne* iz leta 1765 in obsežnejšo zbirko Voltairovih del,⁶¹ ki pa, razen ženevske izdaje *Annales de l'empire depuis Charlemagne* iz leta 1754 in leipziške izdaje *Le siècle de Louis XIV.* iz leta 1754, niso bila predana v licejsko knjižnico. Verjetno jih je po njegovi smrti obdržal njegov nečak in dedič Karel Zois, morda pa so bile knjige (tako kot prvi zvezek d'Alembertovih *Mélanges*) zaradi problematičnosti namenoma izločene iz izbora.

Nizke signature dresdenske izdaje Voltairovih zbranih del iz leta 1752, Rousseaujevega dela *Les Confessions*, ki je izšlo v Lozani leta 1782, in njegovega dela *Pensées*, ki je izšlo v Ženevi leta 1789, prav tako kažejo na to, da bi bile omenjene knjige lahko v licejski knjižnici prisotne precej zgodaj. Verjetno je bila v zbirki pred letom 1848 tudi altenburška izdaja nemškega prevoda Lockovega eseja oziroma *Versuch von menschlichen Verstand* iz leta 1757. Voltairov *Kandid*, izdan v Berlinu leta 1778, ki prav tako nosi zelo nizko signaturo, vsebuje heraldični ekslibris Laurentiusa Szögényja, ni pa znano, kako in kdaj je knjiga prišla v zbirko. Prvi zvezek amsterdamske izdaje Voltairovih zbranih del iz leta 1738 (verjetno pa tudi preostali zvezki te zbirke) je bil nekoč del zbirke Antona Tomaža Linhartarja, na naslovni strani pa je njegov podpis. V zbirko Narodne in univerzitetne knjižnice je prišel šele z nakupom leta 2009.

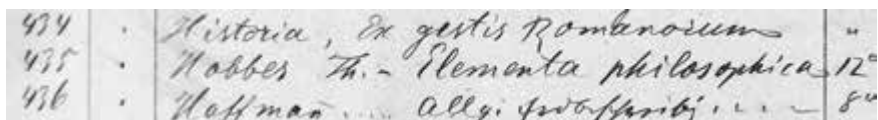
Amsterdamska izdaja Hobbesove razprave *Elementa philosophica de cive* iz leta 1742 je v licejsko knjižnico prišla leta 1844 z nakupom Čopove

⁶¹ ARS, AS 1052, fasc. 19.

zbirke in je bila v akcesijske dnevnike vpisana šele leta 1862. Čop je imel v svoji zbirki še pariško izdajo *Julie, où la nouvelle Heloise* iz leta 1817 in Rousseaujevo pismo pariškemu nadškofu iz leta 1763 z naslovom *Jean Jacques Rousseau, citoyen de Geneve à Christoph de Beaumont, archeveque de Paris*, pa tudi amsterdamsko izdajo Voltairove tragedije *Le fanatisme, ou Mahomet le prophète* iz 1743 ter beneško izdajo italijanskega prevoda tega dela iz 1762.⁶²

Od francoskih razsvetljenskih avtorjev je bil na Kranjskem, kot kaže, priljubljen tudi Montesquieu, katerega politično-filozofska razprava *De l'esprit des loix* je bila po avtorjevi osebni intervenciji na dunajskem dvoru sicer (vsaj za nekaj časa) izvzeta iz terezijanskega cenzurnega seznama.⁶³ Različne izdaje tega dela so imeli do prve polovice 19. stoletja v svojih zbirkah Žiga Zoisa, Matija Čopa ter razni drugi posamezniki, ki pa jih ni mogoče identificirati.

Več kot štirinajst različnih izdaj Voltairovih in Rousseaujevih del, ki so izšla do leta 1848, je v zbirko Narodne in univerzitetne knjižnice prišlo iz Federalnega zbirnega centra po drugi svetovni vojni. Vključujejo tudi monumentalno zbirko Voltairovih del, ki je bila objavljena leta 1785 v Kehlju. Voltairova zbrana dela, ki so izšla v Parizu med letoma 1835 in 1838, vsebujejo heraldični ekslibris rodbine Gutmansthal-Benvenuti. Iz istega naslova je v zbirko prišla tudi pariška izdaja francoskega prevoda Painove razprave o človekovih pravicah iz leta 1798.

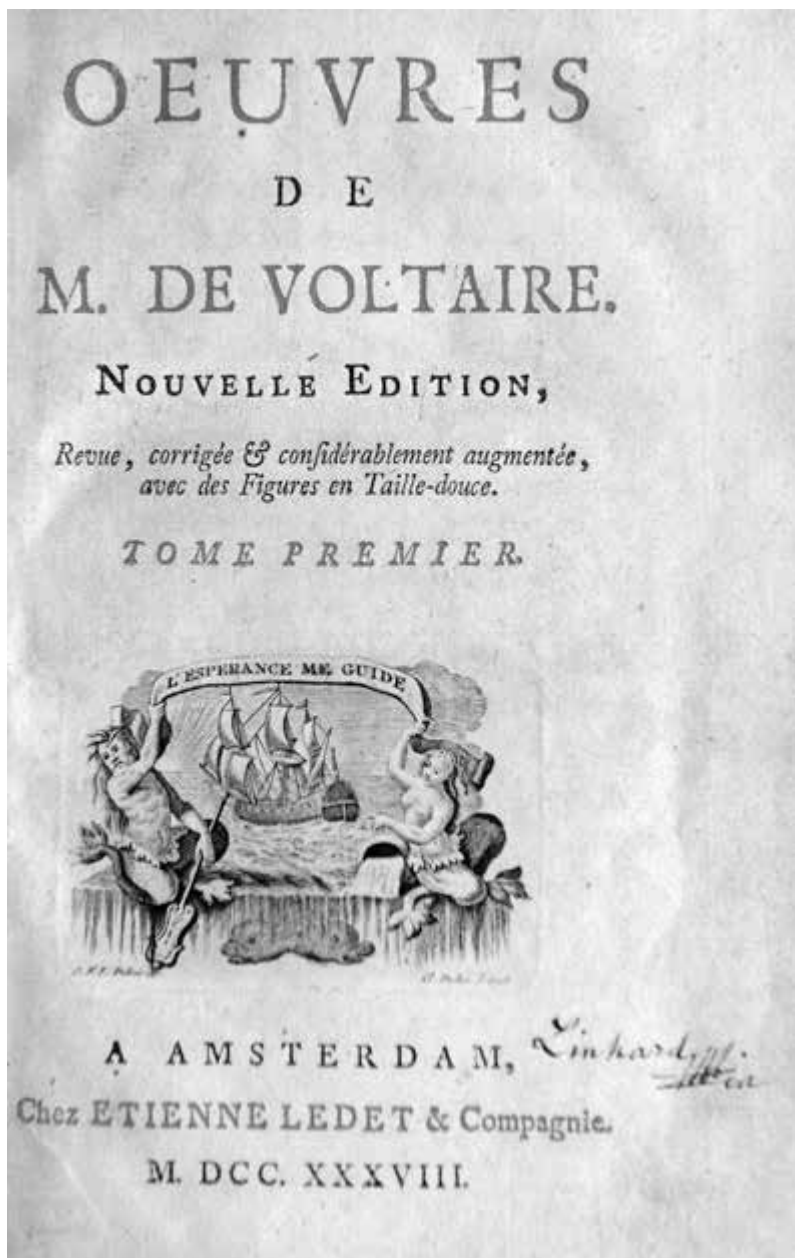

Hobbesova *Elementa philosophica de cive* v popisu Čopove zbirke iz leta 1862. NUK.

V zbirki licejske knjižnice, kot kaže, nikoli ni bilo osrednjega dela francoskega enciklopedizma, d'Alembertove in Diderotove *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. S Zoisovo zbirko je sicer leta 1824 v licejsko knjižnico prišel izbor člankov iz *Enciklopedije* z naslovom *L'esprit de l'Encyclopédie ou, choix des articles, les plus curieux, les*

62 NUK, Ms Accessions-Protokolle der Studienbibliothek in Laibach. Anfangen 1861 beendet mit 1890.

63 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 51.

Prvi zvezek Voltairovih zbranih del z Linhartovim podpisom.
Foto: Milan Štupar, NUK.

plus agréables, les plus piquants, les plus philosophiques de ce grand dictionnaire, ki je bil leta 1769 natisnjen v Ženevi. Uredil ga je Joseph de la Porte, bil pa je prepovedan s terezijanskim cenzurnim seznamom.⁶⁴ Akcesijski dnevnik vsebuje tudi podatek, da je leta 1869 Deželna študijska knjižnica, kot se je takrat imenovala, kupila pariško izdajo Diderotovih zbranih del iz leta 1762.⁶⁵

Do leta 1848 v licejski knjižnici tudi ni bilo nobenega Humovega dela, sta pa po drugi svetovni vojni iz Federalnega zbirnega centra v zbirko prišli dve londonski izdaji njegove *The history of England from the invasion of Julius Caesar to the revolution of 1688* iz leta 1789 in 1833.

V zbirki licejske knjižnice do leta 1848 na primer ni zaslediti nobenega dela Henryja Bolingbroka,⁶⁶ markiza Condorceta, barona d'Holbacha, Bernarda Mandevilla, Johna Stuarta Milla, Jeremyja Benthama, Juliena Offrayja de La Mettrieja, Alexisa de Tocquevilla in številnih drugih prepovedanih avtorjev. Sodeč po podatkih o obsegu zbirke za posamezna leta in desetletja,⁶⁷ je nemški prevod de Tocquevillove razprave o demokraciji v Ameriki, ki je izšel leta 1836 v Weimarju, verjetno v zbirko prišel med letoma 1853 in 1860, Painova razprava *The age of reason* v francoskem prevodu, ki je leta 1793 izšla v Kopenhagenu, pa je v zbirko Narodne in univerzitetne knjižnice prišla iz Federalnega zbirnega centra po drugi svetovni vojni.

Sklep

D'Alembertova, Helvétiusova, Rousseaujeva, Montesquieujeva in Voltairova dela so bila v zbirki licejske knjižnice do leta 1848 razmeroma dobro zastopana, še pred tem pa so bila večinoma del zasebnih zbirk, ki jih je knjižnica pridobila na podlagi jožefinskih reform ali pa jih je odkupila oziroma prejela v dar od različnih posameznikov in ustanov. Nekoliko manj je bilo v zbirki izdaj del angleških oziroma ameriških avtorjev, zelo verjetno pa (razen Zoisove okrnjene različice) tudi nobenega izvoda fran-

64 NUK, Ms 667.

65 NUK, Ms Accessions-Protokolle der Studienbibliothek in Laibach. Angefangen 1861 beendet mit 1890.

66 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 81.

67 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 68.

coske enciklopedije. Precejšnje število obravnavanih del, ki so bila, sodeč po nizkih signaturah, v licejski knjižnici prisotna že v prvih desetletjih 19. stoletja, v najzgodnejših knjižničnih evidencah sploh ni navedeno. To je mogoče pripisati tudi precejšnjim zamudam pri inventarizaciji in katalogizaciji zbirke.⁶⁸

Čeprav je, predvsem glede na navodila visoke odločbe z dne 20. decembra 1807, povsem verjetno, da se je to občasno dogajalo, načrtnega in sistematičnega izločanja spornih vsebin, do kakršnega je na primer leta 1802 prišlo v Semeniški knjižnici,⁶⁹ iz ohranjenih virov ni zaznati. Cenzurna zakonodaja, predpisi in z njimi povezana navodila licejski knjižnici so predvsem od leta 1801 do leta 1848 zagotovo vplivali predvsem na tekočo nabavo del prepovedanih avtorjev ter izposajo oziroma »uporabo« tistih del, ki so že bila prisotna v knjižnični zbirki.

Med nekdanjimi lastniki obravnavanih knjig, ki so postale del zbirke licejske knjižnice, izstopa Žiga Zois. Njegovo zanimanje za francosko in angleško razsvetljsko filozofijo, politično filozofijo in literaturo sicer nekoliko bolje osvetlijo šele drugi viri, kot je na primer katalog iz leta 1782 oziroma iz zgodnjih osemdesetih let 18. stoletja, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije.⁷⁰ Nekatera dela prepovedanih avtorjev iz Zoisove zbirke niso bila prodana licejski knjižnici, kar poleg možnosti, da je njegov nečak in dedič Karel večje število knjig obdržal zase, kaže tudi na možnost načrtnega izločanja posameznih spornih oziroma neprimernih knjig pred nakupom.

Zbirka licejske knjižnice do leta 1848 kljub deloma pomanjkljivim virom ter pravnim in drugim okoliščinam, ki so gotovo do določene mere vplivale na njeno vsebino, s tem pa tudi na informacije, ki jih o prisotnosti prepovedane literature na Kranjskem daje danes, vseeno ponuja nekaj posrednih in neposrednih odgovorov na vprašanje zanimanja za francosko, angleško in ameriško filozofijo, politično filozofijo, pa tudi književnost. Še več pa se pri tem odpira vprašanj, saj iz pregleda ohranjenih knjig ni mogoče razbrati, s kakšnimi motivi so znani in neznani posamezniki ta dela kupovali in brali. Iz pridobljenih podatkov je tako mogoče sklepati le, da je bilo kranjsko oziroma ljubljansko plemstvo in izobraženstvo, ki je sicer predstavljalo le nekaj odstotkov prebivalstva, v

68 Stefan, *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice*, str. 68.

69 Vidmar, *Prepovedane knjige na Kranjskem*, str. 236.

70 ARS, AS 1052, fasc. 19.

zadnji četrtini 18. stoletja seznanjeno z nekaterimi odmevnejšimi deli francoskih filozofov, nekoliko pa tudi z angleškimi in ameriškimi deli, ter da je licejska knjižnica prepovedana dela vsaj v najzgodnejšem obdobju delovanja oziroma pred zaostrovanjem cenzurnih politik v začetku 19. stoletja verjetno vključevala v zbirko brez posebne obravnave. Nekatera so v zbirko verjetno prišla tudi kot darovi, ki niso bili posebej zabeleženi. Letnice in kraji izidov obravnavanih knjig kažejo, da je bila večina natisnjenih do osemdesetih let 18. stoletja na Nizozemskem, v različnih nemških oziroma pruskih ter francoskih mestih, v Ženevi, Baslu, Benetkah ter na Danskem in na Britanskem otočju. Čopova *Julie, où la nouvelle Heloise*, nekaj knjig rodbine Gutmansthal-Benvenuti ter različne izdaje Voltairovih in Rousseaujevih del, ki so v zbirko večinoma prišle iz Federalnega zbirnega centra, pa so bile natisnjene v 19. stoletju. Majhno število izdaj del obravnavanih avtorjev iz prve polovice 19. stoletja je verjetno tudi posledica zaostrene preventivne cenzurne politike in zakonodaje, ki je po razmeroma tolerantnem obdobju vladavine Jožefa II. preprečevala uvoz ter prevajanje in ponatiskovanje tuje prepovedane literature ter s tem posredno vplivala tako na vsebino zasebnih zbirk kot na vsebino licejske knjižnice, lahko pa prav tako kaže na upad zanimanja za razsvetljsko literaturo oziroma obravnavane avtorje in dela med kranjskim izobraženstvom.

Zasebne knjižne zbirke plemstva in izobraženstva, ki so v zbirko Narodne in univerzitetne knjižnice prišle po drugi svetovni vojni prek Federalnega zbirnega centra, se niso ohranile v zadostni meri oziroma kot celote, ki bi omogočale obširnejšo analizo, vendar vseeno nakazujejo, da bi utegnili biti kupcev in bralcev (predvsem francoskih) prepovedanih avtorjev, na čelu z Voltairom, Rousseaujem in Helvétiusom, na Kranjskem v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja še nekaj več, kot jih beležijo najzgodnejše evidence licejske knjižnice ter dosedanje raziskave.

Viri in literatura

Neobjavljeni viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

- AS, fasc. 19, Fond Rodbina Zois, Posebno udejstvovanje, Katalog der Bücher die sich in der Bibliothek der Herrn Baron Sigmund Zois Freyherrn Edelstein befindet

Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK)

- Ms Accessions-Protokolle der Studienbibliothek in Laibach. Angefangen 1835 beendet mit 1860
- Ms Accessions-Protokolle der Studienbibliothek in Laibach. Angefangen 1861 beendet mit 1890
- Ms Accessions-Protokolle der Studienbibliothek in Laibach. Angefangen 1891 beendet mit 1909
- Ms Bibliothecae Caes. Reg. Licei Labacensis Catalogus 1800
- Ms Bibliothecae Caes. Reg. Lycei Labac. In Ducatu Carnioliae Catalogi. Supplementum I. 1801
- Ms Supplementum Catalogus C. R. bibliothecae Labacensis
- Ms [Zbirka posameznih popisov donacij: Peer, Barbo-Waxenstein, Knauer, Wilde, Agapito, Flachenfeldov kanonikat, cesarski dvor, Vest, Hoffman, Damian und Sorge, Krausler]
- Ms 667, Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus
- Ms 1933, Bücherkatalog der kaiserl. königl. ökonomischen Gesellschaft in Krain (1)
- Ms 1941, Verzeichniss der Bucher, welche der gymnasial Praefekt Hr. Baron v. Taufferer in die lyzeal Bibliothek den 1s April 1791 uberliefert hat
- Ms 1946, Verzeichniss der Laybacher akademischen Büchersammlung kraft des gemachten Inventariums den 4ten May 1788

Spletni viri

Beacon for Freedom of Expression: <http://www.beaconforfreedom.org/> (dostop: 10. 4. 2018).

Verpönt, Verdrängt – Vergessen? Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher: <http://www.univie.ac.at/zensur/info.php> (dostop: 16. 3. 2018).

Literatura

- Allerhöchstes Patent vom 15. März 1848: Verleihung der Constitution und Aufhebung der Censurgesetze, Sr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen.* Wien, 1848.
- Bachleitner, Norbert: Austria. Jonathon Green, Nicholas J. Karolidis: *Encyclopedia of Censorship*. New York: Facts on File, 2005, str. 147–153.
- Bachleitner, Norbert: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau (Literaturgeschichte in Studien und Quellen, 28), 2017.
- Brecelj, Marijan: Hacquet, Baltazar (med 1739 in 1740–1815). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi221985/> (dostop: 8. 1. 2018).
- Catalogus librorum a commissione caes. reg. aulica prohibitorum: Editio nova.* Viennae: Gerold, 1776.
- Censorship: A World Encyclopedia* (ur. Derek Jones). London, New York: Routledge, 2001.
- Der erneuerte Censurordnung.* 22. 2. 1795.
- Dovič, Marijan: *Slovenski pisatelj: Razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia litteraria), 2007.
- Emerson, Donald E.: *Metternich and the Political Police: Security and Subversion in the Hapsburg Monarchy (1815–1830)*. Dordrecht: Springer, 1968.
- Grundregeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher-Censur.* Wien, 1781.
- Karpe, Franz Samuel: *Darstellung der Philosophie ohne Beynahmen in einem Lehrbegriffe, als Leitfaden bey der Anleitung zum liberalen Philosophieren.* Wien: Wappler und Beck, 1802–1803.
- Katalog Der von 1783. bis 1794. in Oesterreich von der hochlöblichen Hofbücherezensurskommission verbotenen Bücher.* Freyburg im Breisgau: Zehnder, 1795.
- Kodrič Dačić, Eva: Obvezni izvod na slovenskem ozemlju (1807–1945). *Knjižnica*, 38/1–2, 1994, str. 7–22.
- Kuzmics, Helmut, Roland Axtmann: *Authority, State and National Character: The Civilizing Process in Austria and England, 1700–1900*. Aldershot: Ashgate, 2007.
- Lavandier, Jean-Pierre: *Le livre au temps de Joseph II et de Leopold II: Code des lois de censure du livre pour les pays Austro-Bohemiens (1780–1792)*. Bern: Lang, 1995.

- Patent, Wegen der den augsburgisch- und helvetischen Religionsverwandten, dann den nicht unirten Griechen zu gestattenden christlichen Toleranz und ihres privat Exercitii Religionis.* Wien, 13. 9. 1781.
- Polec, Janko: Pelzhoffer baron Schönauski, Franc Albert (med 1643 in 1645–1710). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi411282/> (dostop: 8. 1. 2018).
- Provisorische Verordnung gegen den Missbrauch der Presse / Tačasne postave zoper tiskarne pregréhe.* Wien, 18. 5. 1848.
- Razloga Narvikšiga konstitucijskiga patenta od 15. Sušca 1848, za krajnski narod.* Ljubljana: Blaznik, 1848.
- Sked, Alan: *Metternich and Austria: An Evaluation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
- Sonnenfels, Joseph von: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*. Wien: Camesina, 1798.
- Stefan, Konrad: *Zgodovina C. kr. Študijske knjižnice v Ljubljani*. Ljubljana: Zveza bibliotekarskih društev Slovenije, NUK (Monumenta bibliothecaria, 2), 2009.
- Svoljšak, Sonja: Kratka predstavitev zbirke prvotiskov NUK / A Short Introduction of NUL's Incunabula Collection. *Črna umetnost v barvah / The Black Art in Colours* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2017, str. 11–31.
- Svoljšak, Sonja, Urša Kocjan: Knjiga kot dar: Darovalci in darovi v licejski oziroma Cesarsko-kraljevi študijski knjižnici v Ljubljani med 1774 in 1860. *Keria*, 18/1, 2017, str. 82–96.
- Vidmar, Luka: Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: Libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / Authors and Readers of Banned Books in Slovenian Lands in the Early Modern Age: Libri Prohibiti from the National and University Library Collection. *In vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 9–59.
- Vidmar, Luka: Prepovedane knjige na Kranjskem od indeksa Pavla IV. (1559) do indeksa Pija VI. (1786): Libri prohibiti v Semeniški knjižnici. *Svetovne književnosti in obrobja* (ur. Marko Juvan). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia litteraria), 2012, str. 233–262.
- Vinkler, Jonatan: »Medkulturni dialog« Evropske komisije kot nova verska toleranca in patent Jožefa II., imenovan »tolerančni« (1781). *Šolsko polje*, 21/5–6, 2010, str. 27–97.

Vorschrift für die Leitung des Censurwesens und für das Benehmen der Censoren.
Wien, 10. 9. 1810.

Zensur-Vorschrift vom 12. September 1803: Anleitung für Zensoren nach den bestehenden Verordnungen. 12. 9. 1803.

The Presence and/or Absence of Philosophically and Politically Contentious or Banned French, English and American Authors and their Works in the Ljubljana Lyceum Library up to 1848

Censorship policies and legislation affected the book collections of educational institutions such as the Ljubljana Lyceum both directly and indirectly. They were mainly manifested in restrictions on the acquisition of and access to banned literature, as well as in systems of keeping the records such as catalogues. Despite the prohibitions and various preventive measures, current banned works regularly appeared in the collections.

The introductory section of the paper, which outlines the central points of departure of the research, is followed by a short chronology of censorship policies and legislation from Maria Theresa to Ferdinand I, with an emphasis on their treatment of philosophically, socially and politically controversial content. An outline of their impact on the acquisition and lending policies of the Lyceum Library is presented in the following chapter.

A survey of the presence of works by some of the most prominent French, English and American authors of the eighteenth and the first half of the nineteenth century in the Lyceum Library up to 1848 is undertaken based on preserved copies in the National and University Library's collection, archival documents, early censuses of the collection, the 1803 Lyceum Library catalogue and its supplements, other library catalogues from up to 1848, accession diaries and other sources. Where possible, the exact or approximate time of the works' inclusion in the collection and their provenance is established.

The paper thus partially and indirectly sheds light upon the presence of contemporary French, English and American philosophy and political philosophy in eighteenth- and early nineteenth-century Carniola, and provides information about the individuals and institutions that kept the current banned literature in their book collections.

CENZOR IN LITERARNO POLJE: KOPITAR, ČOP IN *KRAJNSKA ČBELICA*

Marko Juvan

Uvod: cenzura kot policijski in literarni areopag

V Platonovi *Državi* po izročilu prepoznavamo prvotni zapis ideje, da je besedna umetnost nevarna oblasti, ker s fikcijskimi predstavami in izrazno močjo govornice naslovljence zavaja, jih odtuji skupnostni resnici in etosu, ki ju politično določajo vladajoči. Še globoko v 19. stoletje so se kot podlaga evropske cenzurne zakonodaje in postopkov ohranile predstave o mimetični moči literature – ne samo v pomenu, da literatura s svojimi izmišljenimi svetovi prepričljivo posnema dejanski svet, temveč tudi v pomenu kognitivno-vedenjskega mimetizma. V skladu s tem naj bi estetske literarne fikcije (zgodbe, junaki, podobe) prek afektov in emocij, ki so spoznavno sicer manjvredni od pojmovnega mišljenja, tudi v svojem občinstvu zbujele posnemanje, pri čemer so predmet mimetizma literarno predstavljeni značaji, občutja, misli, dejanja in vedenje.¹ O tem značilno priča cenzuriranje Goethejevega romana *Trpljenje mladega Wertherja*, ki naj bi mladino odtujil javni morali in jo napeljeval k individualističnemu pesimizmu in samomorilnosti.² Predpostavka, da je literatura oblastni opredelitvi skupnostnega etosa nevarna zaradi svoje estetske mimetičnosti (posebej če predstavlja tisto, kar je sicer tabuizirano, potlačeno ali potisnjeno na obrobje), se je v novem veku prepletala s podmeno o epidemičnosti idej, škodljivih in nevarnih oblasti.³ Literatura je iz te perspektive s svojo mimetičnostjo posrednica idej, še več, s svojimi tropi jih tudi večje maskira, zašifrira; literarno prikrita ali neposredno izražene ideje se med občinstvi širijo kot kužne klice, tako da idejna epidemija bolezensko ogrozi vladajočo ideologijo in obstoječi red.

Funkcija filtriranja izjav je zraščena z oblastjo, ker je vladajoča ideologija odvisna od diskurza, ki obnavlja in določa družbeno vez. Red diskurza sicer

1 O Platonu gl. Juvan, *Literatura kot politika*, str. 104–108. O teoriji vedenjskega posnemanja (posebej kriminalnega ali revolucionarnega) gl. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 33, 38–40.

2 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 287–296.

3 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 33–36.

temelji na pomenskih konvencijah, predvidljivih postopkih, obvezah, prepovedih in vnaprej določenih izjavnih stališčih, a je zaradi dogodkovnosti izjav tudi polje, na katerem vznikajo prestopniške singularnosti, ki jih je težko predvideti in še teže nadzorovati in uravnjavati. Oblast, duhovna in posvetna, je zato v novem veku institucionalizirala upravljanje z izjavami, njihovo selekcioniranje, omejevanje, uničevanje oziroma posredovanje v osrednje ali obrobne družbene cone. To funkcijo, ki ščiti oblast, njene nosilce in ideologeme, je prevzela cenzura s svojimi akterji, postopki, sankcijami ter seznanji prepovedanih topik, besedil in izjav.

Čeprav cenzura velja za represivni oblastni organ, sovražen književnosti, je njuno razmerje kompleksnejše. Cenzura je vplivala na literarna izrazila, kanale za obtok literarnih del, oblikovanje avtorske funkcije ter estetsko presojanje in vrednostno klasificiranje diskurza.

Literarna govorica je v boju s cenzuro – kolikor v strahu pred njo ni kapitulirala in se umaknila v samocenzuro – izumljala vedno nove ezopovske postopke, tako da se je zaradi zunanjih omejitev navznoter sama prenavljala. Knjižni obtok se je v iskanju obvodov, s katerimi se je izogibal krajevnim prepovedim in preganjanju, produkcijsko in distribucijsko tako rekoč internacionaliziral, širil sistem medliterarne menjave in kulturnega transferja čez meje zgodovinskih dežel, kneževin, kraljestev in cesarstev. Poleg verskega reformatorja Primoža Trubarja, priljubljenih piscev erotične literature ali poznejših radikalnih razsvetljencev so še mnogi prepovedani avtorji (pod psevdonimi, anonimno ali z lastnim imenom) tiskali svoja dela v tujini, omikane elite so tešile svojo bralno radovednost z nakupi prepovedanih knjig na potovanjih, podjetni knjigotržci pa so v domače kraje domiselno tihotapili tuje tiske, ki so bili na cenzurnem indeksu.⁴

V navezavi na Michela Foucaulta lahko cenzuro uvrstimo med mehanizme, ki s postopki izključevanja ustvarjajo »red diskurza«, a tudi med dejavnike, ki so v visokem novem veku z zahtevo po poimensko določljivi kazenski odgovornosti za duhovno stvaritev izoblikovali avtorsko funkcijo, ključno za nastanek literarnega polja.⁵ Julius Marx in Norbert Bachleitner sta pokazala, da je bila habsburška cenzura popustljivejša do bralskih

⁴ Prim. Vidmar, Avtorji in bralci prepovedanih knjig.

⁵ Foucault, Red diskurza, str. 4–10; Foucault, Kaj je avtor, str. 28–34. – Bachleitner v komentarju (*Die literarische Zensur*, str. 18, 25–27) navaja literarnega sociologa Alaina Vialaja, ki v *Naissance de l'écrivain* (Pariz: Minit, 1985, str. 122) trdi, da je »vpeljava organizirane cenzure dopolnilni pokazatelj formiranja literarnega polja« (nav. po Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 25).

potreb učenega, prvenstveno plemiškega stanu, strožja pa do preferenc množičnega bralstva tretjega stanu.⁶ Tako je poleg literarne kritike ravno cenzura vzpostavljala razredno pogojeno razliko med visoko književnostjo in preganjanimi trivialnimi žanri ter kot instanca politično-policijske moči heteronomno, od zunaj uravnavala repertoar nastajajočega literarnega polja, in to ne le z oblikovanjem javno dostopne književne ponudbe, temveč posredno tudi z estetsko vzgojo njenih potrošnikov. Robert Darnton je v tem smislu nedavno opozoril, da delo cenzorjev tako v francoskem *ancien régime* kakor v kolonialni Indiji ali realsocialistični Vzhodni Nemčiji kljub svoji represivnosti zajema tudi opravila urednikov, lektorjev, recenzentov ali kritikov.⁷

V mnogih primerih, ki jih omenja Darnton, so cenzorji pomagali pisateljem do dopustnih in objavljenih formulacij, z avtoriteto arbitrov okusa (v predrevolucijski Franciji) ali oblikovalcev državno podprtih založniških repertoarjev (v komunistični Nemčiji) pa so vplivali na pisateljski ugled in slavo. V tem so se cenzorji približali vlogi literarne kritike. Že leta 1847 je emigrantski avstrijski pravnik in cenzurirani pisatelj Adolph Wiesner v *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*, zgodnji zgodovini cenzure, opozoril, da se je v praksi habsburških cenzorjev policijsko zatiranje politično, nraevstveno ali versko nesprejemljivih spisov mešalo s subjektivnostjo literarno kritiškega razsojanja: »Čeprav cenzura in literarna kritika nedvomno ravnata s povsem različnih vidikov, policijska preiskava in presoja literarne vsebine pa sta heterogeni področji, sta v tem slavnem cenzurnem predpisu [iz leta 1810, op. M. J.] tako tesno povezani, celo zlit, da je politični cenzor obenem literarni razsodnik, kritik pa mora hkrati delovati kot orodje policije.«⁸ V nadaljevanju na str. 279 poantira: »Avstrijska cenzura je torej po svoji

6 Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 13; Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 22–23. – Že Wiesner (*Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 214) je opozoril, kako je avstrijski cenzurni predpis iz l. 1810 ločeval med resnejšimi spisi, ki so po vsebini in pristopu namenjeni izobražencem, in poljudnimi brošurami, razvedrilno literaturo za ljudstvo oziroma množično bralstvo. Sloevstvo za širše kroge je bilo podvrženo strožjim omejitvam kakor zahtevnejša dela za omikane elite; razsvetljeni absolutizem je v imenu razumnosti, koristnosti in morale preganjal ljudsko praznoverje, poskušal zatreti priljubljenost romana ipd. (o tem prim. tudi Kranjc, *Cenzurni predpisi*, str. 528–531).

7 Darnton, *Censors at Work*.

8 Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 224–225. O tem Wiesner obširno razpravlja še na str. 226–228, 259, 279–284.

določenosti ne samo policijski, temveč tudi literarni areopag.« Wiesnerjevo opažanje napoveduje osrednji problem tega članka: neujemanje literarnega cenzorja z literarno cenzuro. Problem bo predstavljen po naslednjem razdelku, posvečenem instituciji cenzure.

Avstrijski cenzurni aparat v predmarčni dobi

Eno od bolj dovršenih oblik, v kateri se je institucionaliziralo filtriranje diskurza, je predstavljal cenzurni aparat habsburškega cesarstva v obdobju med razsvetljenim absolutizmom in predmarčno dobo.⁹ S preventivnim izločanjem t. i. spotikljivih besedil in formulacij na poti od rokopisa do objave, zlasti tiskane, in z zatiralskim omejevanjem obtoka prepovedanih domačih in uvoženih tiskov je avstrijska cenzura kot institucija v primerjavi s sočasno cenzuro v Franciji, Prusiji in Rusiji ustvarila vtis o zgledni strogosti, pedantnosti, normativni in birokratski urejenosti, čeprav pri reguliranju dostopa besedil do javnosti ni bila bistveno strožja od ostalih evropskih imperijev in prav tako ni zmogla popolnega nadzora nad duhom in črko.¹⁰ Pod vtisom burnih dogajanj, ki so jih sprožili francoska meščanska revolucija 1789 in Napoleonova osvajanja, je habsburška monarhija za časa Franca II. (kot avstrijski cesar se je leta 1804 preimenoval v Franca I.) s cenzurnima predpisoma z dne 22. februarja 1795 in 10. septembra 1810 (z manjšimi spremembami sta ostala v veljavi vse do marca revolucionarnega leta 1848) normativno, postopkovno in institucionalno nadgradila cenzuro razsvetljenih monarhov Marije Terezije in Jožefa II. in jo krepko zaostrila.¹¹ Avstrijska cenzura je težila k totalnosti panoptikona, tj. k popolnemu nadzoru, v katerem ima oblastno središče pregled nad celotno semiosfero. Z institucionaliziranim cenzurnim preprečevanjem verbalnega

9 Prim. Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*; Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*; Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 93–191; Krajnc, *Cenzurni predpisi*; Žigon, *Krajnska Zibeliza v cenzuri*, str. 154–155; Slodnjak, *Kranjska čbelica*, str. 100–103.

10 Prim. Pastar, *Primerjava cenzurnih sistemov*, str. 35, 57–59; Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 95.

11 Jožef II. je v primerjavi s poznejšim Metternichovim absolutizmom videti precej liberalnejši, še posebej do časnikov in časopisov (čeprav je tudi sam z zaostritvijo že popravljaj svojo sprva tolerantno cenzurno politiko); Wiesner ga v svojem obsežnem delu, kritičnem do režima predmarčne dobe, vseskozi navaja kot vzor. – Oba ključna cenzurna predpisa Wiesner citira in komentira na str. 193–210 (1795) in 213–240 (1810).

spodkopavanja posvetne oblasti, sramotenja visokega plemstva, rušenja katoliške Cerkve in ogrožanja javne morale je avstrijski imperij varoval ne zgolj samega sebe, temveč tudi restavrirani monarhični meddržavni sistem v tedanji Evropi.

Kot poroča Bachleitner, je v dobi razsvetljenega absolutizma – ta je v imenu razumnega, učinkovitega upravljanja države pospešeno razvijal svoje organe in birokracijo – tudi cenzura pod vodstvom poliglotskega zdravnika, dvornega bibliotekarja in visokega dvornega uradnika Gerarda van Swietna leta 1751 doživela reformo, potem pa še več sprememb. Iz rok Cerkve in univerze, ki jo je obvladoval predvsem jezuitski red, je dokončno prešla v domeno posvetne oblasti in specializiranih organov. Njihov prototip je bila van Swietnova cenzurna komisija. Sekularizirana cenzura je opustila nekdanje represivne oblike zatiranja nevarnega spisja, kot so bili papeški indeksi, inkvizicija ali simbolni sežigi knjig. Nadomestila jih je s preventivnim in represivnim delovanjem učinkovitejšega modernega policijsko-birokratskega sistema, prilagojenega vzponu tiskanih medijev in množični pismenosti, ki se je s ciljem vzgoje in izobraževanja novih subjektov pretežno fiziokratsko usmerjenega gospodarstva razširila po zaslugi terezijanskih šolskih reform.¹²

V nasprotju s starejšim duhovnim nadzorom, ki je težil k vpogledu v misli učenjakov, pisateljev in drugih subjektov vednosti, da bi si zagotovil popolno zvestobo njihovega duha, notranjosti, je absolutistični cenzorski aparat usmeril svoj pogled v zunanost. Zanimale so ga namreč objave misli v množičnem tisku in potencialno delovanje objavljenih idej v javnem diskurzu. Javnost je moderen pojav, a absolutistična oblast javni sferi ni priznala avtonomije, temveč je do nje zavzela »paternalistično-avtoritaren«¹³ odnos – le suveren in njegov režim vesta in določata, kaj je dobro za skupnost, kaj pa ji škodi.¹³ Sam kancler Metternich, prvo ime evropske reakcije in tvorec sistema, v

12 Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 41–58.

13 O paternalistično-avtoritarnem tipu cenzure v tem obdobju razpravlja Bachleitner. Cesar Jožef II. je tako zapisal, da suverenu ni pomembno, kaj si misli neki posameznik, temveč skrbi za obči blagor (Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 64). Cenzurno poseganje v duhovno prostost posameznika je bilo v tem ideološkem obzorju upravičeno s suverenovo skrbjo za blagor države. – O paternalističnih izhodiščih cenzurnega predpisa iz leta 1810 priča mdr. citat iz preambule, ki ga navajata Bachleitner (*Die literarische Zensur*, str. 107) in Kranjc (Cenzurni predpisi, str. 530): »[...] noben žarek, pa naj prihaja od koder hoče, v prihodnje v monarhiji ne sme ostati neopažen in nepoznan, [vendar pa] je treba s previdno roko obvarovati srce in glavo nedoletnih pred pogubnimi izrodki izrojene fantazije, pred strupenim dihom zapeljivcev, ki iščejo sami sebe, in pred nevarnimi izmišljotinami zmešanih glav«.

katerem je »z materialnim zadovoljevanjem množic dušil meščanstvo in ga obenem varoval pred vsemi sistemom sovražnimi mislimi«, ¹⁴ je v tridesetih letih zagotavljal, da mu ni mar, kaj si kdo zasebno misli, medtem ko mu je nujen cenzurni nadzor nad natisnjeno mislijo, ker je ta nalezljiva: »Pisanje je svobodno tako kot misel, je zgolj ohranitev (Festhalten) mišljenja. Povsem druga in svojska stvar pa je dostop do tiska (Druckenlassen), kjer pa mora država potegniti ozke omejitve, ki jih imenujemo cenzura.« ¹⁵ Predstava o epidemični nalezljivosti radikalnih idej, ki se širijo prek neregulirane javne sfere, je bila prastrah absolutistične avstrijske cenzure.

S *Splošno uredbo o cenzuri* iz leta 1795 in *Predpisom o vodenju cenzure in ravnanju cenzorjev* iz leta 1810 so bile v Avstriji dokončno vpeljane pravne podlage, ki so vse do leta 1848 natančno določale, kaj vse je predmet cenzuriranja, kaj in koga cenzura varuje, kaj in koga pa omejuje oziroma preganja. Določale so tudi institucionalno organiziranost in pristojnosti cenzurnih organov, postopke, s katerimi so bili zavezanci dolžni predložiti svoja dela v cenzuro in po katerih so se ravnali cenzorji in revizorji. ¹⁶ Predmet cenzure so bili prav vsi zapisi, ki bi lahko učinkovali v javnosti, ne glede na vsebino, zvrst, medij in ciljno občinstvo: leposlovje je bilo le eno od področij delovanja cenzure, poleg časopisja, znanstvenih, teoloških, filozofskih in drugih razprav, učbenikov, zemljevidov, not, gravur ter zapisov na spomenikih, keramični posodi ali tkanini. Medtem ko je bila cenzura nekoliko popustljivejša do spisov, ki so veljali za resne, inovativne in vključene v diskurz učene kulture (pod pogojem, da niso napadali obstoječega političnega sistema, oblastnikov in Cerkve), pa je brez pomislekov omejevala strokovno neizvirne kompilacije ter dozdevno manj pomembne oziroma – z vidika konservativnega razsvetljenstva – nekoristne tekste poljudnega, razvedrilnega, praznovernega ali ljudskega značaja; še posebej je imela na piki roman kot najbolj priljubljeno literarno zvrst. ¹⁷

¹⁴ Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 5.

¹⁵ Cit. po Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 34.

¹⁶ Kranjc, Cenzurni predpisi.

¹⁷ Statistike kažejo, da so bili v prvi polovici 19. stoletja poleg periodičnega tiska, protestantskih in drugih versko spornih del, radikalnih razsvetlenskih filozofov, zagovornikov revolucionarnih idej, protagonistov Mlade Nemčije in drugih revolucionarno-nacionalnih gibanj, kritikov Cerkve, zgodovinarjev in politologov, libertinskih piscev erotične literature in poljudnega praznoverja najbolj na udaru cenzure ravno trivialni žanri romana – pripovedna proza obsega kar okoli 17 % cenzurno prepovedanih del v letih 1792–1848, lirika pa le dobre 3 %, gledališče med 1,9 % in 2,7 %; pritisk na periodiko je porastel v predmarčnem obdobju, po letu 1821, ko je njen delež med cenzurnimi prepovedmi dosegel kar 27,3 %; religijske zvrsti so v prvi polovici 19. stoletja obsegale okoli 12 % prepovedi, filozofske do leta 1821 5,3 %, po njem pa

Prav žanri romana so v dolgem 19. stoletju prek knjižnega trga ključno prispevali k avtonomiji literarnega polja in obenem pripovedno utemeljevali meščanske ideologije, zlasti nacionalizem. Fevdalistično-absolutistična cenzura je potemtakem s svojim estetskim okusom zaslutila svojega glavnega političnega sovražnika – meščanstvo in meščansko ideologijo. Z nadzorom literarnega repertoarja in omejevanjem razširjanja spotikljivih, nekoristnih, amoralnih oziroma razvedrilno privlačnih literarnih žanrov je oblast prek cenzurne institucije očitno poskušala ne le moralno, temveč tudi estetsko vzgajati množično bralstvo, a vzponu romana zaradi pritiska kapitalističnega literarnega trga ni mogla več dolgo kljubovati.¹⁸ Avtonomizacija literarnega polja, se pravi opuščanje pojmovanja literature kot dekle morale, vzgoje, vere in fevdalnega reda, je bila mogoča zaradi mediacijske vloge, ki jo je v komunikaciji med producenti in konzumenti leposlovja zavzemal s svojo avtonomno nevidno roko knjižni trg ter v dolgem 19. stoletju dosegel premoč nad zunajsistemskimi mehanizmi regulacije estetskega diskurza, kakršna je bila cenzura.

Habsburška cenzura je z represivnim preganjanjem domačih in tujih prepovedanih tiskov ter s preventivnim nadzorom rokopisov, namenjenih objavi, varovala obstoječi red pred »spotikljivimi«¹⁹ izjavami, heretičnimi in radikalnimi idejami, formulacijami ali besedili, ki so nasprotovali veljavni monarhični ureditvi in ideologiji fevdalizma, spodkopavali avtoriteto nosilcev posvetne in cerkvene oblasti ter uglednih posameznikov, sejali dvom v katoliške verske resnice ter kršili vladajoča moralna načela. Založniki, knjigotržci in bibliotekarji na vseh koncih cesarstva so se poskušali obvarovati mučnih posledic kampanjskih inšpekcijskih pregledov, s katerimi so policijsko-cenzurni organi v njihovih prostorih iskali skrite publikacije, ki jih je osrednji cenzurni urad na Dunaju vsak mesec uvrščal na ažurirane sezname prepovedanih knjig, redno razposlane svojim deželnim izpostavam.¹⁹ Pisatelji in drugi avtorji, založniki

le še 2,3 %; delež prepovedanega zgodovinopisja je bil v prvem obdobju 15,6 % in 11,2 % po letu 1821 (Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 153–157, 166–170).

18 16. januarja 1800 so bile npr. pavšalno prepovedane vse (priljubljene) pripovedi o tajnih društvih, vitezih, duhovih in prevarah; neki cenzor pa je, simptomatično, pozival cesarja, naj ne kapitulira pred »indolentnim okusom«¹⁹ občinstva in gospodarskimi interesi knjižnega trga (Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 104).

19 Povedna je avtoreferencialnost cenzure, saj je bila cenzurno omejena tudi dostopnost samih seznamov prepovedanih knjig (prim. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 95–96, 102). Ti metateksti so namreč imeli pogosto ravno nasprotno učinke od nameravanih: med svojimi bralci so zbujali radovednost, jih vedno znova seznanjali z obstojem potencialno slastnih in svežih prepovedanih sadežev.

in knjigotržci pa so morali svoje rokopise v dveh izvodih preventivno predložiti pristojnemu revizijskemu uradu, in ta jim je določil cenzorja, ki je na posebnem listu napisal svoje mnenje in knjižnemu revizorju v rokopisu označil morebitna sporna mesta, potrebna črtanja. Predložena dela so cenzorji, ki so načelno zavezancem ostali neznani, ocenjevali z oznakami, ki so objavo popolnoma prepovedale (*damnatur*), jo zaradi slabe kakovosti dela odsvetovale (v uredbi iz leta 1784 se je uporabljala fraza *typum non meretur*), natis dopuščale v celoti in z oglaševanjem objave (*admittitur*) ali brez oglaševanja (*transeat*), medtem ko je oznaka *erga schedam conceditur* pomenila objavo, dostopno zgolj izbrancem s posebnim dovoljenjem. Revizijski urad je ob dvojniku rokopisa preveril, ali so zavezanci cenzurne črte in pripombe upoštevali (pozneje se je o tem prepričal tudi na tiskarskih polah), na tej podlagi pa je pristojna policijsko-cenzurna pisarna besedilo izdala dovoljenje za tisk (*imprimatur*); na cenzorsko-revizorski predlog je lahko dovoljenje izdala tudi pod pogojem, da se izpustijo sporna mesta (*imprimatur omissis deletis*). Vse kršitve so se strogo kaznovale.²⁰

Panoptični preventivni nadzor vse duhovne proizvodnje je bil v Avstriji organiziran v hierarhičen državni aparat s centrom in lokalnimi izpostavami pri deželnih vladah in gubernijih, podrejen pa je bil neposredno absolutističnemu suverenu kot prvemu med cenzorji.²¹ Za časa vladanja kanclerja Klemensa von Metternicha (1821–1848), ki se je sam vpletal v cenzurno-policijske zadeve,²² je aparatu načelovala dvorna pisarna na Dunaju s svojim vrhovnim uradom za revizijo knjig. Ta urad je s cesarskim dekretom 18. septembra 1801 prišel pod okrilje policijskega ministrstva in se preimenoval v »c.-kr. vrhovni policijsko-cenzurni dvorni urad«. Tako je nadzor diskurza tudi *de iure* sovpadel s policijskim nadzorovanjem ter vzdrževanjem reda, miru in varnosti; cenzurno-policijsko delo se je obenem opiralo še na razvejeno omrežje ovaduhov.²³ Vlogo ideološkega dejavnika, od katerega sta bila odvisna državni red in mir, je imela na polju javnega diskurza tudi literatura s svojimi akterji, ustanovami in mediji.²⁴

20 Gl. priloge v Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 68–76. Prim. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 94, 103–104.

21 Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 17–24. O cesarju Francu I. kot cenzorju gl. Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 25–30.

22 O Metternichu kot cenzorju, ki je bil zvečine strožji od njemu podrejenih instanc, gl. Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 31–36.

23 Prim. Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 17–24; Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 96.

24 Kot piše Marx, se je Metternich vse življenje ujemal z Napoleonovim stališčem, da je »cenzura

Osrednjim cenzurnim organom na Dunaju so bile podrejene deželne cenzurno-revizijske ustanove, ki so bile prav tako povezane s policijskimi organi in podrejene deželnim vladam oziroma gubernijem. Deželni revizijski uradi so se ukvarjali z nadzorom nad lokalno produkcijo, ki po pričakovanju ni bila pomembna za širši prostor monarhije, pri zapletenejših presojah in v primeru ugovorov prizadetih avtorjev in izdajateljev cenzuriranih del pa so zadevo predali na Dunaj. V vrhovni cenzurni pisarni na dunajskem dvoru je delovalo okrog osem cenzorjev, en knjižni revizor in peščica podpornega osebja. Ker ta ekipa seveda ni zmogla pregledati obširne besedilne produkcije podonavske monarhije, so cenzurno-revizijski uradi za cenzurna poročila pooblaščali ustanove in zaupanja vredne posameznike tako v prestolnici monarhije kakor v deželnih središčih.²⁵ S tem pa se odpre razcep med posameznikom in institucijo, v okviru katere naj bi posameznik deloval.

Cenzorjevo protislovje

Avstrijski cenzurni aparat je na celotnem ozemlju imperija moral pokrivati celotni javni diskurz, ta pa je potekal ne le v dominantni nemščini, temveč še v mnogih drugih knjižnih oziroma deželnih jezikih (da ne omenjamo tujih del, ki so bila v obtoku). Besedilna produkcija je bila seveda disciplinarno diferencirana, tematsko in zvrstno raznolika, segala je v nepregledna področja vednosti. Zato je institucija cenzurnega nadzora zahtevala poznavalce z nadpovprečno omikanostjo, razgledanostjo ter širokim jezikovnim in stvarnim znanjem.²⁶ Ti so bili s svojimi cenzorskimi zadolžitvami sicer kooptirani v policijski sistem kot uradniki, zunanji sodelavci, obenem pa so kot ugledne osebnosti še vedno delovali v javnosti, književnem in umetnostnem življenju ter v različnih znanostih, na akademijah, univerzah, licejih in bibliotekah.

pravica, ovirati pojavljanje idej, ki motijo državni mir, njegove interese in dobro ureditev« (Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 31).

25 Prim. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 96–97; Kranjc, *Cenzurni predpisi*, str. 524. Univerzam in gimnazijskim profesorjem je bila poverjena pomoč pri cenzuri strokovne literature, učbenikov in podobnega (Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 23).

26 Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 45–49.

Med mnogimi učenjaki, ki so sodelovali z dunajskim policijsko-cenzurnim uradom, je bil poleg Jerneja Kopitarja (ta je imel med njimi najdaljši staž, vlogo cenzorja je opravljal od leta 1810 do svoje smrti leta 1844) na primer znameniti orientalist Joseph von Hammer-Purgstall, medtem ko so cenzorsko vlogo opravljali tudi mnogi književniki z (danes) manj zvenečim imenom. Ti ljudje so se znašli v razdvojenem položaju, ko so kot pooblaščenca oblasti nadzorovali področja, na katerih so sicer kot učenjaki ali pisci sami delovali.²⁷

Za sklepni razmislek o slovenski cenzurni vojni je torej odločilno protislovje med cenzuro in cenzorjem, ki ga je leta 1847 zaznal in obširno komentiral že Wiesner v omenjeni primerjavi med cenzorjem in kritikom. Kot piše Wiesner, je imel cenzor po predpisih pristojnost, da pregledano delo s svojo osebno kritično presojo uvrsti v eno od vrednostnih kategorij (učeno ali poljudno, novo znanje ali kompilacija itn.), odločal pa je tudi o vsebini literarnih spisov. Tako je zaradi svojih estetskih preferenc kot »policijsko orodje« književnemu delu lahko prepovedal natis, čeprav avtor ni kršil nobenih političnih, moralnih in verskih cenzurnih prepovedi.²⁸ Četudi bi bil cenzor s svojim okusom slab kritik, je kot akter institucije imel veliko moč: »Cenzor, ki se je morda v duhu priklonil geniju, ki je bil izročen njegovi moči, je bil zaradi cenzurnih navodil in svojega uradniškega položaja napoten tudi k opredelitvi, da delo tega genija nima blagodejnega vpliva na posameznika ali skupnost, zato ne zasluži posebne prizanesljivosti glede policijskih omejitev.«²⁹ Wiesner dvomi, da je med avstrijskimi cenzorji sploh moč najti osebe, ki bi bile res usposobljene za opravljanje vloge »literarnega razsodnika«, pa vendar brez pomislekov krojijo usodo književnikov. S svojimi »enozložnimi lakonizmi« prizadetim zavezancem niti ne predstavijo argumentov za prepoved, tako da ti ne izvedo, ali so se prekršili politično ali estetsko.³⁰

Za položaj malih oziroma obrobni literatur habsburškega imperija, kakršna je bila slovenska, je pomembno Wiesnerjevo stališče, da bi cenzorji pri presojanju kakovosti rokopisov iz literarno manj razvitih nacionalnih okolij svoja merila morali prilagoditi, namesto da se oklepajo vrednostnih absolutov in v njihovi luči natis tovrstnih rokopisov prepovedo, češ da so

27 Prim. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 97–99.

28 Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 225.

29 Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 226.

30 Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 227.

»vsebinsko prazni« (*gehaltlos*). Z zatiranjem »šibkejših proizvodov«, ki pa so po Wiesnerju vendarle »znak duhovnih prizadevanj« malih narodov, »knjižna policija« brez premisleka uničuje »poganjke«, odločilne za njihov nadaljnji kulturni razvoj.³¹

Omenjene Wiesnerjeve opazke pričajo, da je bil upravljeni, panoptični sestav avstrijske cenzurno-polijske institucije, ki naj bi zagotavljal nepristranski in univerzalni nadzor nad javnim diskurzom, v veliki meri odvisen od partikularne arbitrarnosti posameznika. Cenzorjeva osebna presoja, v katero kategorijo filtriranja diskurza naj državni organ uvrsti posamezen spis, je bila v predmarčni dobi namreč podlaga za *imprimatur* cenzurno-revizijskih uradov v deželah in državni prestolnici. Arbitrarnost je izhajala že iz kazuistike, s katero je moral cenzor na obravnavani primer aplicirati razmeroma ohlapne cenzurne norme in navodila.³² Ker je bil predmarčni cenzor policijski sodelavec, a tudi izvedenec za jezik oziroma področje, ki sta mu bila poverjena v postopek, sta se v njegovih recenzijah soočila državni in osebni interes, pravno-polijska in estetsko-strokovna presoja. Bil je torej transmisija imperialne politične moči, obenem pa, paradokсно, subjekt avtonomne kritične sodbe, dejavno vpleten v razvoj literature, znanosti ali kakega drugega polja.

Opisani paradoks cenzorja se je lahko razvil v razmerah, ustvarjenih v razsvetljenem absolutizmu z modernizacijo stanovske družbe, ki sta jo zahtevali svetovna ekspanzija kapitalizma in industrijska revolucija. Cenzor v reakcionarni predmarčni dobi torej ni deloval zgolj kot instanca državnega uma in člen v birokratskem aparatu, ki je monarhu zagotavljal funkcionalno upravljanje imperija, ujetega v protislovje med *statusom quo* dednih stanovskih privilegijev ter dinamizmom revolucij in kapitalistične pobude meščanstva. Kljub vpetosti v rigidno proceduro institucije je cenzor zaradi svoje jezikovne in strokovne vednosti deloval kot subjekt s sebi lastno presojevalno močjo in prestižem. Cenzor je bil praviloma izobraženi izvedenec, ki se je – tako kakor na primer Jernej Kopitar ali Matija Čop – po zaslugi habsburškega šolstva na pomembne položaje v svojem polju (znanosti, literaturi, filozofiji itn.) lahko vzpel tudi iz tretjega stanu in si tako ustvaril

31 Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 228.

32 Wiesner je kritiziral ohlapnost norme spotikljivosti (*Anstößigkeit*), ki je imela v cenzurnih predpisih osrednjo vlogo. Kaj je za posamičnega cenzorja spotikljivo, »se presoja prek subjektivnega pogleda« (Wiesner, *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur*, str. 235). Aplikacija pravne norme je torej odvisna od partikularne idiokulture cenzorja.

simbolni kapital, s tem pa še vpliv v določenem družbenem polju. Prek svoje cenzorske vloge, v razmerju do literarnega polja heteronomne, je torej lahko mimo *raison d'état* uveljavljal svoj partikularni interes in posegal v socialno omrežje, v katerem je sicer deloval.

Cenzor je torej nekakšna senca literarnega kritika. V procesu oblikovanja literarnega polja, v katerem se je literarni diskurz v dolgem 19. stoletju obenem estetsko avtonomiziral in nacionaliziral,³³ je cenzor s svojimi lakoničnimi poročili in fragmentarnimi vrednostnimi sodbami s pozicije oblasti in policijskega nadzora od zunaj vplival na vrednostno hierarhizacijo in obtok literarnega repertoarja, podobno kot so to znotraj polja počeli literarni kritiki z obširnejšo argumentacijo in ob podpori svojega prestiža, simbolnega kapitala. Toda tudi cenzurna institucija je, paradokсно, prispevala k vrednostnemu, zvrstnemu in socialnemu strukturiranju literarnega polja. Kot sem omenil, so oblastne usmeritve cenzure v svojem paternalizmu do pismenega ljudstva pripomogle k estetski avtonomizaciji literature in razredni zasnovi estetskega diskurza, saj so v literarnem sistemu podprle prevlado resne literature nad trivialno, obenem pa izkazovale večjo tolerantnost do književnih konzumentov iz vladajočih stanov.

Kranjska cenzurna vojna in avtonomiziranje literarnega polja

Kako se v delovanje vrhunsko izobraženega strokovnjaka zareže precep med njegovo vlogo cenzorja, kooptiranega v institucijo nadzora, in njegovo interesno vpletenostjo v literarno polje, v katerega posega kot subjekt estetske kritične sodbe, vzorčno pokaže mitološka epizoda iz slovenske literarne zgodovine – cenzurni spopad za *Krajnsko čbelico*, s protagonisti Jernejem Kopitarjem, Matijo Čopom in Francetom Prešernom. Cenzurni spopad za ta pesniški almanah je slovensko prešernoslovje, ki se je zvečine spontano istovetilo s perspektivo nacionalnega pesnika, obravnavalo obsežno, gradivsko natančno in interpretativno poglobljeno, a v podtalju literarno-zgodovinskih razčlemb se skriva zgodbena shema o boju svobodomiselnega, genialnega pesnika z umetniško omejeno zlonamernostjo cenzorja Jerneja Kopitarja. Še huje je v laični javnosti. Lik evropsko vplivnega jezikoslovca

³³ O tem prim. mdr. Juvan, *Prešernovska struktura*, str. 156–160.

Kopitarja, kustosa dunajske dvorne knjižnice in dolgoletnega (1810–1844) izvedenca za slovanske, novogrške in romunske tekste v službi vrhovnega policijsko-cenzurnega urada, je v domačem kolektivnem spominu pod vtisom šolskega berila okleščen na karikaturno omejenega »kopitarja« iz Prešernovega satiričnega soneta *Apel in čevljar*. V takih poenostavitvah je Kopitar kriv, ker starokopiten ni prepoznal in priznal Prešernove pesniške veličine, slovensko literaturo pa je nategoval na svoje kopito.³⁴

V prvem približku, oprtem na dosedanja dognanja literarne zgodovine, bi bilo Kopitarjevo cenzorsko ravnanje z almanahom *Krajnska čbelica* mogoče razložiti takole:³⁵ Kopitar je bil užaljen in prizadet, ker se je njegov učenec Matija Čop pod kvarnim Prešernovim vplivom izneveril njegovemu mentorstvu in prav v njegovi rodni deželi nasprotoval njegovemu širšemu načrtu. Po Kopitarjevi zamisli naj bi se zgodovinsko, versko in kulturno razcepljeni Slovani, med njimi predvsem podložniki avstrijske krone, kulturno tesneje povezali z uvedbo enotnega črkopisa. Za slovenščino je tak črkovni sistem po Kopitarjevih načelih v svoji slovnici leta 1825 sestavil Franc Serafin Metelko, a ga je Prešeren v pesmih večkrat satirično smešil (najobširneje v *Novi pisariji*, natisnjeni v *Krajnski čbelici* že leta 1831), Čop pa ga je v učenem razpravljalnem slogu polemično zavrnil sredi slovenske abecedne vojne spomladi leta 1833. Kopitar ni prenašal nasprotnih prepričanj, zato je užaljen izkoristil svojo moč osrednjega cesarskega cenzorja *in slavicus*, da bi onemogočil naprednejši Čopov in Prešernov romantični koncept slovenskega leposlovja. Kopitar je pri tem izhajal iz avstroslavis-

34 Jože Toporišič (Kopitar – Prešeren – Čop) v nasprotju s prevladujoče črno-belim slikanjem spora dokazuje, da so med Kopitarjem in njegovima nasprotnikoma razlike manjše, kakor so se kazale zaradi njihove polemike in kakor jih prikazuje slovenska literarna zgodovina od Kidriča do Paternuja; Toporišič se tudi v tem spisu stanovsko solidarizira z jezikoslovcem Kopitarjem, njegovimi pogledi in argumenti.

35 O medosebnih, idejnih in taktičnih ozadjih t. i. abecedne in cenzurne vojne med slavističnim mentorjem Kopitarjem in njegovim nekdanjim učencem Čopom ter Prešernom gl. Žigonovo objavo in komentarje Čopove korespondence iz let 1828–1833 (Nekoliko stvari, str. 89–122); za potek Čopovih in Prešernovih spopadov s Kopitarjem in njegovimi kranjskimi privrženci (z vrhom v abecedni in cenzurni vojni) prim. še Žigon, *Krajnska Zhběliza* v cenzuri; Kidrič, *Iz prvih časov*; Kidrič, *Prešeren*, str. CCLII–CCLVI, CCCVIII–CCCXIX; Slodnjak, *Kranjska čbelica*; Paternu, *France Prešeren*, 1, str. 146–170, 232–242; Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 110–117. – Čopovo (in Prešernovo) stran v sporu (Čopova pisma Kopitarju, Šafáriku, Palackemu, Čelakovskemu, Skarzyńskemu in Vrazu, njegov polemični spis *Slowenischer ABC-Krieg*, natisnjen v prilogi k *Illyrisches Blatt* leta 1833, ter biografska, zgodovinska, idejno-estetska ozadja) predstavljajo mdr. Čop, *Nuovo discacciamento*; slovenski prevod *Slovenske abecedne vojske* (Čop, *Pisma in spisi*, str. 109–184); Slodnjak, *Pisma Matija Čopa*, str. 167–173, 189–195, 186–188, 189–195, 239–245, 246–265, 271–276, 277–282; Kos, *Matija Čop*, str. 144–170.

tičnega programa narodnega preroda Slovanov, ki ga je zasnoval po vzoru Herderjeve ideologije o kmečkem ljudstvu, ljudskem slovstvu in ljudskem jeziku kot podlagah, na katerih naj mali in mladi narodi standardizirajo svoj knjižni jezik, se oprejo na svoje ljudsko slovstvo in tako postopno, od čistega začetka gradijo svojo kulturo. V tej kulturi bi manj zahtevna književnost, oprta na folkloro in dostopna preprostemu kmečkemu ljudstvu, ne imela privilegirane vloge, pač pa bi bila le eno od enakovrednih duhovnih področij. Na podlagi takšnih predstav je torej Kopitar po izbruhu abecedne vojne leta 1833 v vlogi cenzorja poskusil zavreti izid četrtega zvezka *Krajske čbelice*, kot kritik in kulturni načrtovalec, skrit v cenzorju, pa osmešiti akterje krajskega romantičnega kroga ter razvrednotiti njihovo izdajateljsko dejavnost, jo ožigosati kot jezikovno-kulturno pomanjkljivo, estetsko-stilno šibko in konceptualno zgrešeno.³⁶

Pesniški almanah, ki ga je od aprila 1830 izdajal Miha Kastelic,³⁷ je Čopu in Prešernu pomenil nosilni tiskani medij, ki bi v kontekstu narodnih gibanj predmarčne dobe pretrgal z dvojno marginaliziranostjo slovstva v slovenščini. To se je na Kranjskem zdelo količinsko, zvrstno, jezikovno-stilno in estetsko šibkejše od literarne kulture v nemščini, ta pa je v razmerju do Dunaja delovala provincialno. Pol stoletja po Devovih *Pisanicah*, razsvetljsko klasicističnem pesniškem almanahu v slovenščini, sta Čop in Prešeren z urednikom Kastelicem prek *Krajske čbelice* na Kranjskem z novih izhodišč obudila prizadevanja za avtonomno slovensko literarno polje, ki naj bi ustanavljalo svoje medije in ustanove ter oblikovalo svojo javnost okrog svojega urbanega središča, deželne prestolnice Ljubljane. Pod vplivom ideologije romantičnega univerzalizma sta slovensko leposlovje utemeljevala na estetski avtonomiji,

36 Vse dotlej je Kopitar kot pokrovitelj in spodbujevalec slovanskih narodnih prerodov toleriral Čopov leposlovni projekt *Krajske čbelice* tudi v vlogi cenzorja, čeprav mu Prešernova samozavestna, umetelno učena in satirično razposajena poezija od vsega začetka ni bila pogodu.

37 Glede na Čopov in Prešernov literarni program je povedna vloga, ki jo je Miha Kastelic, operativni urednik *Krajske čbelice*, 8. januarja 1830 naslovil na ljubljanski gubernij s prošnjo za odobritev natisa prvega zvezka almanaha. V njej napoveduje, da bo *Čbelica* »nova mogočna spodbuda vsem prijateljem krajskega pesništva (krajske Muze), da poskušajo v plemeniti in dobri tekmi izobraževati materin jezik in blagodejno delovati s širjenjem plemenitih misli na izobrazbo srca« (nav. po: Slodnjak, *Krajska čbelica*, str. 106). Citirana izjava je obenem tudi znak, da je bila cenzura ne le institucija omejevanja in prepovedi, temveč tudi kritične selekcije med pomembnimi in nepomembnimi, dobrimi in slabimi pretendenti za vstop na knjižni trg. Urednik je očitno pričakoval, da bosta ljubljanski gubernij in cenzurno-revizijski urad podprla citirano utemeljitev. S podobnimi argumenti so se literarni akterji sicer obračali na pokrovitelje in mecene (danes pa na agencije za subvencioniranje knjig).

okrog leposlovja pa naj bi se izgradila celotna nacionalna kultura. Z ustvarjanjem in izdajanjem poezije, v kateri se kozmopolitski estetski repertoar oblik, slogovnih registrov in podobja prepleta z romantično občutljivostjo, osebno izpovedjo, domačo tematiko in svobodomiselnostjo narodno idejo, sta mislila pritegniti maloštevilno, dvojezično izobražensko bralstvo, nekakšno predstražo narodno zavedne buržoazije. Zato sta v nasprotju s Kopitarjevo konservativno zamisljivo o postopnem kulturnem razvoju kmečkega naroda že na samem začetku hitela uveljavljati umetno poezijo, ubesedeno v urbano obarvanem jeziku, miselno zahtevno in prosto verskih, moralnih, poučno-vzgojnih, fevdalno-podložniških in drugih spon. Estetsko avtonomna poezija za izobrazence, ki obenem presega tudi poljudno razvedrilnost, je bila zanj najhitrejša pot, po kateri bi začetniška, obrobna in manj razvita slovenska književnost lahko ponotranjila univerzalne estetske standarde, ki jih zastopajo starejše, razvitejše in vplivnejše literature vodilnih evropskih narodov. Prav zmožnost slovenskega jezika, da s svojim estetskim kultiviranjem doseže druge omikane jezike, je bila v Čopovi in Prešernovi posvojitvi evropskega kulturnega nacionalizma videti ključni vzvod, prek katerega bi se slovenski narod povzdignil ter potrdil svojo istovetnost in pravico do obstoja med drugimi modernimi narodi.³⁸

Namesto da bi še naprej utrjeval topos o pesniku Prešernu kot umetniškem Apelu in cenzorju Kopitarju kot estetsko omejenem čevljarju, bom zdaj zasakal perspektivo in, spodbujen z raziskavami cenzure od Marxa do Darntona in Bachleitnerja, v ospredje postavil lik absolutističnega cenzorja in njegovo protislovje, opisano v prejšnjem razdelku. Pokazal bom, kako so se v cenzurni postopek ob izdajanju posameznih zvezkov pesniškega almanaha *Krajnska čbelica* mimo sistemsko predvidljivih cenzorskih dejanj vpisovale sledi kritičnih sodb in divergentnih interesov dveh sprtih cenzorjev (Kopitarja in Čopa), vpletenih v nastajanje slovenskega literarnega polja ter umeščanje tega v avstrijski imperij in svetovni literarni sistem. Mar individualizacija antiromantičnega cenzorja ni komplementarna romantični individualizaciji literata?

Še vedno velja Pogačnikova ugotovitev, da je cenzorstvo neraziskano področje Kopitarjevega delovanja.³⁹ Jernej Kopitar je na Dunaju opravljal

38 Več o tem gl. mdr. Juvan, *Prešernovska struktura*, str. 250–276.

39 Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 82. Vzrok za slabo raziskanost je tudi ta, da se Kopitarjeva cenzurna poročila na Dunaju v glavnem očitno niso ohranila (gl. Kidrič, *Iz prvih časov*, str.

funkcijo dvornega cenzorja od 7. septembra 1810, ko je zamenjal umrlega predhodnika, Čeha Zlobickega, do svoje smrti. Sprva je bil zadolžen za slovansko in novogrško področje, nato še za romunske tekste. Kot cenzor se je sicer ravnal po cenzurnih predpisih svojega časa⁴⁰ in za poročila prejemal soliden državni honorar, a deloval je ne le v imenu državnih interesov (posebej če so se ujemali z njegovim avstroslavizmom), temveč se je pri presojah držal svoje agende in partikularnih ciljev, zaradi česar so ga nadrejeni nekajkrat opomnili.⁴¹ Čeprav se je – sicer ne brez ironije in v polemičnem kontekstu – sam označil za »policijskega agenta«,⁴² so bili njegovi nameni daljnosežni in nadosebni. Prek ustvarjanja omrežja učencev in sodelavcev ter stikov z uglednimi učenjaki Evrope je v duhovnih središčih monarhije hotel vpeljati močno slovansko filologijo. Zamislil si jo je kot matico, ki bi pod njegovim nadzorom teoretsko, normativno in praktično-organizacijsko usklajevala razvoj narodnih prerodov avstrijskih Slovanov po receptih herderjevskega kulturnega nacionalizma.⁴³ Ko

161; Kidrič, Dvoje Čopovih pisem, str. 183). Arhivsko gradivo o cenzuri v tem obdobju je dostopno le v fragmentih, saj so mnogi spisi c.-kr. osrednjega revizijskega urada na Dunaju zgoreli v požaru ob marčni revoluciji 1848, arhiv glavne policijske direkcije pa je bil uničen zaradi pomanjkanja prostora (verjetno na začetku 20. stoletja in ne 19. stoletja, kot se zapiše Iviću v predgovoru k zbirki dokumentov *Arhivska gradja o srpskim književnim i kulturnim radnicima: 1740–1880*, str. III). Ivić je objavil številne Kopitarjeve dokumente, povezane z njegovo cenzorsko vlogo pri delovanju Vuka Karadžića (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 178–281).

40 Prim. Kranjc, Cenzurni predpisi.

41 Zgodnji primer takega opozorila: grof Sedlnitzky je v svojem »Decret an Herrn Censor Kopitar« z dne 17. maja 1819 od Kopitarja »zahteval, naj se čim prej odpove svojemu stanovitnemu upravičevanju grajanih mest tega slovarja« (Karadžićevemu srbsko-nemško-latinskemu slovarju je duhovščina očitala, da bi zaradi nekaterih domnevno vulgarnih besed lahko pohujšal srbsko mladino, op. M. J.; gl. Ivić, *Arhivska gradja*, str. 195–196). Sedlnitzky je v podobnem dekretu Kopitarja opominjal še 18. junija 1824 v zvezi s Karadžićevo izdajo 3. zvezka srbskih ljudskih pesmi v Leipzigu (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 222).

42 Ko je Kopitar vrhovnemu policijskemu uradu v biografski »pro memorii« o Karadžiću 23. avgusta 1832 razlagal svoje prijateljsko sodelovanje z njim in ga branil pred spletkami nasprotnikov, se je označil kot »nabriti cenzor in policijski agent Kopitar«, ki je Karadžića zapeljal (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 265).

43 Svoje slavistične poglede in načrte je razgrnil mdr. v spisih: Uvod v *Slovnico*, Poslanica prihodnje slovanske akademije, Domoljubne sanjarije nekega Slovana in Avtobiografija (Kopitar, Čop, *Izbrano delo*, str. 7–51, 67–86; Barth, *Kopitars kleinere Schriften*, str. 1–14, 34–39, 61–70). Rdeča nit je Kopitarjeva apologija Slovanov, sicer deležnih podcenjevanja med nemškimi učenjaki (z izjemo Schläzerja, Herderja, Humboldta in Grimma, Kopitarjevih avtoritet ali dopisnikov). Kopitar v mešanici slovanskega, avstrijskega in kranjsko-slovenskega patriotizma napade predsodke in nevednost politično močnejših, gospodarsko in kulturno razvitejših središč. Slavi demografsko in kulturno moč Slovanov (številčnost, zemljepisno razširjenost, miroljubnost in delavnost, elementarno omiko kmečkega ljudstva ter blagoglasnost in izraznost slovanskih »narečij«). Njihov pretežno odvisni položaj ter slabšo razvitost učene kulture

je cenzuriral prispela dela, je imel v mislih poleg cenzurnih predpisov predvsem svoje predstave o vsebinah, akterjih in organiziranju slavistike, pa tudi literarnega življenja tistih avstrijskih narodov, katerih slovstva so mu bila poverjena v pregled. Eleonora Kernc v *Slovenskem biografskem leksikonu* navaja, da se je Kopitar

kot cenzor [...] zlasti spočetka izvrstno počutil, ker je dobival v roke vse literarne novosti; rad je poudarjal, da je od vseh slovanskih cenzorjev najvestnejši, da zapiše le to, kar bi mogel tudi zagovarjati. Vendar ni mogel skrivati simpatij oz. antipatij do predmeta in avtorja. Ugodno je ocenjeval spise, ki so ga zanimali kot jezikoslovca ali odgovarjali njegovim avstroslovanskim težnjam. Svojo pristranost pa je pokazal, kadar je ocenjeval dela pisateljev, ki so bili drugačnih nazorov, n. pr. o umetniškem ustvarjanju, ali so dvomili o pravilnosti in koristnosti njegovih idej, n. pr. glede reforme alfabeta, ali so nastopali zoper njegovo samovoljnost in s svojim ustvarjanjem in nastopom mogli škoditi njegovi oportunistični politiki. Ob taki priliki mu nobena oznaka ni bila prehuda, da je le preprečil ali vsaj zavlačeval izdajo neljubega dela. V glosah k takim rokopisom ni poznal meje in mere svoji razdraženosti ter šel tudi preko cenzurnih predpisov.⁴⁴

Kopitar je, denimo, v vlogi cenzorja poskušal »do skrajne mere« ustreči svojemu češkemu prijatelju Václavu Hanki, vztrajno je podpiral delo Vuka Karadžića in pripomogel k začetku izhajanja *Srpskih novin*, po drugi strani pa je potrdil obsodbo *Letopisa Matice Srpske*, češ da to glasilo prevneto simpatizira z Rusijo in poveljuje pravoslavje.⁴⁵ Podobno pristransko in taktično uporabo Kopitarjeve cenzorske vloge za njegove slavistične cilje ugotavlja tudi Jože Pogačnik: »Kopitarjeva cenzorska poročila, od katerih so nekatera naslovljena osebno na Metternicha ali Sedlnitzkega, bi bilo treba

razlaga zgodovinsko. Obžaluje usodno shizmo na vzhodno in zahodno Cerkev, ki je Slovane razdelila po veri in pisavi. Zaradi neobstoja skupne države so slovanska ljudstva ostala razdrobljena, mnoga med njimi s svojimi »narečji« vred pa potisnjena v podrejen položaj. Kopitar si želi slovanska ljudstva povezati prek enotne pisave (ta bi obudila ključni pomen Cirila in Metoda) in jih dvigniti na raven drugih spoštovanih narodov s pomočjo slovanske filologije, slovnične standardizacije in kultiviranja vernakularjev, s prosveto ljudstva, z zgledovanjem po ljudski slovstveni zakladnici in s promocijo slovanskih kultur med slovečimi evropskimi učenjaki.

44 Kernc, Kopitar, Jernej.

45 Kernc, Kopitar, Jernej.

objaviti. Takšna izdaja bi razkrila cenzorjeve idejno-estetske, kulturnopolitične, predvsem pa še taktične postopke, s katerimi je v večini primerov dosegel, kar je želel.«⁴⁶

Cenzurno dokumentacijo, v kateri Kopitar nastopa kot cenzor, ki vneto podpira Vuka Karadžića, je v arhivih na Dunaju že leta 1926 zbral in objavil Aleksa Ivić. V svojih dopisih vrhovnemu cenzurno-revizijskemu uradu, ministru Sedlnitzkemu in drugim se je Kopitar večkrat zagovarjal zaradi očitkov, da je v vlogi cenzorja ravnal pristransko, ko je štutil svojega varovanca Karadžića pri njegovih izdajah srbskih ljudskih pesmi, pregovorov, slovarja in koledarja, češ da ni opozoril na nemoralnost vulgarnega besedišča in profanizacijo svetniških imen, kar vse so Vuku očitali nasprotniki iz krogov visoke pravoslavne duhovščine in drugih avstrijsko-ogrskih Srbov. Kopitar je v svojo obrambo zagotavljal, da je avstrijski domoljub, lojalen oblasti in da svoje cenzorsko delo že vrsto let opravlja vestno.⁴⁷ Na ovadbe in spletke vplivnih Karadžićevih nasprotnikov pa se je Kopitar v dopisih predpostavljenim odzival odločno, delno z jezikoslovno-filološko argumentacijo (da je na primer vulgarno besedje pač nujna sestavina slovaropisja),⁴⁸ delno pa z afirmativnimi biografskimi podatki o Vuku, ki so zavračali sume o njegovi sovražnosti do Avstrije in domnevnem vohunjenju za Ruse (Kopitar večkrat omenja, da je Vuk poročen s katoliško Dunajčanko ali da mu izkazujejo priznanje največji nemški učenjaki in Göttingenska akade-

46 Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 83. Avtor v nadaljevanju navaja, kako je Kopitar kot cenzor branil Karadžića, grškega pisatelja in revolucionarja Rigasa Velestinlisa in roman grškega pisatelja Michaela Perdikarisa *Hermilos*.

47 Npr. Kopitarjev dopis na »Hochlöbliche k. k. Censur Hofstelle« z dne 25. maja 1819, v katerem ugovarja očitkom o pohujšljivosti Vukovega slovarja in uvodoma zapiše, da sta podpisane »krepost in resnični sram sveta« in da upa, da se lahko »v dobri veri sklicuje na svojo desetletno brezgrajno cenzurno službo« (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 196). Vrhovnemu policijsko-cenzurnemu uradu Kopitar dokazuje svojo lojalnost tudi 12. februarja 1822, ko »ponavlja, da more vrhovni dvorni urad, zaupajoč njegovi vesti in stališču, [...] od njega pričakovati najbolj resnične in najzrelejše poglede in nasvete«; predstavi se kot »sin deželana iz Kranjske, rojeni avstrijski podložnik, katolik, cenzor in kustos Dvorne knjižnice, star 41 let, ki si zasluži kredit patriotizma in solidnosti« (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 204).

48 Kopitar v omenjenem dopisu vrhovnemu policijsko-cenzurnemu uradu (25. maj 1819), v katerem pobija »denunciantove« očitke, da Karadžićev slovar z vulgarizmi pohujšuje mladino, trdi, da je »leksikon inventar jezikovne zgradbe«, »anatomija in fiziologija jezikovnega telesa, v katerega sodijo vsi plemeniti in neplemeniti udi«, naloga znanosti pa je, da to popiše: »Inventarist, anatom in fiziolog so storili svojo dolžnost, ko so znanstveno popolnost povezali z znanstveno resnostjo.« (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 196).

mija).⁴⁹ Rdeča nit, s katero je Kopitar kot cenzor pred predpostavljenimi poskušal odstraniti ovire, ki so jih Karadžiću vedno znova postavljali njegovi srbski nasprotniki, pa je bila geopolitična interpretacija Vukovega filološko-književnega dela: Kopitar je kar naprej poudarjal, da Karadžić s svojim prizadevanjem za kultiviranje srbsčine, kakršna se dejansko govori med ljudstvom, zmanjšuje vlogo jezikovno izumetničene in neživljenjske slavenosrbske pravoslavne književnosti, s tem pa Srbe odteguje vplivu Rusije in jih približuje jezikovno sorodnim katoliškim južnim Slovanom, podložnikom habsburške krone.⁵⁰

Jernej Kopitar je v monarhiji nasploh upravičeno užival učenjaški sloves *monstrum scientiarum*,⁵¹ tj. samozavestnega, avtoritativnega, strastno polemičnega, a stroki predanega, iniciativnega in nesebičnega znanstvenika, vrhunskega poliglotskega jezikoslovca, ki si je prek organiziranja in vzdrževanja svojega mednarodnega omrežja prizadeval, da bi po vzoru grških mestnih držav in njihovega skupnega alfabeta (*koine*) kulturno povezal narodne prerode avstrijskih Slovanov in jih odtegnil ruskemu vplivu.⁵² Dunaj, kjer je deloval kot kustos dvorne knjižnice, je želel utrditi kot prestolnico slavistike in avstroslavizma. V svojem kulturnem načrtovanju je imel Kopitar, nekdanji Zoisov varovanec, vedno v mislih tudi posebno vlogo rodne Kranjske in slovenščine. S karantansko-panonsko teorijo o

49 Kopitar na primer v dopisu c.-kr. policijskemu in cenzurnemu dvornemu uradu 4. julija 1824 omenja priznanje, ki ga je za svojo izdajo srbskih ljudskih pesmi in spodbudo »srbski nacionalni literaturi« Karadžić dobil od »Grimmovega kompetentnega glasu« (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 223–224). Najobširnejša biografska apologija Karadžičevega dela in napad na Vukove nasprotnike, njihove spletke in denunciacije, pa je »Pro memoria über Wuk Stephanovich Karadschich«, ki jo je Kopitar poslal vrhovni policijski pisarni 23. avgusta 1832 (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 261–267).

50 Tovrstno Kopitarjevo utemeljevanje je že 9. novembra 1818 v svojem obširnem dopisu o Karadžiću in pristojnostih peštanskega cenzurnega urada samemu cesarju zvesto povzel celo Sedlnitzky (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 183–185). Podobno argumentacijo najdemo še v Kopitarjevih dopisih cenzurno-policijskim organom 25. maja 1819 (Ivić, *Arhivska gradja*, str. 198–201), 12. februarja 1822 (str. 204), 4. julija 1824 (str. 223), 23. in 28. avgusta 1832 (str. 266, 268), 10. oktobra 1834 (str. 278–281).

51 Pogačnik, *Bartholomäus Kopitar*, str. 172; Vidmar, *Kopitar, Jernej*, str. 388. Za Kopitarjevo biografijo gl. tudi obširno geslo v SBL (Kernc, *Kopitar, Jernej*).

52 Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 87–88; Pogačnik, *Bartholomäus Kopitar*, str. 61–63, 90. Prim. tudi Vidmar, *Kopitar, Jernej*, str. 387, 389–390. – O Kopitarjevih koncepcijah kulture in literature slovanskih narodov, grškem modelu slovanskega povezovanja prek poenotenega črkopisa in njegovi karantansko-panonski teoriji o izvoru stare cerkvene slovansčine, s katero je povzdignil pomen slovenskega kulturnega prostora, prim. Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 86–129, 166–170, 174–192; Pogačnik, *Bartholomäus Kopitar*, str. 89–129, 162–169, 172–191.

izvoru stare cerkvene slovanščine je dokazoval matičnost male slovenščine v širnem slovanskem svetu.

Kot sem omenil, se je Kopitarjev načrt narodnega preroda Slovencev in ostalih avstrijskih Slovanov ravnal v glavnem po Schlözerjevih in Herderjevih idejah. Podlaga narodnega obstoja mu je bil domači jezik, kultiviran prek znanosti in umetnosti ter normiran s slovnico in slovarjem. Leta 1809 je v predgovoru k svoji nemški *Slovnici slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem*, v kateri je obžaloval verski in črkopisni razcep slovanstva, mimogrede z odobravanjem citiral refleksijo ruske kulture iz Schlözerjevega predhodnega poročila (*Vorbericht*) k izdaji Nestorjeve ruske kronike (*Russische Annalen in ihrer slavonischen Grundsprache*, ur. A. L. Schlözer) iz leta 1802: »Še *noben narod* pod soncem se ni iztrgal iz barbarstva z *matematiko* [...] Grki in Rimljani, Italijani, Francozi, Angleži in Nemci so se kultivirali z *lepimi umetnostmi in znanostmi, z dobrimi pisatelji in pesniki!*«⁵³ Glede na citirani Schlözerjev poudarek bi bil Kopitar načelno čisto lahko soglašal s konkurenčnim konceptom narodnega preroda, ki sta ga na Kranjskem uveljavljala Čop in Prešeren v krogu *Krajske čbelice*. Toda njegov razsvetljsko-predromantični tip kulturnega nacionalizma se od njunega romantičnega tipa razlikuje po dveh ideologemih, ki sta blokirala pospešeno estetsko avtonomiziranje nacionalnega literarnega polja po romantičnih zamislih.

Prvi je ideja o kmečkem stanu kot nepokvarjenem nosilcu naroda in knjižnega jezika, drugi pa ideja o južnih Slovanih kot razvojnih zamudnikih. Slovani svoje periferno zaostajanje za velikimi, t. i. zgodovinskimi narodi odtehtajo z detinsko pristnostjo, iz katere je mogoče razviti nepokvarjeno kulturo od začetka, po vzoru homerske Grčije. Proces kultiviranja (*Bildung*) se mora zato po Kopitarju začeti pri kmetih in se opreti na njihovo kulturno izročilo.⁵⁴ Na eni strani naj se torej izobraženci (med njimi je v manj razvitih okoljih, kakršna je bila obrobna Kranjska, neizogibno prednjačila duhovščina) ozirajo h kmečkemu ljudstvu, naj slovnično in slovarsko standardizirajo ljudsko govorico, zbirajo in preučujejo ljudsko blago in to dediščino v domačem jeziku posnemajoč prenesejo v območje sodobne estetske proizvodnje za celotno narodno skupnost. Po drugi strani naj izobraženci – v duhu avstrijskega razsvetljenega absolutizma – opismenjujejo,

53 Kopitar, Čop, *Izbrano delo*, str. 37; Kopitar, *Grammatik*, str. XVIII.

54 Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 86–91; Pogačnik, *Bartholomäus Kopitar*, str. 89–90.

izobražujejo in vzgajajo kmečko ljudstvo, ki ga Kopitar v uvodu k slovnici imenuje »miroljubni poljedelci«. Najbolj se je Kopitarju opisani kulturni načrt po zaslugi zvestega učenca Vuka Karadžića posrečil pri avstrijskih Srbih.⁵⁵

Zato je dunajski slavist odigral tudi vloge prevajalca, recenzenta, posrednika in promotorja: srbsko ljudsko pesništvo je vneto prevajal v imperialno nemščino, slavil njegovo izjemnost in homersko silo, ga predstavljal v vplivnih *Wiener Jahrbücher der Literatur* in zanj ogrel učenjaške korifeje od Jacoba Grimma do Goetheja.⁵⁶ Slednji je tudi ob srbski ljudski epiki izoblikoval svojo idejo svetovne literature.⁵⁷ Podobno kot Goethe je bil tudi Kopitar, ki je svoje duhovne temelje oblikoval v Zoisovem razsvetljskem krogu, po literarno-umetniškem okusu, naklonjenem ljudskemu pesništvu, Homerju, Horaciju, Wielandu, ossianizmu, Denisu in Goetheju,⁵⁸ nasprotnik sodobne nemške romantike in njenega idealistično-nacionalističnega mračnjaštva. Prav tako kakor Goethe je bil dedič razsvetljskega klasicizma, ki je estetski ideal antičnega grštva interpretiral z vidika predromantičnih predstav o nepokvarjeni naravnosti ljudskega genija. Tako ne preseneča, da Kopitarju ni bila pogodu Prešernova romantika, še posebej zato, ker je odstopala od posnemanja narurne folklore in homerske oziroma bardske prvinskosti. Vzornost antike je razumela povsem drugače od Kopitarja, kot podlago za oblikovanje moderne, miselno reflektirane (po Schillerjevi tipologiji senti-

55 Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 29–32; Pogačnik, *Bartholomäus Kopitar*, str. 77–80, 104–108.

56 Kopitar je prevedel okoli dva tisoč pesmi iz Vukove zbirke, jih obširno komentiral (*Serbische Volkslieder, Jerneja Kopitarja spisov II. del*, str. 3–127), svoje filološke prevode pošiljal Jacobu Grimmu in Goetheju ter pozneje z nasveti nesebično sodeloval pri pesniških prevodih v nemščino, ki jih je leta 1835 v dveh zvezkih odmevno objavila Therese Albertine Luise von Jakob (Talvj) (prim. Hafner, O Kopitarjevih poetoloških gledanjih; Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 31–32). V razpravi *Serbische Volkslieder*, v kateri je prevedel, interpretiral, estetsko-poetološko in filološko komentiral pesmi iz Vukove zbirke, je Kopitar vzneseno zapisal, da je imel Vuk z jezikovnega vidika »epohalno zamisel, da z izdajo srbskih ljudskih pesmi, kakršnih ne premore v tolikšnem številu in takšni lepoti noben drug narod, na ogled postavi jezikovno besedilo, ob katerem pristno srbstvo ne more več naleteti na noben ugovor«; Vukova leipziška izdaja pesmi naj bi utemeljila srbsko književnost, zasluga ljudskega pesništva pa je »predstavitev narodnega življenja« (*Jerneja Kopitarja spisov II. del*, str. 6). V pismu c.-kr. policijskemu in cenzurnemu dvornemu uradu pa je Kopitar 4. julija 1824 pred cenzuro branil tretjo knjigo Vukove izdaje srbskih ljudskih pesmi mdr. z označevanjem Vuka kot »ilirskega Homerja, Ossiana, etc.« (*Jerneja Kopitarja spisov II. del*, str. 127; gl. tudi Ivič, *Arhivska gradnja*, str. 223–224).

57 Juvan, *Prešernovska struktura*, str. 96–97, 113.

58 Prim. Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 65–67, 102, 151–152; Hafner, O Kopitarjevih poetoloških gledanjih.

mentalne) klasike, historistično odprte v medbesedilna zaledja staro- in novoveške svetovne književnosti.⁵⁹

Leta 1833 je med Kopitarjevim in Čopovim krogom – po večletnih trenjih, ki jih je povzročalo tekmovanje za uveljavljanje njihovih nasprotujočih si literarno-kulturnih koncepcij – prišlo do razkola, ki je v javnosti privedel do t. i. abecedne vojne, v zakulisju pa do »cenzurne vojne« za izid četrtega zvezka pesniškega almanaha *Krajnska čbelica*.⁶⁰ Pri prvem in drugem zvezku *Čbelice* Kopitar kot dvorni cenzor *in slavicus* ni delal težav, čeprav je iz njegove korespondence očitno, da je imel Prešerna, prvo ime almanaha, ves čas za slabega, vase zagledanega pesnika, preostale prispevke čbeličarjev pa za estetsko nedorasle (srbskemu) ljudskemu pesništvu. Ker je hotel Čopa trdneje vpeti v svoje slavistične načrte, ta pa ga je pisemsko prepričeval, naj se prvih poskusov kranjske posvetne poezije kot cenzor loti naklonjeno, je bil sprva do *Čbelice* širokosrčen. Ni se spotaknil niti ob Prešernovo razposajeno satiro *Nova pisarija*, čeprav je smešila utilitarno-puristična literarna prizadevanja koprsko-tržaškega škofa Matevža Ravnikarja, reformirani Metelkov črkopis in Kopitarjev lastni kulturni načrt – Prešeren ga je burleskno zavrnil v metafori »rovtarske Atene«. Ker je zasledoval svoj interes na poljih slavistične filologije, avstroslavizma in slovenskega narodnega preroda, je Kopitar v tem primeru še toleriral drugačno Čopovo kulturno načrtovanje.

Kot rečeno, Kopitar ni odobral Čop-Prešernove smeri kulturnega razvoja, oprtega na izobrazence, učeno poezijo in urbano obarvani knjižni jezik. S svojo avtoriteto je z Dunaja leta 1832 vplival na lokalno cenzorsko ravnanje Matije Čopa, ki mu je ljubljanski gubernij poveril pregled tretjega zvezka *Čbelice*. Tudi v primeru bibliotekarja, poliglota in literarno-filološkega erudita Matije Čopa se pokaže, kako je oblastna institucija vlogo cenzorja poverjala osebam, vpletenim v polje, ki naj bi ga pomagale policijsko nadzorovati. Habsburžani pač še niso poznali konflikta interesov. Čop je tako v svoje cenzorsko ravnanje vračunal možne odzive Kopitarja in

59 V nasprotju s Prešernovo poezijo, ki bi jo Schiller tipološko uvrstil med sentimentalno, se je Kopitar celo življenje bolj ogreval za schillerjevski naivni tip. Tako se je npr. v svoji recenziji leta 1819 navduševal nad Hankovo ossianistično zbirko staročeške poezije, v kateri je prepoznaval samoniklost, naravnost, pristno naivnost, enovitost, lirsko milino in epsko veličino, primerljivo s Homerjem in Ossianom (Altböhmische Literatur, *Jerneja Kopitarja spisov II. del*, str. 143–147).

60 Izraz »cenzurna vojna« si izposojam od Paternuja (*France Prešeren*, 1, str. 232 isl.). Sledeči prikaz cenzurnega spopada se opira na literaturo, navedeno zgoraj v op. 35.

domačih privržencev njegove kulturne politike, predvsem pa je v igri silnic nastajajočega literarnega polja zasledoval interes svoje literarne skupine. Toda pri tem je po cenzorski službeni dolžnosti pred institucijo ustvaril vtis nepristranskosti. Tako je še pred oddajo svojega formalistično kratkega pritrdilnega cenzorskega poročila o tretjem zvezku almanaha prepričal nejevoljnega Prešerna, naj iz gradiva umakne svoje literarne satire in epigrame, med njimi *Apela in čevljarja*, frontalni napad na Kopitarjev estetski čut.⁶¹

Podobno kompromisno taktiko je Čop ubral leta 1833 tudi kot cenzor četrtega zvezka *Čbelice*. Guberniju je oddal poročilo v smislu *imprimatur omissis deletis*: dovolil je natis almanaha pod pogojem, da se zaradi pohujšljivosti črtajo Prešernove priredbe ljudskih ljubezenskih pesmi, pa tudi njegova balada *Ponočnjak*, dvoumna igra s katoliškim spolnim moralizmom in postopkom svarilnega eksempla.⁶² Toda kanonik Jurij Pavšek, zloglasno bornirani janzenist, je kot pristojni ljubljanski knjižni revizor uradno protestiral proti Čopovi cenzuri, ga očrnil kot nezanesljivega ter zaradi moralne spotikljivosti Prešernovih pesmi in proticerkvene osti prevoda Bürgerjeve šaljive balade zahteval ponovno cenzuro. Tako je bil zvezek poslan na vrhovni policijsko-cenzurni urad na Dunaju, od tod pa Kopitarju. Ta je *Čbelico* dobil v roke ravno ob izbruhu abecedne vojne.

Čop je namreč v *Ilirskem listu* objavil in komentiral kritiko *Krajnske čbelice*, ki jo je leta 1832 na Češkem natisnil romantični pesnik František Ladislav Čelakovský. Čop je v prid *Čbelice* in njenega pesniškega prvaka Prešerna uporabil znano taktiko instrumentalizacije zunanje politike za potrebe notranje politike: domačo, še ne etabliirano književno pobudo je pred dvomečim domačim občinstvom podprl s sklicevanjem na argument zunanje podpore mednarodno uglednega literata. V praškem *Časopisu Českého museum*, osrednjem glasilu češkega narodnega preroda, je Čelakovský povzdignil Prešerna, ironiziral pa slovenske slovničarje in črkopisne reformatorje, za katerimi je stal Kopitar. Obenem je s pokroviteljskim tonom do manj razvite književnosti bratskih Kranjcev izrazil češke težnje,

61 Žigon, *Krajnska Zhbeliza v cenzuri*, str. 253–254.

62 V tej kratki cenzurni izjavi, naslovljeni na ljubljanski c.-kr. gubernij, je Čop 5. 3. 1833 formalno ugotovil, da v predloženem izvodu *KČ* »ni našel ničesar, kar bi se zdelo z moralnega ali političnega ozira neprimerno za tisk, razen balade *Ponočnjak* dr. Prešerna [...], ki vsaj v *izrazu* vsebuje tu in tam kaj nespodobnega (Unschickliches)«, obenem pa je s pojasnili zavrnil pomisleke duhovščine zoper prevod Bürgerjeve balade *Cesar in opat* (Žigon, *Krajnska Zhbeliza v cenzuri*, str. 284).

da bi središče slovanske vzajemnosti postala Praga.⁶³ Toda Čelakovský je s hvalo Prešerna, smešenjem metelčice in omalovaževanjem slovenskih slovničarjev v širši javnosti spodkopal Kopitarjevo avtoriteto patriarha slavistike, Praga pa je tudi sicer poskušala prevzeti vlogo središča Slovanov, ki ga je Kopitar hotel ohraniti na Dunaju.⁶⁴ Vse to je ogrozilo Kopitarjevo življenjsko avstroslavistično ambicijo, v kateri je sebi in slovenščini hotel zagotoviti vidno mesto.

Za grofa Josefa Sedlnitzkega, v letih 1817–1848 vodjo dvornega policijsko-cenzurnega urada,⁶⁵ je Kopitar pod vtisom kranjskih polemik okrog Čelakovskega in metelčice aprila leta 1833 napisal kratko cenzurno poročilo o *Čbelici*:

Kranjski recenzenti zgodnejših 3 zvezkov so sicer hoteli uveljaviti pogled, da tovrstna zbirka pravzaprav ni namenjena ljudstvu, ki razume samo kranjsko, temveč bolj tako imenovanim izobraženim stanovom, ki razumejo tudi nemško in druge jezike.

Toda po drugi strani ni nič manj res, da morajo ljubezenske pesmi dokaj čutne narave, mdr. tudi zvest in posledično prav tako buršikozen prevod Bürgerjevega *Cesarja in opata*, izzvati kar se da živahne in upravičene pritožbe klera. Tako tudi Epigram str. 87 (Kastelčev Pravi učenik, op. M. J.).

Moj *votum* je torej, da se ta 4. zvezek, ki sem ga za izdajatelja opremil z opombami na robu, taistemu vrne, da ta predloži spremenjen, redigiran rokopis. In ker samo lokalna cenzura lahko pravilno oceni, ali posamezna mesta (npr. kjer je govor o trgovcu, ki je pred letom imel le hišo, zdaj pa si kupi graščino, str. 6) morda niso paskvili na tamkajšnje prebivalce, bi bilo najprej treba pridobiti lokalno cenzuro in [zvezek] šele potem glede na njeno stališče predložiti dunajski vrhovni cenzuri.

Str. 16 (Prešernova Romanca od strmega gradu, op. M. J.), 21 (Prešernova Romanca od učenca) in 63–70 (Tuškov prevod Bürgerjevega *Cesarja in opata*) so še posebej odvratne (obnox).⁶⁶

63 Prim. Juvan, Kritika in prevod.

64 O Kopitarjevih stališčih do Prage kot konkurentke Dunaju gl. tudi Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 36.

65 O Sedlnitzkem kot cenzorju, ki je z vzdevkom *Streicher-Graf* slovel po svoji borniranosti in je bil še posebej oster ob sumih, da se prek literature in drugih tekstov širi nacionalno-politična propaganda, zlasti panslavistična, gl. Marx, *Die österreichische Zensur im Vormärz*, str. 37–44.

66 Nav. po: Kidrič, Dvoje Čopovih pisem, str. 186.

V tem uradnem dokumentu Kopitar nakaže dvom o Čopovem stališču, da je pesniški almanah namenjen dvo- ali večjezičnemu omikanemu stanu. Cenzurno normo o varovanju morale Kopitar izkoristi, da se z zaigranim moralizmom – primernim deželni provinci, ne pa dunajskemu svetovljanu – obregne ob domnevno preveč čutne ljubezenske pesmi, dve Prešernovi romanci pa razglasi za »odvratni«. Tako kot prenapeti ljubljanski cenzurni knjižni revizor Jurij Pavšek meni, da bi Tuškov prevod nedolžnega Bürgerjevega *Cesarja in opata* utegnil vznemiriti kranjsko duhovščino, čeprav je romanco že leta 1828 prevedel kanonik Valentin Stanič. Tudi nekatera druga mesta, na primer iz Prešernove *Glose*, bi po njegovem mnenju lahko v lokalnem okolju delovala kot spotikljiv paskvil, o čemer pa naj presodi lokalni cenzor. Kopitarjeva končna sodba je, da bi bilo treba *Čbelico* temeljito popraviti v skladu z njegovimi pripombami in jo ponovno predložiti lokalnemu cenzorju.

V glosah, ki jih je Kopitar v nasprotju s pravili natresel po revizijskem izvodu *Čbelice*, je opazen izbruh vzvišenih jezikovnih, estetskih, stilističnih in moralnih sodb, ki prestopajo njegovo cenzorsko dolžnost.⁶⁷ Te izjave so s cenzurnim mnenjem vred po vsebinski intenci (uničujoča) literarna in jezikoslovna kritika, ki pa je strukturno fragmentirana, saj diskurzivno povezano argumentacijo estetskih, jezikovnih, moralnih in drugih sodb nadomeščajo izolirane aluzivne glose. S cenzurnim glosiranjem revizijskega rokopisa *Čbelice* se je Kopitar uprizoril kot imperialna avtoriteta, ki nadkriljuje provincialne čbeličarje s kozmopolitskim znanjem in kulturo, jih pokroviteljsko podučuje, se jim posmehuje in jih usmerja na pravo pot. Takšno držo, ki za Kopitarja ni bila neobičajna, je še podžgal sočasni izbruh abecedne vojne. Večina Kopitarjevih latinsko napisanih pripomb so jezikovno-stilistični popravki, s katerimi razkazuje svojo klasično in filološko erudicijo ter vzvišenost svetovljanskega okusa nad uborno omiko Prešerna ter ostalih sotrudnikov *Čbelice*.⁶⁸ Valentina Vodnika, svojega nekdanjega tekmeča v Zoisovem krogu, Kopitar mimogrede ošvrkne kot ponarejevalca

⁶⁷ Navaja jih Grafenauer, *Iz Kastelčeve zapuščine*, str. 32–70.

⁶⁸ Kopitar se npr. obregne ob domnevno barbarsko poslovenjene zapise antičnih imen, napačno pregibanje slovenskih besed in druge slovnične napake, nenatančno navajanje virov, domnevne nesmisle v pesmih, namiguje na nesposodbnosti, ki bi se jim »resničen pesnik« ognil, aludira na posnemanje priljubljenega trivialnega pisatelja Clarena, ironizira pesnikov podpis Dr. Prešern kot znak napuha, češ da se klasik Ovidij ni ponašal z doktorskim nazivom ipd. (Grafenauer, *Iz Kastelčeve zapuščine*, str. 32, 34, 35, 40, 41, 44). Prim. tudi Slodnjak, *Kranjska čbelica*, str. 129–130.

ljudskih pesmi in mu očita slogovno trdoto.⁶⁹ S tem v isti sapi razvrednoti pesnika, ki so se mu čbeličarji kot predhodniku poklonili že v prvem zvezku almanaha s Kastelčevo posvetilno pesmijo *Prijatlam krajnsšine*, v drugem zvezku pa s ponatisom *Mojega spomenika*. Z obema gestama so namreč čbeličarji ne samo kanonizirali Vodnika, temveč se tudi sami prikazali kot nadaljevalci večkrat pretrgane narodno budniške kranjske poezije od *Pisanic* naprej.

Preostali Kopitarjevi pripisi merijo med drugim na umetniško nedodelanost predloženih del ali pa z duhovičenjem ironizirajo avtorje, v prvi vrsti Prešerna. Kopitar mu odreka pesniški dar, očita nemoralnost, pomanjkljivo izobrazbo, bahanje z doktorskim naslovom in precenjevanje samega sebe. Tako si dunajski učenjak evropskega slovesa z cenzurnim napadom na tekmece in z demonstracijo svoje erudicije utrjuje vplivni položaj na Kranjskem, spodkopava pa avtorsko funkcijo Prešerna kot izstopajočega akterja kranjsko-slovenskega literarnega polja. Prešeren je namreč s svojimi intencami vodil norme tega polja, njegov repertoar, ustroj in razvoj v smer, nasprotno Kopitarjevim zamislim.

Prešernov simbolni kapital se je začel akumulirati v tridesetih letih, še posebej zaradi pohvale Čelakovskega, ki je ponesel Prešernov sloves daleč čez deželne meje in ga razglasil za pesnika, pomembnega za ves slovanski svet. Slovanski svet pa je Kopitar imel za svoje interesno področje, in pesnika Prešerna v svojih načrtih v nasprotju s kakim Vukom nikdar ni predvidel za vseslovansko ime, ki naj zaslovi po Evropi. Poleg tega je Čelakovský v spisu, v katerem je vseslovansko povzdignil Prešerna, prav tako vseslovansko osmešil kranjske jezikoslovce, metelčico in Kopitarjevo slavistično avtoriteto ter tako posredno, zaradi Čopove objave nemškega prevoda njegove češke ocene v *Ilirskem listu*, sprožil slovensko abecedno vojno.

Potem ko je bila s cesarskim dekretom 6. novembra 1833 metelčica v šoli prepovedana, s čimer je Kopitarjeva stran v abecedni vojni doživela poraz, je urednik Kastelic zavrnilo številko *Čbelice* 8. januarja 1834 ponovno predložil v cenzuro ljubljanskemu revizijskemu uradu. Spremni dopis, ki sta ga po domnevah literarnih zgodovinarjev pomagala napisati Čop in Prešeren, s kritiško, estetsko in literarnozgodovinsko argumentacijo po vrsti ovrže Kopitarjeve pripombe, ga pred dvornim cenzurno-policijskim

⁶⁹ Grafenauer, *Iz Kastelčeve zapuščine*, str. 66.

uradom osmeši in omaje njegovo cenzorsko avtoriteto. Opozori namreč na njegovo zlonamerno nerazumevanje posameznih verzov in nedopustno konkretiziranje pesniško splošnega, obregne se ob njegova lascivna podtikanja ter nedosledno vrednotenje (kar Kopitar hvali v Karadžičevi srbski ljudski pesmi, graja v Prešernovi romanci). Predvsem pa omenjeni spis oblastno institucijo opozori, da je Kopitar prekorlačil cenzorsko pristojnost in se lotil nalog literarnega kritika, pri čemer so Kopitarjeve sodbe pristranske zaradi njegove vpletenosti v abecedni spopad.⁷⁰

Ko je spis prišel nazaj v roke Sedlnitzkega skupaj s poročilom tretjega lokalnega cenzorja, profesorja dogmatike Andreja Gollmayerja, je dvorni policijsko-cenzurni urad *Čbelici* podelil *imprimatur*, Kopitarju pa opozorilo, naj v bodoče upošteva regularne postopke. S tem je Kopitar po porazu v abecedni vojni doživel še poraz v cenzurnem spopadu, tesno prepletenim z bojem med zagovorniki in nasprotniki prenovljenega slovenskega črkopisa.

Abecedna vojna je bila sicer lokalna, a je imela s kolateralnim cenzurnim spopadom vred tudi širšo razsežnost. Kopitarjevi sonarodnjaki pod idejnim vodstvom njegovega učenca Čopa niso sledili njegovemu razsvetljensko-predromantičnemu slovanskemu prerodnemu načrtu, ki je realistično stavil na slovensko govoreči kmečki sloj kot dani jezikovno-kulturni temelj za postopen razvoj detinskega naroda. Namesto tega so se oklenili schleglovskega romantičnega koncepta, za katerega pa je bilo treba na Kranjskem občinstvo in družbeno podlago za pospešen, skokovit literarni razvoj šele ustvariti: izobražencev, vnetih za branje v slovenščini, je bilo malo, manjkalo pa je tudi meščanstvo, ki bi se nacionalno identificiralo. Čopova in Prešernova idealistična ideja je bila, domači jezik in literaturo kultivirati prek svetovne literature, za podlago nastajajoče narodne skupnosti pa pridobiti dvojezične mestne izobražence. Literaturo, zlasti t. i. učeno poezijo, sta Čop in Prešeren razumela v obzorju romantične estetske ideologije kot avtonomno, čisto poetsko produkcijo, zavezano univerzalnim estetskim merilom. Prav z oblikovanjem avtonomnega literarnega polja, ki bi ne bilo več obremenjeno s konservativnimi normami poučnosti in vzgojnosti, kakršne so slovenskemu slovstvu vladale v predmarčni dobi, naj bi se po njeni predstavi slovenska literatura otrsela

70 Kastelčev dopis povzema in komentira Kidrič, *France Prešeren*, str. CCCXIV–CCCXVI.

perifernega zamudništva in na področju pesniškega jezika ujela korak z razvitejšimi evropskimi okolji. Estetska avtonomija literature naj bi torej omogočila vzpostavitev Slovencev kot avtonomnega kolektivnega subjekta znotraj avstrijskega cesarstva. Če se je Kopitarjev kulturni koncept, reinkarniran v književnem programu in praksi Frana Levstika s svojim realizmom sprva dokazal za uspešnejšega,⁷¹ pa je idealistični Čopov in Prešernov koncept v zadnji tretjini 19. stoletja doživel kanonizacijo in odtlej bistveno določil slovensko narodno ideologijo.⁷²

71 Prim. Pogačnik, *Jernej Kopitar*, str. 118–129.

72 Prim. Juvan, *Literatura kot politika*, str. 108–123.

Viri in literatura

- Bachleitner, Norbert: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau (Literaturgeschichte in Studien und Quellen, 28), 2017.
- Barth. *Kopitar's kleinere Schriften sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts*, 1 (ur. Franc Miklošič). Wien: Beck, 1857.
- Čop, Matija: *Nuovo discacciamento di lettere inutili, Das ist: Slowenischer ABC-Krieg: Eine Beilage zum Illyr. Blatt*. Laibach: Kleinmayr, 1833.
- Čop, Matija: *Pisma in spisi* (prev. Janko Moder, ur. Janko Kos). Ljubljana: Mladinska knjiga (Kondor, 206), 1983.
- Darnton, Robert: *Censors at Work: How States Shaped Literature*. London: British Library, 2014.
- Foucault, Michel: Kaj je avtor? (prev. Vesna Maher). *Sodobna literarna teorija: zbornik* (ur. Aleš Pogačnik). Ljubljana: Krtina (Temeljna dela), 1995, str. 25–40.
- Foucault, Michel: Red diskurza. Michel Foucault: *Vednost – oblast – subjekt* (prev. Boris Čibej idr., ur. Mladen Dolar). Ljubljana: Krt, 1991, str. 3–27.
- Grafenauer, Ivan: *Iz Kastelčeve zapuščine: Rokopisi Prešernovi, Kastelčevi in drugi*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.
- Ivić, Aleksa: *Arhivska gradnja o srpskim književnim i kulturnim radnicima: 1740–1880*. Beograd, Subotica: Srpska kraljevska akademija, 1926.
- Jerneja Kopitarja spisov II. del: *Srednja doba, doba sodelovanja v »Jahrbücher der Literatur«: 1818–1834* (ur. Rajko Nahtigal). Ljubljana: SAZU, 1944–1945.
- Juvan, Marko: Kritika in prevod kot prostora medliterarnosti: Čop, Čelakovský in Prešeren. *Recepcija slovenske književnosti* (ur. Alenka Žbogar). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Obdobja, 33), 2014, str. 183–189.
- Juvan, Marko: Literatura kot politika. *Literatura*, 30/319–320, 2018, str. 98–123.
- Juvan, Marko: *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*. Ljubljana: LUD Literatura (Novi pristopi, 55), 2012.
- Kernc, Eleonora: Kopitar, Jernej (1780–1844). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi287315/#slovenski-biografski-leksikon> (dostop: 6. 8. 2018).
- Kidrič, France: Dvoje Čopovih pisem Kopitarju, rokopisna ocena Čbelice IV iz 1834 in drugo. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, 7/1–4, 1928, str. 173–194.

- Kidrič, France: Iz prvih časov slovenske umetne pesmi. *Veda*, 1/2, 1911, str. 155–168.
- Kidrič, France: *Prešeren: 1800–1838: Življenje pesnika in pesmi*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1938.
- Kopitar, Jernej: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: Korn, 1808.
- Kopitar, Jernej, Matija Čop: *Izbrano delo* (prev. Janko Moder, ur. Janko Kos). Ljubljana: Mladinska knjiga (Naša beseda), 1977.
- Kos, Janko: *Matija Čop*. Ljubljana: Partizanska knjiga (Znameniti Slovenci), 1979.
- Kranjc, Janez: Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. *Kopitarjev zbornik* (ur. Jože Toporišič). Ljubljana: Filozofska fakulteta (Obdobja, 15), 1996, str. 523–534.
- Marx, Julius: *Die österreichische Zensur im Vormärz*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1959.
- Pastar, Andrej: Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 86/2–3, 2015, str. 34–62.
- Paternu, Boris: *France Prešeren in njegovo pesniško delo*, 1–2. Ljubljana: Mladinska knjiga (Kultura), 1976–1977.
- Platon: *Država* (prev. Jože Košar). Ljubljana: DZS, 1976.
- Pogačnik, Jože: *Bartholomäus Kopitar: Leben und Werk*. München: Trofenik (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 15), 1978.
- Pogačnik, Jože: *Jernej Kopitar*. Ljubljana: Partizanska knjiga (Znameniti Slovenci), 1977.
- Slodnjak, Anton: Kranjska čbelica. Anton Slodnjak: *France Prešeren* (ur. France Bernik). Ljubljana: Slovenska matica, 1984, str. 100–143.
- Slodnjak, Anton: *Pisma Matija Čopa*, 1 (prev. Anton Slodnjak, Breda Slodnjak). Ljubljana: SAZU (Korespondence pomembnih Slovencev, 6/1), 1986.
- Toporišič, Jože: Kopitar – Prešeren – Čop. *Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (ur. Boris Paternu). Ljubljana: Filozofska fakulteta (Obdobja, 2), 1981, str. 389–408.
- Vidmar, Luka: Avtorji in bralci prepovedanih knjig na Slovenskem v zgodnjem novem veku: Libri prohibiti iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / Authors and Readers of Banned Books in Slovenian Lands in the Early Modern Age: Libri Prohibiti from the National and University Library Collection. *In vendar so jih brali: Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice / And Yet They Read Them: Banned Books in Slovenia in the Early Modern Age from the National and University Library Collection* (ur. Urša Kocjan). Ljubljana: NUK, 2018, str. 9–59.

- Vidmar, Luka: Kopitar, Jernej. *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, 1 (ur. Joep Leerssen). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018, str. 387–391.
- Wiesner, Adolph: *Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart*. Stuttgart: Krabbe, 1847.
- Žigon, Avgust: Krajnska Zhbeliza v cenzuri. *Dom in svet*, 39/1–4, 1926, str. 154–159, 215–221, 251–254, 281–286.
- Žigon, Avgust: Nekoliko stvari izpod Čopovega in Prešernovega peresa. *Zbornik znanstvenih in poučnih spisov*, 5. Ljubljana: Slovenska matica, 1903, str. 89–154.
- Žigon, Avgust: Prispevek o dobi (K Zhbelizi IV.: 1833). *Dom in svet*, 43/9–10, 1930, str. 304–308.

The Censor and the Literary Field: Kopitar, Čop and *Krajska čbelica*

Slovenian literary historians often discuss the operation of Austrian state censorship in Carniola during the Pre-March Era in terms of the conflict between the unique national poet France Prešeren and the moralistic, provincial and narrow-minded representatives of the secular and Church authorities. Rather than adding further variants to this narrative, the present essay starts with the paradox of the Habsburg censor as an instrument of imperial thought control and, concurrently, an educated expert who parallels the modern literary critic. At that time, the institution of the censor underwent a significant change in the Empire: it became individualised, dependent on the censor's subjective aesthetic judgment and symbolic capital, as well as on the contingent power relations in the local literary field. A case in point is Jernej Kopitar's censoring of the poetry almanac *Krajska čbelica* in the 1830s. His censorial assessment was marked not only by his literary tastes and philological knowledge, but even more so by his Austroslavist and Herderian strategy of national revival, which assigned aesthetic and individualist high literature a merely secondary role. As such, Kopitar's culture planning was at odds with the Romantic universalism of Prešeren and Čop, which elevated the importance of poetry for the early national movement. It turns out that Kopitar's censorship represents the individualisation of the anti-Romantic censor as the counterweight to the Romantic individualisation of the writer.

SLOVENSKI LITERATI IN CESARSKA CENZURA: IZBRANI PRIMERI IZ DOLGEGA 19. STOLETJA

Marijan Dovič

Kot drugod po Evropi je cenzura v svojih različnih institucionalnih preoblikah tudi v habsburški monarhiji odigrala temeljno zgodovinsko vlogo pri regulaciji dostopa do tiskanih publikacij, s tem pa tudi do pretoka spoznanj, teorij in idej.¹ Če sta bila zanjo sprva značilna cerkvena pristojnost in nadzor prek postopkov indeksiranja, se je cenzura zlasti v dolgem devetnajstem stoletju – tj. v času od francoske revolucije do prve svetovne vojne – trdno vzpostavila kot osrednje orodje načelno sekulariziranega državnega nadzora nad tiskano, a tudi govorno besedo. Nekoliko posplošeno je mogoče reči, da cenzura v tem času spada v dva tipa: medtem ko do marčne revolucije leta 1848 prevladuje *preventivna* (pred)cenzura, drugo polovico obravnavanega obdobja obvladuje zlasti *retroaktivna* (po)cenzura.²

S cesarsko cenzuro so se nenehno srečevali tudi slovenski »možje peresa«: pisatelji, pesniki, dramatik, novinarji, publicisti, tiskarji, založniki in gledališčniki.³ V tem poglavju bodo obravnavani značilni primeri takšnih srečevanj: od Linhartarja, ki se leta 1791 pritožuje nad cenzorskimi črtanji v *Versuch einer Geschichte*, blokiranja ustanovitve *Slavinje* leta 1824 in Prešernovih preigravanj cenzurnega sistema, ki se odvijajo še v polju predvidljivega okolja preventivne cenzure, do posegov retroaktivne cenzure po marčni revoluciji, ki s pomočjo represivnega sodnega aparata izdajateljem nalaga visoke globe, založnike sili v ukinjanje revij, preganja bojovite nacio-

1 Temeljna sintetična raziskava za habsburško monarhijo je *Die literarische Zensur* Norberta Bachleitnerja (2017). Novejša slovenska zbornika o cenzuri sta dvojezični *Literatura in cenzura / Literature and Censorship* (posebna številka revije *Primerjalna književnost*, ur. Marijan Dovič, 2008) in *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (ur. Mateja Režek, 2010).

2 Tak razvoj v 19. stoletju ni bil značilen le za Avstrijo, temveč je nihanje med omenjenima tipoma nadzora značilno tudi za cenzurne režime drugod v kontinentalni Evropi (na Otoku je bil razvoj nekoliko drugačen, saj je bila predhodna cenzura načelno odpravljena že leta 1695). Za Francijo gl. Darnton, *Censors at Work*, Rusijo Ruud, *Fighting Words*, primerjalno Pastar, Primerjava cenzurnih sistemov.

3 Uporaba sintagme »možje peresa« ni nepremišljena: v osrednjih slovenskih cenzurnih konfliktnih obravnavanega obdobja ženske niso igrale opazne vloge. Kaj več bi morebiti pokazala nadrobnejša študija.

nalistične literate, kot je Fran Levstik, Miroslava Vilharja in še nekatere urednike pa privede celo za zapahe. Pregled smiselno zaokroža primer Ivana Cankarja, ki mu ljubljanski škof Jeglič na prelomu stoletja sežiga pesniško zbirko *Erotika*, državna cenzura pa v njegovo kariero najresneje poseže s prepovedjo uprizoritve *Hlapcev* leta 1910.⁴

I. Preventivna cenzura do marčne revolucije

V splošnem velja, da je v habsburški monarhiji cenzura v domeno sekularnega državnega aparata prešla sredi 18. stoletja, v terezijanski dobi. Leta 1751 je začela delovati komisija za revizijo knjig (*Bücher-Revisions Kommission*), ki je – od leta 1759 pod vodstvom Gerarda van Swietna – odločala o primernosti posameznih knjižnih naslovov. Sprva je štela sedem članov (med njimi so bili trije visoki kleriki in štirje ugledni univerzitetniki), pozneje je število cenzorjev nihalo med pet in trinajst. Hkrati se je v posameznih deželah vzpostavil sistem podrejenih komisij za knjižno revizijo, ki so z Dunaja redno dobivale osvežena navodila za cenzuriranje in državni *Catalogus librorum prohibitorum*. Leta 1782, deset let po smrti Gerarda van Swietna, je vodenje komisije prevzel njegov sin Gottfried, ena ključnih osebnosti razsvetljskega Dunaja v tem času.⁵

Cesar Jožef II., naslednik Marije Terezije, je v začetku svoje samostojne vladavine omilil cenzuro: permisiven cenzurni dekret 11. junija 1781 je povzročil eksploziven porast medijev tako na Dunaju kot v provinci – v Ljubljani sta denimo tedaj začela izhajati kar dva nemška časopisa. Toda monarh je bil z učinki sprostitev nezadovoljen in je cenzuro kmalu zaostрил, med drugim z uvajanjem kavcij ob vlogi za cenzuro in pozneje še časopisnega davka, t. i. *kolkovine*, ki je zadušila izhajanje številnih časopisov. Cenzurni pritisk se je – ob grozečem razvoju francoske revolucije – po Jožefovi smrti pod Leopoldom II. in Francem II. še stopnjeval. Tako je

4 V pregledu bom upošteval (str)ožjo opredelitev cenzure, povezano zlasti z državno oblastjo, njenim monopolom moči in zmožnostjo sankcioniranja z represivnim aparatom. Za takšno razumevanje prim. Darnton, *Censors at Work*, str. 230–235; Dovič, *Literatura v primežu*, str. 291–292; Dovič, *Totalitarna in post-totalitarna cenzura*, str. 9–11. Opazno širše razumevanje cenzure je udeleženo v nekaterih kompilacijah – npr. Green, Karolides, *Encyclopedia of Censorship*, ki abecedno niza primere cenzuriranja v vseh kulturah in obdobjih.

5 Podrobneje gl. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 52–54.

Adam von Bartsch, zasedanje cenzurne komisije Gottfrieda van Swietna v »camera praefecti« na Dunaju, po letu 1777. Österreichische Nationalbibliothek, <http://www.bildarchivaustria.at>; original hrani Albertina.

cenzurno pristojnost leta 1792 v okviru Dvornega urada (*Hofstelle*) prevzel Urad za revizijo knjig (*Bücher-Revisions Amt*), ki je nadzoroval delo cenzure v podrejenih deželnih uradih. Enoviti cenzurni red v monarhiji je 22. februarja 1795 zakoličila prenovljena splošna uredba o cenzuri (*Erneuerte Zensur-Ordnung*, imenovana tudi *General-Zensur-Verordnung*), leta 1801 pa je cenzura formalno prešla v policijsko domeno. Uredbo iz leta 1795 je do sredine 19. stoletja dopolnil komaj pregleden niz dodatnih dekretov, ki so specificirali in zlasti v predmarčni dobi še zaostri cenzurni nadzor.⁶

Kljub zapletenosti in razlikam med cenzuriranjem izvirnih in uvoženih knjig, periodike in gledaliških uprizoritev, je o cenzurnem režimu v obdobju 1790–1848 z nekoliko distance mogoče razmišljati kot o

⁶ Podrobneje o razvoju cenzurne zakonodaje glede periodike gl. Olechowski, *Die Entwicklung des Pressrechts*; Cvirn, Naj se vrne; glede knjig pa še Bachleitner, *Die literarische Zensur*.

sorazmerno kompaktni enoti.⁷ Sekularni »Überwachungsnetzwerk«, nadzorno omrežje, ki se je vzpostavilo v tem času, so zaznamovale tele značilnosti: *predhodnost* (nadzor pred natisom/izvedbo), *centraliziranost* (vrhovni urad na Dunaju in mreža podrejenih deželnih uradov), *celovitost* (cenzuriranje je načelno zajemalo vsakršne tiske: ne le knjige in revije, temveč tudi letake, slikane podobe – ilustracije, celo trgovinske izveske in nagrobnike), *restriktivnost* (zlasti sistem podeljevanja koncesij, poudarjeno nenaklonjen periodiki v slovanskih jezikih), *ekonomske ovire* (časopisni davek oz. »kolkovina«, kavcije) in *ostro sankcioniranje* (za tisk brez *imprimaturja* ali razpečevanje prepovedanih knjig iz kategorij *erga schedam* ali *damnatur* so grozile visoke globe, zaporne kazni in odvzem tiskarske obrti).

Omenjene značilnosti večinoma spadajo v domeno represivnega državnega nadzora in zastopajo temeljno vlogo cenzurne institucije – »psa čuvaja« režima, monarhične in cerkvene elite, družbenega reda, javne morale ipd. Hkrati so raziskave opozorile na še eno funkcijo cenzure v tem obdobju: ta je bila namreč razumljena tudi v razsvetljenem duhu – kot garant strokovnosti in kakovosti.⁸ Omenjena razsežnost se odraža v proaktivni dimenziji dela cenzorjev (izboljševanje tekstov, podobno posegom današnjih recenzentov ali urednikov znanstvenih besedil), pa tudi v večji popustljivosti pri ocenjevanju izvirnih znanstvenih del. S te plati se delo predmarčnih cenzorjev, ki so bili praviloma tudi vrhunske strokovne avtoritete na svojih področjih, vendarle ne kaže povsem enoznačno, kot »umazano« delo plačancev oblasti in policijskih biričev.⁹

Protislovja cesarske cenzure v obdobju med dvema revolucijama se odslkavajo tudi ob njenih konkretnih trkih s slovenskimi literati in njihovimi besedili.¹⁰

7 Da je cenzuro v obdobju 1751–1848 mogoče obravnavati kot razmeroma homogeno celoto, ugotavlja tudi Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 12–13.

8 Darntonova bleščeča analiza francoske predrevolucijske cenzure med drugim nazorno pokaže, kako so Malesherbesovi cenzorji – pogosto plačani slabo ali sploh ne – svoje delo razumeli tudi kot prizadevanje za kakovost in »slavo« francoske književnosti (Darnton, *Censors at Work*, str. 23–86).

9 Tako je Predpis o vodenju cenzure in ravnanju cenzorjev iz leta 1810 eksplicitno ločil med *znanstveno* in *zabavno* literaturo ter pri zadnji zahteval brezkompromisnost, pri prvi (zlasti v delih, ki prinašajo nova spoznanja) pa priporočal prizanesljivost – celo mimo cenzurnih predpisov! Prim. Kranjc, *Cenzurni predpisi*, str. 530–531.

10 Specifična teža slovenskih cenzurnih primerov v širšem kontekstu monarhije se vsaj na prvi pogled zdi skromna. V izčrpnem Bachleitnerjevem pregledu cenzure (1751–1848) ni obravna-

Linhart, trpeča cenzorska žival, in farji prostih rok

Zakaj je komaj štiriindvajsetletni Linhart, ki ga je gledališki blišč Dunaja povsem prevzel, leta 1780 izdal svoj dramski prvenec *Miss Jenny Love* – od patetičnih strasti kipečo žaloigro v viharški slogu – v nemškem Augsburgu, ne vemo natančno, mogoče pa je upravičeno ugibati, da je ta odločitev povezana s cenzurno grožnjo.¹¹ Vsekakor je stik Linharta z državno cenzuro dokumentiran šele nekoliko pozneje, ko je v Ljubljani snoval prvi del svoje nemško pisane zgodovine (*Versuch einer Geschichte von Krain ...*) in je v pismu 26. maja 1784 prosil prijatelja Martina Kuralta, naj na Dunaju poskrbi za »sitnosti s cenzuro«, v nadaljevanju pa potožil, da je v Ljubljani »kot knjižni revident samo trpeča žival, ki se mora le pokoriti ukazom visoke cenzure«. ¹² Linhart je bil potemtakem – in ta situacija za predmarčno cenzuro nikakor ni netipična – »dvojni agent«, cenzorski subjekt in hkrati (potencialni) objekt. Kot kresijski protokolist je Linhart opravljal tudi službo knjižnega revidenta, kar pomeni, da je moral hraniti en prepis v cenzuro vloženga rokopisa (drugi je potoval na Dunaj) in po tiskanju preveriti, ali delo ustreza cenzurnim odločitvam. Mlademu kozmopolitu je bilo jasno, kako pogubne učinke ima takšna cenzurna praksa na prizadevanja peščice kranjskih preroditeljev. Kmalu zatem v še enem pismu Kuraltu (28. junija 1784) ugotavlja: »Naša peščica književnosti je na tleh. Odrejeno je, da tu v Ljubljani ne smemo tiskati nič, česar ne bi predložili dunajski cenzuri. Pravim: nič, izvzeti so le gledališki lepaki in podobno.« ¹³

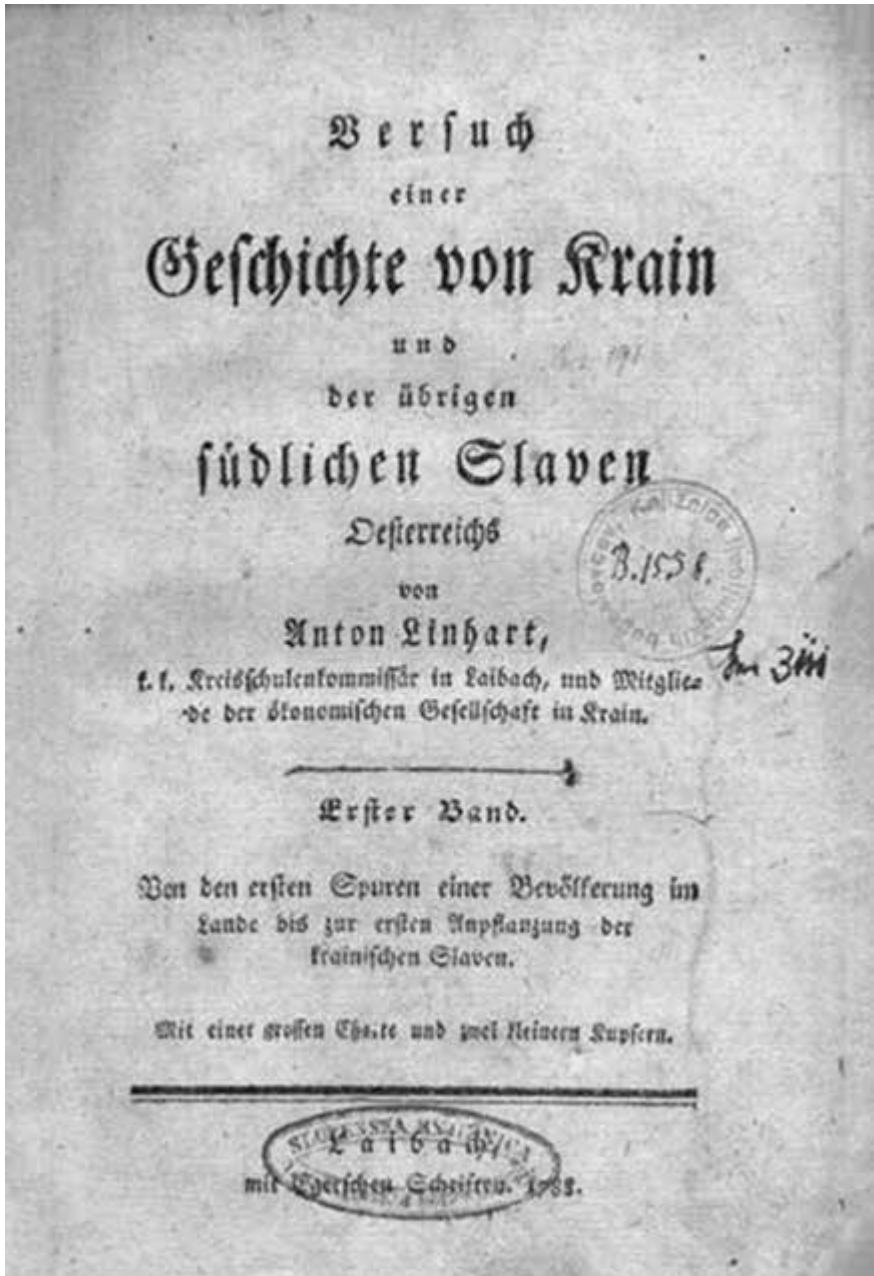
Toda Linhart v vlogi avtorja pri prvem zvezku *Zgodovine*, ki ga je leta 1788 natisnila ljubljanska tiskarna Janeza Friderika Egerja, posebnih težav s cenzuro še ni imel. Zapletlo se je pri drugem zvezku. Epizodo osvetljuje razmeroma pozno odkrita Linhartova korespondenca z uglednim lužiškosrbskim preroditeljem Karlom Gottlobom Antonom. Linhart 6.

van nobeden izmed slovenskih primerov: Kopitar je le enkrat omenjen kot cenzor, Miklošiča ne najdemo, Linharta, Prešerna in Čopa prav tako ne. Toda po drugi strani ta odsotnost kaže tudi na to, da je kompleksnost dogajanja v večjezični monarhiji resnično težko celovito zajeti.

11 Prim. ironični namig v francoskem pismu Martinu Kuraltu 1. januarja 1780, da bo uvoz knjige v monarhijo nemara prepovedan (Linhart, *Zbrano delo*, str. 268/410). Podrobneje o izdaji in vsebini *Miss Jenny Love* gl. Gspanove komentarje (Linhart, *Zbrano delo*, str. 492–494). Izogibanje cenzuri kot razlog izdaje v Nemčiji je sicer splošno sprejeta domneva (prim. Ugrinović, *Cenzura in prepoved*, str. 54; Vidmar, *Tematske in motivne zveze*, str. 147).

12 Linhart, *Zbrano delo*, str. 289/425; navajam Gspanov prevod iz nemščine.

13 Linhart, *Zbrano delo*, str. 290/426.

Naslovnica prvega zvezka *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*, s katerim Linhart pri cenzuri še ni imel težav.

oktobra 1790 piše: »Mislim sem, da vam bom mogel hkrati s tem pismom poslati drugi zvezek svoje Zgodovine Kranjske. Toda deloma cenzurni pritisk, deloma pomanjkanje papirja sta doslej ovirala izid.«¹⁴ Tri mesece pozneje, v pismu 8. marca 1791, je Linhart razkurjen: »Slednjič sem dobil svoj rokopis iz cenzure. Poglavlji Verstvo in Hierarhija sta to pot obupno trpeli, in sicer tako, da se čutim prisiljenega, vložiti priziv na dvoru. V naših državah že ne more iti drugače, dokler imajo farji proste roke [sobald die Pfafen freie Hände haben].«¹⁵ Ohranjeni birokratski zaznamki kažejo, da je bil postopek na vrhovnem cenzurnem uradu na Dunaju rešen naravnost bliskovito: rokopis je bil predložen 31. januarja 1791, odločba pa je bila izdana že 7. februarja 1791. Toda označena je bila z »omissis deletis imprimatur«, kar je pomenilo, da je moral Linhart določena mesta črtati ali spremeniti.¹⁶

Kaj je bilo tisto, kar je zmotilo cenzorja? Četudi celotna dokumentacija ni ohranjena, je o tem mogoče posredno sklepati iz primerjave med končno (tiskano) in ohranjeno rokopisno varianto izpred cenzurnih posegov. Sporni za cenzuro so bili zlasti slovanski politični poudarki v uvodu in protiklerikalne osti. Kot je pokazala Zwitterova študija, je Linhart v uvodu suvereno oklical svoj pregled zgodovine notranjeavstrijskih Slovanov kot dragocen prispevek za avstrijskega državnika, politično problematično pa je bilo zlasti njegovo poudarjanje pretežno slovanske narave monarhije.¹⁷ Linhartova jeza na »farje«, ki so v cenzurnih postopkih očitno še vedno imeli pomembno vlogo, se je naposled najverjetneje izkadila. Svobodomiselni preroditelj se je uklonil cenzuri in izdal korigirano varianto – a v njej, kot je pronicljivo ocenil Peter Štih, vseeno »uveljavil nacionalni koncept nasproti deželnemu«,¹⁸ s tem pa postavil temelje novi zgodovinopisni paradigmi, ki je tako kot drugod po Evropi postala pomemben steber obrata v kulturni nacionalizem.

Linhart se v napetem času, ko je strah aristokratskih elit pred francosko revolucijo stopnjeval čuječnost monarhičnih cenzur, ni ukvarjal le z zgodovinopisjem, temveč tudi s predelavo dveh znamenitih vese-loiger, ki danes veljata za temeljni kamen slovenskega gledališča. Tako Županova *Micka* kot *Matiček se ženi* sta bila po veljavni cenzurni postavi

14 Gspan, Pisma A. T. Linharta, str. 152–153; prevod iz nemščine je Gspanov.

15 Gspan, Pisma A. T. Linharta, str. 154.

16 Prvi zvezek, uradu predložen 24. marca 1786, je bil odpravljen le z dovolilnim »admittitur«.

17 Zwitter, Prva koncepcija, str. 364.

18 Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 301; prim. tudi str. 294.

najprej zavezana pridobiti dovoljenje za tisk, medtem ko sta za uprizoritev načeloma potrebovala še posebno, težje dostopno dovoljenje. Drugače kot pri *Zgodovini* cenzurna dokumentacija tu ni ohranjena, zato sloni rekonstrukcija obeh primerov zgolj na nizu domnev. Očitno je le to, da pri natisu obeh del ni bilo težav, medtem ko je bila *Micka* vzporedno ob izdaji tudi uprizorjena, *Matiček* pa ne – na uprizoritev je potem čakal še več kot pol stoletja.¹⁹ Oglejmo si primera nekoliko podrobneje.

V komentarjih k *Zbranemu delu* Alfonz Gspan podaja hipotetično rekonstrukcijo obeh cenzurnih postopkov. Domneva, da je Linhart verjetno najpozneje v septembru 1789 predložil dunajski cenzuri rokopis *Županove Micke* in zaprosil komisijo za dovoljenje tako za natis kot za uprizoritev; cenzor naj bi bil Franz Karl von Hägelin. Obe dovoljenji naj bi Linhart dobil že kmalu, »nekako oktobra«, verjetno brez težav, sklepa Gspan, in sicer zato, ker je tudi predloga, veseloigra Josepha Richterja *Die Feldmühle* (natisnjena in uprizorjena na Dunaju leta 1777), gladko šla skozi cenzuro. Knjiga je bila dotiskana decembra 1789; kot izpričuje oglas knjigarnarja Korna, je bila 19. decembra že na prodaj v Ljubljani. Odrska premiera pa se je zgodila celo prej, kot je napovedovala naslovnica knjige (»jegrana v Lejti 1790«), in sicer 28. decembra 1789. Podobno kot nemški izvirnik je bila izvedba pospremljena z izredno ugodnimi odzivi.

Nekoliko drugače se je zadeva sukala z *Matičkom*, ki je sledil kmalu zatem. Gspan domneva takole: »Če je rokopis, ki ga je najbrž presojal K. Hägelin, referent za dramatska dela pri dvorni študijski in cenzurni komisiji, brez zaprek dobil imprimatur, je šlo morebiti delo v ljubljansko tiskarno Ignacija Kleinmayerja nekako poleti, tako da je utegnila biti knjiga torej dotiskana najprej šele v 2. polovici 1790.«²⁰ Toda zakaj *Matiček* leta 1790 ali pozneje ni šel na oder – sploh glede na to, da so bili temeljni pogoji izpolnjeni: talentiran dramatik in vodja skupine, zagret in agilen amaterski igralski ansambel, odzivna publika, podpore voljni aristokratski mecen Zois? Domneva, da so bili v ozadju učinki cenzure, se tu ponuja kar sama od sebe.

Vir težav bi seveda lahko bila dramska predloga, razvpita Beaumarchaiseva igra *La Folle Journée, ou le Mariage de Figaro*; Linhartu je za

19 Kljub ugibanjem o morebitni zgodnejši ljubljanski uprizoritvi *Matička* (leta 1790) danes velja, da je bila prva uprizoritev novomeška amaterska postavitve 6. in 9. januarja 1848, tik pred marčno revolucijo.

20 Linhart, *Zbrano delo*, str. 474.

Naslovnici Richterjeve veseloigre *Die Feldmühle* in njene adaptacije, Linhartove *Županove Micke*.

predelavo najverjetneje služila ena izmed njenih francoskih izdaj po letu 1785. Zapletena usoda *Figara* je v več pogledih indikativna za razumevanje cenzure v tem času. Francoski dramatik je namreč igro dokončal že leta 1778, a jo je na oder spravil šele po šestih letih natezanja (prvotno varianta je moral precej predelati) z Ludvikom XVI. in njegovim cenzurnim aparatom. Pariška premiera leta 1784 je hipoma postala prava senzacija, uspešna igra pa se je bliskovito širila po celotnem kontinentu; množili so se tudi ponatisi (legalni in ilegalni) in prevodi. Tako kot v Franciji je *Figaro* tudi v Avstriji sprožil osebno intervencijo na najvišji ravni: leta 1785 je cesar Jožef II. pisal ministru oziroma šefu policije Johannu Antonu von Pergenu, »naj cenzor igro ali popolnoma zatré ali pa jo dá tako predelati, da bo lahko za predstavo odgovarjal«. ²¹ Konservativni Franz Karl von Hägelin, gledališki

²¹ Linhart, *Zbrano delo*, str. 476. Sklepati je mogoče, da so cesarja bolj kot (erotične) nespodobnosti, ki jih eksplicitno omenja, motile subverzivne socialne in protifevdalne osti v drami,

Naslovnici prvotiskov Beaumarchaisevega *Figara* in Linhartovega *Matička*.

cenzor v letih 1770–1804, se je na monarhovo zahtevo odzval tako, da je predstavo preprosto prepovedal, čeprav jo je gledališka skupina Emanuela Schikanederja že postavljala na oder – in sicer v nemškem prevodu Johanna Rautenstraucha.²² Indikativno je, da je kljub prepovedi uprizoritve (ki naj bi potem veljala za celotno monarhijo) omenjeni prevod še istega leta izšel v knjižni obliki pri Sebastianu Hartlu – s pristankom iste cenzure. Po analogiji bi bilo kajpada mogoče domnevati, da se je nekaj podobnega zgodilo tudi Linhartovi predelavi.

Na zaplet je seveda treba gledati v širšem kontekstu zaostrovanja gledališke cenzure, ki jo je leta 1770 kot ločeno od knjižne ustoličil Linhartov

ki jo retroaktivno beremo kot napoved revolucije. Takšne osti je spretno omilil Lorenzo da Ponte, ki je po Mozartovem naročilu leta 1785 napisal italijanski libreto *Le nozze di Figaro*; opera, ki jo je skladatelj končal spomladi 1786, je uspešno prekrmarila med cenzurnimi čermi.

22 Prim. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 256.

učitelj Joseph von Sonnenfels, zakulisna siva eminenca tedanje gledališke kulturne politike. Med njenimi primarnimi cilji je bilo razsvetljevno zatiranje vulgarnega burkaštva in ekstemporizacije (improvizacijskih praks, ki jih – ob odsotnosti tekstualnih predlog – ni bilo mogoče nadzorovati), na delu pa je bila tudi že doktrina – Hägelin jo je pozneje eksplicitno artikuliral v zloglasnih internih navodilih iz leta 1795 – o nujnosti poudarjeno rigoroznega cenzuriranja uprizoritev, ki v nasprotju s knjigami dosegajo najširše plasti ljudstva.²³

V tem kontekstu se domneve o (cenzurnih) razlogih za neuprizoritev *Matička* kažejo kot zelo verjetne. Kljub temu ostaja v zvezi s cenzuro Linhartovih dram še nekaj odprtih dilem. Zlasti vprašanje, kako naj bi (domnevni) cenzor Hägelin cenzuriral *slovenska* besedila, ni bilo še niti zares zastavljeno, kaj šele prepričljivo pojasnjeno. Je mogoče, da je bila odločitev enostavno sprejeta brez branja, na podlagi dejstva, da je bila pred tem potrjena *nemška* predloga – kar bi pojasnilo sorazmerno hitrost birokratskega odločanja?²⁴ Ali, še bolj radikalna možnost: si je nemara Linhart kot deželni cenzor kar na lastno pest podelil *imprimatur* za slovenski adaptaciji del, katerih nemški izvirnik oziroma prevod je bil odobren pri dunajski cenzuri? In glede uprizoritve: Linhart je skoraj gotovo vedel za Hägelinovo prepoved nemške postavitve, toda vsaj na začetku je očitno računal, da bo s svojo zagnano gledališko družbo *Matička* spravil na oder, na kar kaže npr. ohranjena scenska glasba Janeza Krstnika Novaka. Razlogi, zakaj mu je spodletelo, ostajajo zaviti v temo – toda očitno je dolga senca cenzure, strahu in prepovedi, ki je spremljala Beaumarchaisev izvirnik, tu odigrala opazno vlogo. Tako se kljub nasprotnim domnevam res zdi še najbolj verjetno, da je tudi referenca na nemško uprizoritev *Figara* v Ljubljani, ki se pojavi v *Matičku*, pesniška izmišljotina.²⁵ Ko namreč Matiček od barona Naletela zahteva, naj nevesti Nežki nadene »krono devištva«, »krancelc [...] iz narlepših rožic, iz belih in rdečih«, ga plemič zavrne, kje da je videl to šego, Matiček pa se skliče na *Figara*:

23 O razvoju gledališke cenzure prim. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, zlasti str. 239–244.

24 Pozneje, v predmarčnem obdobju, je cenzura vsekakor budno spremljala produkcijo v nacionalnih jezikih – v slovenščini seveda prek Kopitarja in za njim Miklošiča.

25 Zlasti Dušan Ludvik je zagovarjal domnevo, da bi utegnila nemškega *Figara* igrati Friedlova gledališka družina v sezoni 1787–1788. Prim. Slivnik, Anton Tomaž Linhart, str. 74; Smolej, *Kratka primerjalna recepcija*, str. 193–194.

MATIČEK: Pač, vaša gnada; lani pozimi, kadar smo v Ljubljani bili, sem večkrat v komediji bil; tak enkrat sem videl, da so z neko nevesto take ceremonije imeli. To mi je tako dopadlo, da sem si naprej vzela, da mora pri meni, kadar se bom jaz ženil, ravno tako biti.

BARON: Kaj je mogla za ena komedija biti?

MATIČEK: Po nemški so ji rekli: Die Hochzeit des Figaro.²⁶

A celo če je bil prevratni *Figaro* v nemškem prevodu res uprizorjen v Ljubljani – cenzurni prepovedi v brk,²⁷ slovenski *Matiček* v Linhartovem času pač ni šel na oder.

Predmarčna cenzura in *Slavinja*: neobstoječe poglavje (literarne) zgodovine

Pretežno mrakobna percepcija avstrijske cenzure v prvi polovici 19. stoletja se neizbrisno veže na dve ključni osebnosti predmarčnega obdobja: avtokratskega kanclerja Klemensa von Metternicha in Josefa von Sedlitzkega, vrhovnega šefa dunajskega policijsko-cenzurnega urada (*Polizei- und Zensurhofstelle*). Ko razmišljamo o cenzuri v tem času, smo vajeni v zavest priklicati strogi rdeči svinčnik, ki zahteva *omissis deletis* ali ob (tujo) knjigo zapiše pogubni *damnatur*, ki najstrože prepove njeno razpečevanje.²⁸ Mnogo manj vidna ostaja neka druga manifestacija omnipotentnosti državne cenzure – namreč administrativna preprečitev izhajanja. V resnici je bilo namreč ravno oviranje (periodičnega) tiska s sistemom *koncesij* eno najmočnejših nadzornih orodij režima. To trditev odlično ponazarja primer *Slavinje*, neuspešen poskus zagona slovenskega kulturnega tednika v dvajsetih letih 19. stoletja. Gre za najambicioznejši izdajateljski načrt generacije pred Prešernom, povezane z literarno šolo Franca Serafina Metelka ter novoustanovljeno stolico za slovenski jezik na ljubljanskem liceju. Njen neuspešen spopad s cenzuro je malo znana zgodovinska prigoda, skrita za

²⁶ Linhart, *Zbrano delo*, str. 50.

²⁷ Hägelin se je še leta 1802 pritoževal, da nadzor ni popoln in je včasih na Dunaju prepovedane igre mogoče videti v drugih deželah (gl. Bachleitner, *Die literarische Zensur*, str. 243). Dodatni ukrepi v tem času so zato še zaostrovali nadzor – 1803 je po knjižni tudi gledališka cenzura prešla v policijsko domeno, uveljavili so se policijski nadzor vaj in posegi, ki jih Ana Ugrinovič posrečeno poimenuje »medcenzura« (Ugrinovič, *Cenzura in prepoved*, str. 7).

²⁸ O prepovedanih knjigah gl. tudi poglavje Sonje Svobljak v tej knjigi.

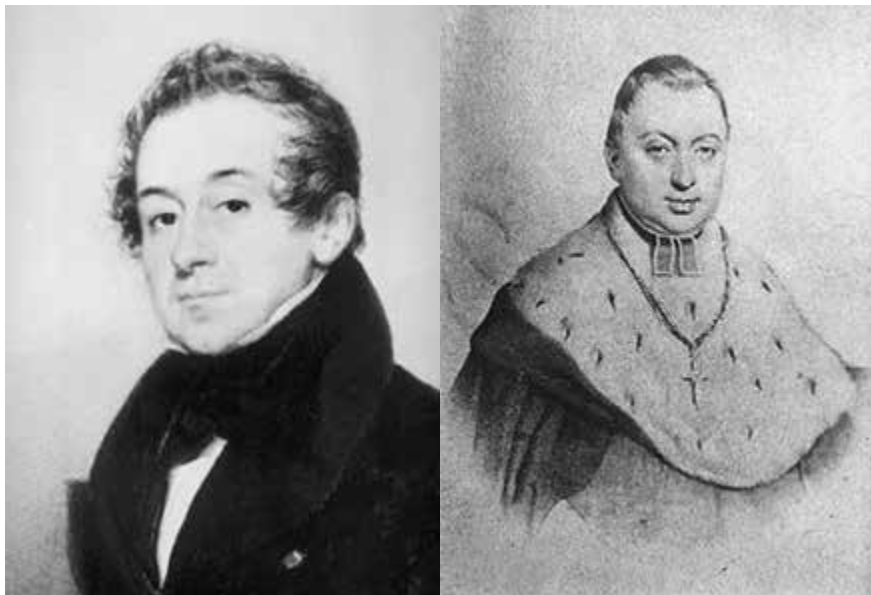
birokratsko-političnimi kulisami, ki je v poln razvid prišla šele s Prijateljevimi odkritji v začetku 20. stoletja. Oglejmo si njeno dinamiko поблиže.²⁹

9. septembra 1824 so trije duhovniki – Janez Cigler, Ignac Holzapfel in Franc Ksaver pl. Andrioli – zaprosili gubernij, naj jim dovoli tiskanje »ilirsko-kranjskega časopisa Slavinja«. Izhajal naj bi enkrat tedensko kot priloga Kleinmayrjevega časopisa *Laibacher Zeitung* – torej podobno kot *Illyrisches Blatt*. (Kot domneva Slodnjak, so pri prijavi in dogovarjanju s Kleinmayrjem še posebej hiteli zaradi menjave ljubljanskega škofa: na ta položaj je namesto slovensčini naklonjenega Avgušтина Gruberja namreč prihajal Anton Wolf.) Na ravni lokalne oblasti je zadeva sprva stekla gladko. Gubernijski svetnik in stolni kanonik Jurij Mayr je na seji 16. septembra podprl pobudo in za cenzuro predlagal knjižnega revizorja Jurija Pavška; predlog so gubernijski svetniki potrdili, Pavšek pa je cenzuro sprejel. 21. oktobra je prošnja s priporočilom odpotovala na Dunaj.

Izhajanje novega časopisa na Kranjskem je moral odobriti vrhovni dunajski cenzurni šef Sedlnitzky. Ta je 13. novembra pisno zahteval od kranjskega guvernerja Jožefa Kamila Schmidburga poročilo ordinariata o trojici duhovnikov in podroben načrt časopisa. Še isti dan je pisal tudi ljubljanskemu policijskemu direktorju Josephu Schmidhammerju, naj mu sporoči »osebna svojstva duhovnikov, ki so zaprosili za izdajateljsko pravico, njihovo znanstveno izobrazbo, vedenje, *vernost*, zlasti pa njihovo *politično* mišljenje in delovanje«. ³⁰ Slavinjani so kmalu sestavili in predložili izdajateljski program, toda poročili, ki sta iz Ljubljane prišli na Dunaj, sta bili za projekt pogubni. Ocena, ki jo je za Sedlnitzkega napisal ljubljanski policijski šef in tajni zaupnik Schmidhammer, je bila izrazito negativna. V njej – in to je nemara najbolj presenetljivo – ne najdemo moralne ali nacionalne diskvalifikacije izdajateljev, temveč le »strokovne« argumente: po Schmidhammerju izdajateljski projekt ni dovolj domišljen, zdi se mu pre nagljen, zato meni, da bi projekt najverjetneje kmalu ugasnil; poudarja, da pri reviji ne želita sodelovati ugledna intelektualca Matevž Ravnikar in Jakob Zupan; naposled pa izrazi pomisleke glede predlaganega cenzorja Pavška, ki se mu sicer zdi dovolj veren, toda nalogi intelektualno nedorasel. Paradokсно: v jedru »vohunskega« poročila tiči kvalitativna ocena – časopis naj preprosto ne bi bil dovolj *dober*.

29 Temeljni raziskavi sta Prijatelj, Doneski; Slodnjak, Slavinja in Prešeren (Slodnjak objavlja tudi prepis večine dokumentov). Sicer je na zadržje *Slavinje* konec 19. stoletja prvi opozoril Čeh Jan Lego, nekateri dokumenti pa so prišli na dan šele nedavno (gl. Mrak, Razkriti stari strici).

30 Slodnjak, Slavinja in Prešeren, str. 13; navajam Slodnjakov prevod.

Josef von Sedlnitzky, vrhovni šef predmarčne cesarske policije in cenzure, in novi ljubljanski škof Anton Wolf, protagonista zatrtja *Slavinje*.

Nič ugodneje je *Slavinja* ni odnesla v Wolfovi karakterizaciji, ki je bila poleg zahtevanega izdajateljskega načrta priložena Schmidburgovemu poročilu. Deželni guverner je mnenje o duhovnikih pridobil od njihovega novega šefa, ravnokar umeščenega škofa, ki je pobudnike označil za intelektualno nedorasle takšnemu projektu ter izrazil sum, da se za njimi skriva nekdo drug. Podobno kot Schmidhammer tudi Wolf poudarjeno operira s kvalitativnimi argumenti: dvomi zlasti v strokovno, jezikovno (!) in organizacijsko usposobljenost treh pobudnikov, da bi izdajali kvaliteten časopis, naposled pa, oceni Slodnjak, izkaže tudi »dобрšno mero nekakšne šovinistične nerazpoloženosti do slovenskega časopisa«. ³¹

Sedlnitzky je na tej podlagi na novega leta dan 1825 zlahka odpisal Schmidburgu, naj prošnjo zavrne; pri tem se je izrecno skliceval na nega-

31 Slodnjak, *Slavinja* in Prešeren, str. 14. Ta »nerazpoloženost« pride do izraza zlasti v sklepu, kjer škof »ne razume« potrebe po izdajanju časopisa v kranjskem jeziku kot priloge nemškemu: »... aber daß man es so schwerer einsieht, wozu ein durchaus in der krainische Sprache geschriebenes Wochenblatt als Bestandteil einer Deutschen Zeitung für Leser, welche, weil sie teutsche Zeitung lesen, wohl alle das Deutsch, aber nicht alle das Krainisch verstehen, dienen soll« (Slodnjak, *Slavinja* in Prešeren, str. 25).

tivno Wolfovo mnenje, medtem ko Schmidhammerja ni omenil. Seveda je prav mogoče domnevati, da se za zavrnilno retoriko skrivajo tudi kakšni manj plemeniti nagibi od skrbi za kakovost publikacij, ki izhajajo v deželi Kranjski – denimo težnja po zaviranju razvoja nacionalnih jezikov in germanizaciji imperija. Toda ti ostajajo skrbno prikriti. Kakor koli že obračamo to administrativno zavrnitev, eno gotovo drži: *Slavinja* je z njo (p)ostala neobstoječa etapa slovenske literarne in kulturne zgodovine.

Krajnska čbelica, Prešeren in rdečelasa cenzorska pokveka

Le nekaj let zatem snovalci novega časopisa, ki je bil glede periode izhajanja sicer opazno manj ambiciozen, niso ponovili napake predhodnikov. S taktično preišljenim pristopom so zagotovili, da so *Krajnske čbelice* »roji štirje« mogli postati eno od ideoloških sidrišč slovenske predmarčne preporodne zgodbe. Ključna akterja pri izdajanju *Čbelice*, Miha Kastelic in Matija Čop, sta si namreč najprej zagotovila podporo guvernerja Schmidburga. Po Slodnjakovem mnenju naj bi nečimrnega, a slovenščini naklonjenega plemiča za stvar pridobil Čop kot domači učitelj v njegovi palači. Laskavo posvetilo »Njega Ek[s]zelenzii«, ki mu »to Zhbelico« podaja »hvaleshna Krajnshina«, je Schmidburga tituliralo tudi s poglavarjem »Ilirskiga kraljestva« – kar mu je nemara posebej godilo, saj ga je povzdignilo nad navadne deželne guvernerje. Da bi bilo sporočilo res jasno, je posvetilu neposredno sledil osemkitični panegirik Jakoba Zupana, v katerem »[v]erzifikator prikazuje baročno-alegorično guvernerja kot graditelja cest in osuševalca močvirij« ter poje nesmrtno slavo »Krajna poglavarju«. ³²

»Njega Ek[s]zelenzia« je Sedlnitzkemu res toplo priporočila, naj dovoli izdajanje almanaha, ki bi poživil literarno mrtvilo v deželi. Vrhovni cenzor je tako v pismu 11. februarja 1830 Schmidburgu že vrnil Kastelčev rokopis prve številke *Krajnske čbelice*, ki ga je na Dunaju brez pripomb odobril Kopitar. Izhajanje almanaha je dovolil brez odloga: ljubljanski gubernij je *imprimatur* podelil 6. marca, tako da je prva *Čbelica* že 30. aprila 1830 izšla v nakladi 600 izvodov. ³³

32 *Krajnska Zbbelica*, I, str. 3–8; Slodnjak, *Krajnska čbelica*, str. 13.

33 V tem času so deželni cenzurni uradi (ti so delovali v okviru deželne vlade, v njih pa je odločal kolegij gubernijskih svetnikov po poročilu imenovanega revizorja) odločali le o manj pomembnih rečeh, medtem ko so večje publikacije morale v dveh rokopisnih izvodih na Dunaj (prošnjo je bilo mogoče oddati na deželnem revizijskem uradu ali tudi direktno). Dunajski cenzurni urad je rokopise poslal cenzorju, ki je morebitne opazke zapisal na cenzurne lističe

Njega Ekscelencii
 GOŠPODO
 JOSIEPU KAMILU
Baronu Schmidburgu,
 dednihu Tosbaju Trierškimu,
 z. h. khrivnihu Svetvavzu,
 POGLAYARJU
 ILIRŠKIGA KRALJEŠTVA
 in. in. in.
 TO
ZH BELIZO
 ŠNE PODATI
 HVALEŠINA KRAJN ŠHINA.

Baron Jožef Kamilo Schmidburg, kranjski deželni guverner, in posvetilo na začetku prve številke *Krajnske čbelice* (1830).

Toda kljub obetavnemu začetku so se zadeve kmalu začele zapletati – primarni vir težav s cenzuro je bil, kot je dobro znano, pesnik France Prešeren. Zgodba o cenzuriranju *Čbelice* se je v nadaljevanju vrtela med Dunajem, kjer je domoval urad Sedlnitzkega, cenzor za slovanske tiske v letih 1810–1844 pa je bil Jernej Kopitar, ter Ljubljano, kjer je bil knjižni revizor v letih 1814–1848 Jurij Pavšek, duhovnik in licejski profesor filozofije. Konflikt se je nakazal že v drugi številki *Čbelice* leta 1831 ob »Novi pisariji«, ³⁴ se stopnjeval v tretji

in jih skupaj s sodbo vrnil dunajskemu revizorju. Na tej podlagi je urad Sedlnitzkega izdal uradno odločbo, cenzorske opazke pa prepisal na revizijski izvod rokopisa – tisti izvod, ki se je vrnil v pristojni deželni urad in ostal pri (lokalnem) revizorju za poznejšo primerjavo s tiskom. Več gl. Slodnjak, *Krajnska čbelica*, in Kranjc, *Cenzurni predpisi*.

- 34 Prešeren se je v satiri odkrito norčeval iz konservativnega kulturnega programa. Kopitar je posegel z zapisom ob robu, češ da bi se Kranjce lahko pritožile zoper 43. tercino (»kdor prej pride ...«). Njegova opomba sicer ni bila brezpogojna cenzorska intervencija, a je razdvojila čbeličarje: Jakob Zupan je zagrozil z umikom svojih pesmi, če se pohujšanje ne odpravi. Prešeren je popustil in sporni verz zamenjal, toda dovolil si je malo potegavščino in dal nekaj izvodov natisniti s pravim besedilom (Slodnjak, *Krajnska čbelica*, str. 19–20). Nekaj podobnega si je pozneje privoščil še večkrat.

C E S A R I N O P A T. ¹⁾

(IZ BÜRGERJA).

Pravlino povédal hom nove postave:
 Enkrat je bil nesar prebrisane glave;
 Opat je tud' bil, mox mogočan takrát,
 Al ukoda, ovqar je bal zvit bil'k' opat.

Dost' nesar prestal je vroqine in mraza,
 Spal malo, pa bil sko3' vesel'ga obraza;
 Je vodø in qzren krzh komaj imel,
 lle veqkrat je xejø in lakøt tærpel.

Opatu je mogla bit' druga postréga,
 Bøgato napitan na mehko se vlega,
 Na tolstzin obraza se liqa bl'qje;
 Obsegla trébuha mu néso trije.

1) To balado, katero je Bürger iz stare pripovésta: „King John and the Abbot of Canterbury“ vzal, je xe tudz V. St**K. preslovenil ino va léta 1828 va Tærsta na svatlobo dal.

Prva stran pesmi »Cesar in opat«, natisnjene v metelčici. Četrtri zvezek *Krajske čbelice* je bil sicer natisnjen v bohoričici, saj so ravno čbeličarji tik pred tem odločilno pripomogli k prepovedi metelčice. Toda privoščili so si šalo in v nekaterih izvodih pesem »Cesar in opat« natisnili s prepovedanimi črkami – torej s črkami, s katerimi so se, nekoliko poenostavljeno rečeno, identificirali ravno njihovi cenzorji. Kajpada, te je med drugim motila tudi omenjena pesem!

številki, ki jo je cenzuriral Čop (v njej je Prešeren želel objaviti sonet »Apel in čevljar«, toda Čop in Kastelic še nista dovolila neposrednega napada na Kopitarja), do skrajnosti pa se je zaostрил v sporu okrog četrte številke, ko je Pavšek z intervencijo dosegel preklic lokalnega *imprimaturja*, na Dunaju pa je izdajo dovoljenja dokončno zavrl Kopitar.³⁵ Cenzurni konflikt je za povrhu sovpadel še s t. i. *abecedno vojno*, v kateri so se spopadle nasprotujoče si vizije slovenskega črkopisnega, a tudi literarnega in kulturnega razvoja, zato je privzel dotlej na Kranjskem nevideno ostrino in oseben ton.³⁶

Medtem ko se je Čop angažiral v intenzivni javni polemiki, ga je Prešeren podprl z inteligentnimi pesemskimi posegi, ki so strastno in ponekod žaljivo udarili zlasti po Kopitarju: najprej z nemškim ciklom sonetov »Sängers Klage« v *Ilirskem listu* (*Illyrisches Blatt*, 15. in 22. junija) – tretji sonet v ciklu (»Ihr hörtet von der Zwerge argem Sinnen«), v katerem Kopitar v podobi zlobne rdečelase škratje pokveke (!) drži kranjsko literaturo za cenzurnimi zapahi, seveda ni prišel skoz sito ljubljanske cenzure. Ključni Prešernov udarec je bil petdelni cikel »Literarische Scherze in August Wilhelm v. Schlegels Manier«, objavljen v *Ilirskem listu* 27. julija 1833, ki poleg treh nemških pesmi vsebuje tudi latinski epigram o Kopitarju kot ponesrečeno uliti kopiji Zoisa ter poprej izpuščen slovenski sonet »Apel in čevljar«.³⁷

35 Slodnjak sicer ocenjuje, da Kopitar čbeličarjev ni hotel uničiti (konec koncev bi izdajo lahko gladko prepovedal), temveč le »nekoliko ustrahovati«, da bi se podredili njegovi avtoriteti (Slodnjak, Prešeren, France). A ne glede na to je sodba prešernoslovcev temeljno prispevala k pretežno negativni podobi Kopitarja v slovenski kulturni zgodovini, ki še danes ne izgublja moči. Prim. tudi Dovič, *Prešeren po Prešernu*, str. 148–149.

36 Kratek kronološki potek: 18. februarja 1833 je Kastelic zaprosil gubernij za dovoljenje za natis četrte *Čbelice*; ta je spet potrdil Čopa za cenzorja; Čop je zaradi nespodobnosti izločil Prešernovega »Ponočnjaka«; 23. marca je kolegij gubernijskih svetnikov odobril natis. Pavšek je 28. marca udaril nazaj; zahteval je preklic *imprimaturja* zaradi protiduhovniške satire (»Cesar in opat«) in Prešernove nespodobnosti ter predlagal razrešitev Čopa kot cenzorja; prepričal je škofa Wolfa v intervencijo pri Schmidburgu in naposled dosegel vnovično cenzuro na Dunaju. Kopitar, jezen na čbeličarje zaradi abecedne vojne, je tokrat odločneje posegel s kupom bolj ali manj umestnih cenzorskih opazk, ki so mu jih pozneje zlasti prešernoslovci hudo zamerili. Toda pritožba čbeličarjev zoper njegovo poročilo je uspešno diskvalificirala Kopitarja, češ da je pristranski; tudi Schmidburg je v spremnem pismu nastopil zoper Pavška in Kopitarja ter dunajskega cenzorja označil za neobjektivnega zaradi črkopisne bitke. Tako je Kopitar dobil ukor Sednitzkega, preurejeni rokopis *Čbelice* pa dokončni *imprimatur*. Več gl. Kidrič, *Prešeren 1800–1838*; Slodnjak, Prešeren, France; Čop, *Pisma in spisi*, razdelek o abecedni vojni; pa tudi poglavje Marka Juvana v tej knjigi.

37 Pomenljivo je, da najostrejši udarec proti Kopitarju (sonet »Ihr hörtet von der Zwerge argem Sinnen«) in pozneje sonet proti ljubljanskima cenzorjema, ki sta po Čopovi smrti bistveno okrnila prvotisk nemške elegije v prijateljev spomin (»An böser Wunde leidend muß entsenden«

Spopad s cenzuro, v katerem sta Čop in Prešeren izkazala veliko mero iznajdljivosti (spretno preigravanje cenzurnih pravil na relaciji Ljubljana–Dunaj), je bil začasno dobljen: uradna Kastelčeva vloga januarja 1834, pri pisanju katere je sodeloval tudi Prešeren, je nazadnje izčistila teren za izdajo četrtega zvezka almanaha. A kot je potrdil poznejši razvoj – denimo preprosto dejstvo, da je peti zvezek *Čbelice* izšel šele leta 1848, ali pa epizoda s Kopitarjevim cenzorskim naslednikom Miklošičem pri cenzuriranju »Zdravljice« – je bil tedanji triumf čbeličarjev do neke mere jalov. Razvejeni aparat predmarčne cenzure je vse do odprave leta 1848 ostal mogočna ovira, ki je ustvarjalce ves čas držala na tankem ledu: kreativno so morali manevrirati na robu, ki loči *imprimatur* od prepovedi.

II. Zadušena revolucija in retroaktivna cenzura po letu 1848

Med marčno revolucijo je pod spomenikom Jožefa II. na dunajskem Josefsplatzu zaplapolala tudi bela zastava z napisom »Preßfreiheit 1780«. Aktualni naslednik bronziranega monarha, cesar Ferdinand I., je bil prisiljen razglasiti odpravo (predhodne) cenzure, osovraženi Sedlnitzky je moral zapustiti svoj urad – in hipoma se je sprožila naravnost neverjetna eksplozija in liberalizacija tiska. Toda revolucija je bila še v istem letu krvavo zadušena. Leta 1849 je bil sprejet nov tiskovni zakon: ta je resda odpravil predhodno cenzuro za tiske (ne pa tudi za gledališče), a je v jedru ostal represiven. Vlogo cenzurnih uradov sta prevzela institut *državnega pravdnika* (tožilca) in sodni aparat, preventivno cenzuro pa je zamenjala retroaktivna. Na mesto prepovedi je stopila zaplemba, grožnja kazenskih sankcij pa je moreče lebdela nad avtorji, uredniki, izdajatelji, tiskarji in celo prodajalci. Zagrožene – in nemalokrat tudi zares izrečene ter udejanjene – kazni so bile ostre: vključevale so visoke globe, zapor, izgubo mandatov in drugih privilegijev.³⁸

z akrostihom »An Pauschek und Stelzich«), nista prišla skoz cenzurno sito, v javnost sta prišla šele posmrtno. Prešeren ju proti koncu življenja ni želel objaviti, saj ni nobenega uvrstil v predvideni nemški *Nameček*. Pač pa se je s cenzorji Prešeren poigral še ob natisu *Poezij*, ko je v dogovoru z Blaznikom (za prijatelje) ilegalno natisnil 150 izvodov zbirke, v katerih se je akrostih »Sonetnega venca« glasil »Primicovi Julji« (cenzuri je bil predložen drugačen tekst); za povrh pa je takšne izvode nagajivo poslal tudi cenzorjem (Gspan, *Spremna beseda*, str. XVII–XVIII).

38 Cvirn, *Naj se vrne*, str. 18–31.

Bela zastava z napisom »Preßfreiheit 1780« pod spomenikom Jožefa II. na Dunaju med marčno revolucijo 1848. Vloga zagovornika svobode tiska, tu pripisana razsvetljenemu monarhu, je seveda nekoliko mitizirajoča.

Tako kot v prvi polovici stoletja so se cenzurne zakonodaje in prakse tudi v obdobju 1848–1914 spreminjale, zato podoba cenzurne krajine v tem času ni povsem enovita. Petdeseta leta je zaznamovala trša politika, ki je časopise vrnila v režim predhodne cenzure; uvajala so se porotna sodišča, katerih organizacija in vloga sta se spreminjali (težava za oblast je bila, da so bili porotniki milejši od tožilcev); v dinamiko medijskega sistema je oblast poleg tega posegala s proaktivno politiko (sistematično ustanavljanje režimskih trobil). A tudi po načelni otoplitvi v začetku šestdesetih let (tiskovni zakon iz leta 1862) so učinkovitost nadzora zagotavljali *utemeljen strah* pred hudimi kaznimi, načelo *simultane odgovornosti*, ki je doseg kazenskih sankcij od avtorjev in odgovornih urednikov širilo navzdol po proizvodni in distribucijski verigi, ter *negotova sodna interpretacija* zakonodaje. Ohlapno definiranje tega, kaj je »razžaljenje« in »kaljenje javnega miru«, je zlasti periodiko – tisto, ki se je sploh zmogla prebiti čez prag nadležno visokih *kavcij* – držalo na povodcu nemara še bolj učinkovito kot preventivna cenzura. Rezultat takšne *pokrajine strahu* se odraža tudi v veliki uniformnosti – zlasti pri političnih medijih.

V opisanih razmerah so delovali tudi slovenski pisatelji in založniki, ki so v tem času postavljali temelje moderne nacionalne literarne kulture.

Narodno gibanje na Koroškem: *Einspieler, Stimmen aus Innerösterreich* in *Slovenec*

Kot bodo pokazali izbrani primeri, je osrednje trke slovenskih pisateljev z retroaktivno cenzuro v drugi polovici 19. stoletja mogoče uvrstiti v rubriko *nacionalnega boja*. Polet, ki ga je med revolucijo dobilo slovensko narodno gibanje – s programom Zedinjene Slovenije zdaj že povsem jasno artikulirano –, je od začetka šestdesetih let nenehno zavirala trda realnost represivnega aparata monarhije. Prvi izrazit cenzurni poseg je zabeležen na Koroškem, kjer je slovenski duhovnik, založnik in narodni voditelj Andrej Einspieler od leta 1861 v nemščini izdajal časopis *Stimmen aus Innerösterreich*, »prvo revijo, ki je zastopala v avstrijski javnosti slovenske interese«. ³⁹ Sodni proces zoper Einspielerja, sicer deželnozborskega poslanca, je bil izrazito politično obarvan, saj je bil neposredna posledica njegovega doslednega zagovarjanja enakopravnosti slovenščine: »Zaradi uredniških pripisov k dopisu župnika Simona Mudna iz Slovenjega Plajberka o delovanju koroškega deželnega zbora ga je celovško sodišče 22. aprila 1863 zaradi prestopka spodbujanja nacionalnega sovraštva obsodilo na enomesečni zapor, izgubo 60 gld kavcije in povrnitev sodnih stroškov ter izgubo deželnozborskega mandata«. ⁴⁰

Kazen je bila izredno ostra: »oče koroških Slovencev« se je znašel za rešetkami samostanskega zapora Maria Luggau (Marija v Logu), ostal je brez poslanskega mandata, sodišče pa ga je krepko udarilo tudi po žepu. Udarci so bili tako hudi, da je Einspieler s 1. majem 1863 ukinil časopis, ki je v tistem času izhajal že kot dnevnik.

Neutrudni narodnjak se ni vdal: na celovško časnikarsko sceno se je vrnil čez dve leti in v slovenščini izdajal *Slovenca* (1865–1867). Toda v letu nastanka Avstro-Ogrske se je na Bleiweisovega dvojnika s Koroške zgrnilo več tiskovnih pravd, ki si jih je časopis nakopal zaradi nestrinjanja z dualizmom, razkrivanja vladnih pritiskov na koroške Slovence ipd. Sporen je bil zlasti nacionalizem: celo kranjski (sic!) deželni predsednik se je pritožil

³⁹ Pirjevec, Einspieler, Andrej.

⁴⁰ Cvirn, Naj se vrne, str. 33.

Stimmen
aus
Innerösterreich.

Beiträge
zur Durchführung der nationalen, religiösen und politischen
Gleichberechtigung.

Herausgeber und verantwortlicher Redacteur
Andreas Einspieler.

Erster Jahrgang.

Salzburg 1861.

Gedruckt bei Johann Leon.

167830-B

Naslovna stran Einspielerjevega celovškega časopisa
Stimmen aus Innerösterreich (1861–1863).

v Gradec, češ da *Slovenec* širi »ultraslovensko« mržnjo proti nemškemu kulturnemu elementu. Urednik Janko Božič je bil na procesu sprva obsojen na dva meseca strogega zavora, a je bil pozneje pomiloščen. Toda močan (nemški) pritisk na celovškega tiskarja Ferdinanda Kleinmayrja, ki je odpovedal nadaljnje tiskanje *Slovenca*, je Einspielerja naposled prisilil v ustavev projekta.⁴¹

Rekli bi torej lahko, da je cenzurni pritisk grobo (za)dušil slovensko medijsko življenje na Koroškem. V širšem kontekstu tak razvoj ni bil nič posebnega: zatiranje nacional(istič)nih medijev – ob favoriziranju nemških – je v resnici postalo ena od prednostnih nalog avstrijske cenzure vse do padca monarhije. Na najhujšem udaru so bili uporniški češki mediji. Kot ugotavlja Janez Cvirn, je leta 1899 število policijskih intervencij v monarhiji doseglo neslaven vrh: registriranih je bilo kar 3.408 zaplemb časopisov, pisci, uredniki in izdajatelji pa so si redno podajali kljuko na vratih zaporniških celic.⁴²

Levstik, Vilhar in ljubljanski nacionalistični časopisi

V približno istem času kot koroški proces zoper Einspielerjeve *Stimmen* se je prva večja cenzurna afeta odvijala tudi v Ljubljani. Sprožil jo je časopis *Naprej*, katerega izdajatelj je bil narodnjaški graščak Miroslav Vilhar, urednik in glavni pisec pa pisatelj Fran Levstik. Razmere za izdajanje političnega časopisa so bile v začetku šestdesetih let še vedno neugodne, saj sta bila ljubljanski policijski ravnatelj Leopold Bezdek in predsednik deželne vlade Karl Ulleppitsch izrazito nenaklonjena slovenskemu tisku. Kljub temu je 23. septembra 1862 državni minister Anton von Schmerling odobril Vilharjevo vlogo za izdajanje političnega časopisa. *Naprej* je pod razgreto Levstikovo taktirko deloval v nacionalističnem duhu, zagovarjal je narodne pravice in enakopravnost slovensčine v uradih, cerkvi in šoli. Ves čas je ostajal pod drobnogledom policije in se že v prvem letu izhajanja resno zapletel v dolgotrajni tiskovni pravdi. Prvo je sprožil članek »Misli o sedanjih mednarodnih mejah«, objavljen februarja 1863 (št. 15–17) kot nepodpisan dopis s Koroške. Njegovo avtorstvo vse do danes ni jasno, saj Vilhar pisca med pravdo ni želel izdati: Slodnjak je na primer domneval, da gre kar za Einspielerja, med možnimi avtorji (ali vsaj soavtorji) pa se pojavlja tudi Levstik. Problematičnost članka je seveda tičala

41 Cvirn, Naj se vrne, str. 33–37.

42 Cvirn, Naj se vrne, str. 40–41.

V Ljubljani v petek 20. februarja 1863.

Naprej vsja
na Ljubljani:
za vsa leto št. — kr. s. v.
za pol leta 30
za vsa . . . 75
po pošti.
za vsa leto št. — kr. s. v.
za pol leta 30
za vsa . . . 75

NAPREJ.

Čestitice
za vsa leto št. — kr. s. v.
za pol leta 30
za vsa . . . 75
po pošti.
za vsa leto št. — kr. s. v.
za pol leta 30
za vsa . . . 75

Rokopisni se ne vraščajo.

Dopisi naj se blagovoljno frankirajo.

Št. 15.

Ta list izhaja vsak vtorek in petek.

Tečaj I.

Ljubljanski deželni zbor.

19. februarja (15. seja.) Zelo je vše napisnik se je prebudil in potrdil. Potem je bilo omenjeno, da je zbornica dala vladi našteti običajni zakon, kako bi se prenesle in v popravilo zemljiške knjige. Rečeno je bilo, da ta se ne bode mogla na slovenski jezik prestaviti, ker bi potrebovale pre mnogo časa. Bralo se je dalje g. poslanca Pintarja pismo, v katerem prošil 10 dni odpusta (uravna.). Zbornica je dovolila. Omenjeno je bilo, da je tudi g. poslanec Obreza pismenu prošil 6 dni odpusta, kterega mu je dovolil g. predsednik. Potem se je bral dopis Nj. veličanstva, da bi po sedaj v Avstriji solntno leto bilo tudi upravno leto. Ob tej priliki smo slišali, da, če bodo še letos kdaj sklicani deželni zbori, gotovo ne bodo pred 1. decembra novembra meseca. Tudi je bilo vprašanje, ali se deželni zbor v novičih (dnarjih) zadevah misli držati ali se tistega pata, kterega je Nj. veličanstvo odobrilo državnemu zboru? Potrdilo je glasovanje. Na to je bilo sklenjeno, da se izvoli novični (denarni) odbor, ki bo deloval 9 tedov. G. poslanec Dežman je vprašal, kako je z vito realko? Ali se zeli ta reč deželnemu zboru tako važna ali ne, da pride še letos vrsta nánjo? G. predsednik se je oglasil, da o tej stvari odgovori v enaj prihodnjih sej. Zdal se le je prišla vrsta na to, naj bi dežela po letnici vzela na pólodo 2 milijona goljinarjev, da bi si opomogla blagajnina zemljiško osvobodilo. Poročevavec je bil g. dr. Zupan. Deželni odbor je svetoval, naj bi se dalo med vsak 100.000 srečok po 20 gld., kar bi se pa z dobitki vred moralo vrstiti v 50 letih, in sicer po 78.000 gld. na leto. Dunajski trgovci J. G. Schuller in družba njegova pravzeto so strar. G. dr. Zupan je rekel naposed, naj se to ne presagaj, ker bi cesar težko potrdil, ako bi se ne izdale srečke vsaj po 40 gld., in ker je sinoti on (dr. Zupan) dobil ugodnostjo poudelbe družnega trgovca. Tudi e. komisar g. Roth je rekel, da bi se morda ne potrdilo, ko bi se ne izdale srečke vsaj po 40 gld. G. poslanec Derbič je govoril, naj se to izroči prihodnjemu novičnemu odboru. G. Kromer opominja, da se ta reč dobro premisli, ker se kaže, da bi našej deželi bila na tolik dobitok; sicer podpisava nasvet g. Derbiča. G. pl. Langer ga je pa krepko zavrnul, podpiraje nasvet deželnega odbora. Za njim je bil vstal celó g. poslanec Luckmann, ki je letos prvič govoril in — malo povečal; podpiral je nasvet deželnega odbora po Derbičevem jez. Govoril je dalje g. Guttman tudi za odborov nasvet. Zdal pak se je oglašilo klicanje: budi konec pregovorov! Vendar je g. dr. Toman se vprašal e. komisarja, kako je, da bi tega posejila ne potrdilo Nj. veličanstvo? Ali je vladni komisar to govoril po mišli deželne vlade ali po mišli nov-

čnega (denarnega) ministerstva? (Med poslanci živa polnava, pravil in živio!) Viti deželni svetovavec g. Roth se je na to oglašil, da le tedaj ne bode to potrjeno, če se dade med svet srečke nite vrednosti od 40 gld.; da je pa sicer le opominjal, naj bi deželni zbor zavil na tak pot, po kterem lahko pride, kamor se je namiril. (Pravil med poslanci!) G. dr. Toman se je pridružil g. Derbičevemu nasvetu, ki je obveljal po glasovanju. Dalje se je bral g. dr. Zupanov nasvet s petimi podpisi, naj bi tisti deželni poslanci, ki v Ljubljani bivajo, ne jemali nič plačila (sedaj imajo po 3 gld. na dan); tisti pa, ki so prišli e. kmotov, naj bi dobivali samo polovico t. j. po 2 gld. na dan; da bi tudi tistem poslancem plačila ne jemal, kadar ima odpust. Dr. Zupan je opomnil, da se je vedno treba držati doslednosti; da je pa §. 18. v upravilnem rodu tista skala, na kterej se ta nasvet lahko razbije, da bode pokopon brez pesni in svota; torej naj slava zbornica odloči, ali se ima ta nasvet izročiti komisari ustanovljenemu ali čisto novemu odboru. Continuere omnes intusque eta tenebat t. j. premisliti so morali vsi tisti gg. poslanci, ki so 28. januarja toliko vedeli povedati, kako je treba hraniti; oglašil se ni celó g. Kromer, ki ima smilom pripravljeno besedo. Glasovalo se je, in šilo je padel nasvet v grob. Za tem jeg. dr. Toman zboraci pošli nasvet a 26. pošli, naj deželni zbor Nj. Veličanstvu pošli prošnjo zaradi prevelikih davkov na Kranjskem, in da se izvoli odbor petih tedov, ki naredi to prošnjo. Potrdilo je glasovanje. G. Ambros je svetoval naposed, naj se projev denez ute izvoljeni novični odbor. Tudi to je obveljalo. V ta odbor so izvoljeni gg.: dr. Zupan, pl. Strahl, Ambros, pl. Langer, dr. Toman, Kromer, Kosler, dr. pl. Wurzbach, graf Anton Auerberg, ki je srečkal z g. Lukmanom, ker sta imela eha enlika glasov. Prihodnja seja v soboto 21. d. t. m.

Mišli o sedanjih mednarodnih mejah.

Spisal M. P.

II.

Na Koroškem e st. Pavčekom samostani dahovski inenik (schematismus) krške škofije za leto 1863 kaže, da trije učitelji razlagajo nemščino učencem, ki so največ nemškega rodu; v Celovcu pa jih je iz tistega samostana šest, ki so bori z ukom nemškega jezika. Pač res težak mora biti nemški jezik, da mu je na dveh nemških gimnazijah treba 9 učiteljev! Da je slovenski jezik pravi koresnjak, nam kaže to, da se je samouk v sodnje povzdignil po naredbi visocega pravosodnega ministerstva 17. snica 1862, v učilnice pa še ne. Kaj bi se le otrodil, kako bi se izobražil, ko bi ga učilnice

Naslovnica časopisa *Naprej*, ki ga je izdajal Miroslav Vilhar, urejal pa Fran Levstik; na prvi strani izdaje 20. februarja 1863 se začanja tudi inkriminirani spis o narodnih mejah.

v njegovi osrednji tezi, da je »treba prenarediti sedanje mednarodne granice in postaviti medjezične mejnike, t. j. mejnike med narode raznih jezikov«. ⁴³ Teza je bila politično radikalna: v duhu nacionalistične premise o ujemanju teritorialnih meja z etničnimi je *Naprej* eksplicitno zahteval, »da se nam Slovencem umaknejo sovražne mreže zastarelih narodnih mej ter namesto njih postavijo medjezične«. ⁴⁴

Drugo besedilo, ki se je znašlo v primežu ljubljanskega sodnega aparata, je Levstikov zapis »Kaj se nekaterim zdi ravnopravnost?«, objavljen maja 1863 (št. 42). Njegova problematična ost je bila nedvomno jedko artikulirana zahteva po rabi slovenščine v uradnem dopisovanju. Toda sodni proces ni bil usmerjen neposredno v vsebino, temveč je šlo za tožbo zaradi razžalitve – torej tipično *defamacijsko* tožbo, v kateri se soočita novinar in (politični) veljak: v članku se je namreč kot osebno prizadet prepoznal okrajni glavar Johann Pajk. Vilhar in Levstik sta bila sprva obsojena, a ju je naposled pred kaznijo uspešno ubranil pravnik in poznejši ljubljanski župan Etbin Henrik Costa. ⁴⁵

Drugače se je razpletla prva tožba zaradi članka o »mednarodnih mejah«, v kateri sta bila Vilhar in vodja Egerjeve tiskarne Anton Klein obdolžena kaljenja javnega miru. Medtem ko je bil tiskar oproščen, je bil izdajatelj časopisa *Naprej* januarja 1864 obsojen na šest tednov zaporu in znatno finančno kazen – izgubil je 300 goldinarjev kavcije. Vilharjeva pritožba ni bila uspešna: kazen je moral poleti 1864 odsedeti v zaporu na ljubljanskem Žabjaku, poleg tega je tako kot pred njim Einspieler izgubil deželnozborski mandat. Težak udarec je Vilhar nemara lahko kompenziral vsaj na simbolni ravni: status mučenika za narodno stvar je ovekovečil s *podobico*, ki je kmalu pridobila kulturni sloves. Za rešetkami ga je namreč upodobil popotni fotograf Ferdinand Bognar, tedaj v žabjaški oskrbi zaradi ponarejanja bankovcev; Marija Bachmann, žena zaprtega oficirja, pa je fotografije pretihotapila do čitalniškega gostilničarja Franceta Kadilnika, ki jih je v »narodne namene« prodajal pod pultom. Epilog je bil grotesken: policija je fotografije zaplenila, ker na zadnji strani ni bilo navedeno ime fotografa, decembra 1864 pa so bili Vilhar, Bachmannova in Kadilnik obsojeni celo na manjše denarne kazni. ⁴⁶

43 Levstik, *Zbrano delo*, 8, str. 41, gl. tudi opombe, str. 354–356.

44 Levstik, *Zbrano delo*, 8, str. 43.

45 Gl. Levstik, *Zbrano delo*, 8, str. 100–102, in opombe, str. 364–366.

46 Izčrpen popis je v Slodnjakovih komentarjih: Levstik, *Zbrano delo*, 8, str. 324–344. Fotografija Vilharja za rešetkami je imela pomembno vlogo tudi pri Vilharjevi kanonizaciji – objavil jo je npr. Josip Tomižšek v *Spomenu na Miroslavu Vilharju* (1906) ob postavljanju spomenika v Postojni.

Vilhar v zaporu na Žabjaku. (il. str. XXV in XXXV)

Ferdinand Bogner, fotografija Miroslava Vilharja za rešetkami zapora na ljubljanskem Žabjaku, 1862, in uvodna pesem iz Vilharjeve »zaporniške« zbirke *Žabjanke*, 1865.

Vilhar je leta 1865 v Zagrebu izdal pesniško knjižico *Žabjanke*, v kateri je racionaliziral svojo bolečo zaporniško izkušnjo.⁴⁷ V štirivrstičnici »V mirni hiši« je napovedal tudi, da v (zaporniški) sobi številka sedem »Ne poslanca, ne vrednika / Za menoj ne bo, to vém«. ⁴⁸ Tu se je krepko uštel. Za naslednjega najemnika žabjaških storitev je vsekakor poskrbel neuklonljivi Levstik: zaradi njegovega članka »Unsere Deutsch-Liberalen«, objavljenega 6. junija 1868 v nemškem *Triglavu*, je pet tednov neprostoVOLjnega dopusta

47 Vilharjev jubilejni biograf komentira takole: »Ta obsodba je častihlepnega moža, ki je zelo gledal na svoj ugled, izprva zelo potlačila, a že na Žabjaku se mu je povrnila spet dobra volja.« (Tominšek, Miroslav Vilhar, str. XXV). Tudi če se mu je res, se njegova soproga menda ni tako hitro sprijaznila z moževo arestantsko epizodo; dejstvo pa je tudi, da se Vilhar »s širšo politiko [...] odslej ni pečal več« (Tominšek, Miroslav Vilhar, str. XXV).

48 Vilhar, *Žabjanke*, str. 26.

na Žabjaku doletelo urednika Petra Grassellija.⁴⁹ Le nekaj mesecev za tem je Levstik z bojevitim člankom »Tujčeva peta« v *Slovenskem narodu* (22. septembra 1868) v sodno dvorano poslal še Antona Tomšiča, urednika nedavno pred tem ustanovljenega osrednjega slovenskega političnega časopisa; ta se je z mojstrsko obrambno retoriko komaj izognil zaporu, ne pa tudi visoki globi.⁵⁰

Zanimivo je, da avtor »Martina Krpana« in »Popotovanja«, v šestdesetih letih brez dvoma središčna osebnost cenzurnih konfliktov na Kranjskem, sam nikdar ni bil v zaporu. V inkriminirani »Tujčevi peti« je Levstik med drugim zapisal: »Grozoviti furor teutonicus je od nekdanj divjal proti nam, kakor še zdaj divja, ako začuti, da mi hočemo biti gospodarji v svoji hiši.«⁵¹ Tiskovne pravde zoper slovensko periodiko so formalno resda iskale »kaljenje javnega miru« ali razžaljenje časti, toda procesne akte jasno preseva neka druga primarna motivacija – strah oblastnikov pred rastočo močjo narodnih gibanj. V tem pogledu je delovanje cenzure v tem času mogoče legitimno razbirati tudi v optiki Levstikove teze.

Jakob Alešovec in nadležni *Brenclj*

Nemara najbolj zagrizeno se je v sedemdesetih letih 19. stoletja v tiskovne konflikte zapletal satirični list *Brenclj* (izhajal je v letih 1869–1875 in 1877–1885). Njegov lastnik, izdajatelj, urednik in glavni pisec je bil Jakob Alešovec, eden izmed začetnikov slovenske »revolverske žurnalistike« ali, v današnjem jeziku, *rumenega tiska*.⁵² *Brencljevo* neizprosno in nesramno želo je bilo konsistentno uperjeno zoper nemškutarje in Nemce. Zaradi karikatur je bil list redna tarča sodnih zaplemb, najbolj pa se je zaiskrilo v zvezi z bizarno »pasjo« pravdo leta 1871. Neki Slovenec (Križaj) je namreč udaril psa nemškega krojača Riesterja, ki se je zapodil v njegovega psa, Alešovec činični komentar v prispevku »Pes in sodnik ali kako se je gospod Čuček spekel« pa je sprožil zaplembo 14. številke *Brenclja*. V nadaljevanju polemike se je Alešovec brez dlake na jeziku lotil pomožnega sodnega

49 Levstik, *Zbrano delo*, 9, str. 44–51 (nemško besedilo in slovenski prevod); izčrpno poročilo o tiskovni pravdi je na str. 251–258.

50 Levstik, *Zbrano delo*, 9, str. 34–39, gl. tudi opombe, str. 469–480, ter geslo o Antonu Tomšiču v *Slovenskem biografskem leksikonu*.

51 Levstik, *Zbrano delo*, 9, str. 35.

52 Prim. Globočnik, Nekaj slovenskih karikatur, str. 175–176.

uradnika Čučka. Očital mu je nacionalno pristranskost pri razsodbi o konfliktu med lastnikoma psov (»Ni vse eno, če vdariš pesa Slovenca ali nemškutarja«), zmerjal ga je z nemškutarjem, ki je zaradi sodniške kariere izdal nacionalnost (»s službo in suktnjo premeni tudi svoje misli«), na koncu pa zatrdil, da »sodnika, kateri smešno obsodi, ne more nihče spoštovati.«⁵³

V nasprotju z Levstikovim tožnikom Pajkom, ki bi v inkriminiranem besedilu »Kaj se nekaterim zdi ravnopravnost?« le težko našel oporo za uspešno defamacijsko tožbo, v tem primeru užaljenost sodnega uslužbenca ni bila povsem neutemeljena. Pravda pred porotnim sodiščem se je končala z Alešovevo obsodbo na dvomesečno zaporno kazen na Žabjaku, ki jo je obsojeni nastopil 6. oktobra 1872. V *Brencelju* je ob tej priliki pregnani urednik objavil tudi karikaturu, na kateri ga stražmojstra rineta v Žabjak, Riester in njegova »pasja krota« pa prizor privoščljivo opazujeta in komentirata od strani.⁵⁴ Svojo izkušnjo je Alešovec podobno kot Vilhar prenesel v literarni diskurz: spisal je satirično pesnitev »Risterjev pes«, v kateri je burkaško nakopičil germanizirane uradniške žargonizme, jo opremil s trinajstimi odličnimi karikaturami in jo skupaj z drugim gradivom o svojem arestantstvu objavil v knjižici *Ričet iz Žabjeka* (1873). Alešovec je vsiljeni boj s cenzuro nadaljeval in vedno znova sprožil plenjenje *Brencelja*: pri tem je ob vsaki zaplembi objavil isto karikaturu – stražnika odnašata zaplenjene izvode iz pisarne, antropomorfizirani »Brencelj« pa ju le nemočno opazuje.⁵⁵

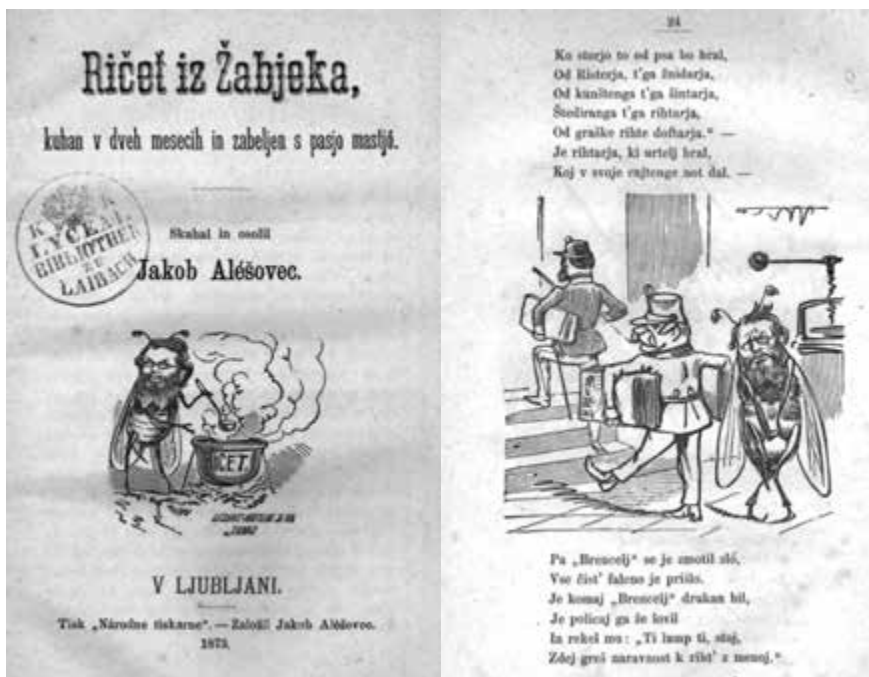
Kolikor se z distance utegne zdeti, da imajo omenjene zgodbe nekoliko komičen prizvok, je seveda treba upoštevati, da žrtvam cenzure v tistem času prav gotovo ni bilo do smeha: zaporna kazen je pač radikalen, skrajno intimen poseg v življenje in družbeni ugled posameznika. Zaradi retroaktivne cenzure, udejanjene prek sodnega aparata, so se na notranji strani zapahov znašli zlasti uredniki: poleg že omenjenih (Einspieler, Vilhar, Grasselli, Alešovec) leta 1900 tudi Ante Beg, urednik celjske *Domovine*; zaporne kazni so grozile Antonu Tomšiču, Gašparju Martelancu, uredniku satiričnega lista *Jurij s pušo*⁵⁶ in celo Antonu Korošču.

53 Globočnik, Nekaj slovenskih karikatur, str. 177.

54 *Brencelj*, 1872, št. 18, str. 4.

55 Več o celotni aferi gl. Globočnik, Nekaj slovenskih karikatur, str. 175–180; Alešovec, *Ričet iz Žabjeka*.

56 Zaradi širjenja sovraštva proti »zopernim nemškutarjem in lahomom«; gl. Globočnik, Nekaj slovenskih karikatur, str. 181–182.

Naslovnica Alešovčeve knjižice *Ričet iz Žabjeka*, 1875, in ilustracija iz v njej objavljene satirične pesnitve »Risterjev pes«, kjer stražnika plenita svežo številko *Brenclja*; ilustracija je postala znamenje Alešovčevega nenehnega konflikta s cenzuro.

Ost retroaktivne cenzure se je po letu 1848 torej očitno usmerila k političnemu časopisju, njeno akutno področje pa je postala zaščita monarhije pred dezintegracijo po nacionalnih načelih. Cenzura je v tej obliki izgubljala vlogo garanta kakovosti, ki jo je do neke mere imela v predmarčni dobi, ostajala je le še represivni organ režima. Visoke kazni so krepile strah, ki je že v predmarčni dobi izdatno hranil *samocenzuro*, območje negotovosti pa se je od avtorja in urednika razširilo vse tja do tiskarja in kolporterja. Takšno okolje je bilo skrajno naporno zlasti za politično časopisje, ki je bilo ves čas predmet zaplemb. Josip Jurčič, tedanji urednik *Slovenskega naroda*, je tako sredi sedemdesetih let potožil, da bi mu bila skorajda ljubša vrnitev k predcenzuri:

(Sobotni »Slovenski Narod«) je bil zopet *konfisciran* in sicer zarad uvodnega članka: »B o r b a J u g o s l o v a n s t v a.« — Tudi nedeljski »Slovenski Narod« je bil od državnega pravnika z a p l e n j e n in sicer zarad dopisov

iz Cerknice, iz Spljeta in zarad dveh malih notičic v oddelku z bojišta. — T a k a tiskovna svoboda je neznosna, naj se vrne c e n z u r a , ljubša nam bi bila!! Nekonfiscirane oddelke smo denes ponatisnili, zatorej so vesti in telegrami zakasneli.⁵⁷

Trdinove bajke, dolenjski »kmetoder« in dunajski parlament

Nekoliko drugačne zaplete je v osemdesetih letih – in sicer ne s publicističnimi, pač pa z literarnimi besedili – sprožal Janez Trdina, danes kanonizirani slovenski pisatelj, v svojem času pa (še en) radikalno nacionalistični *enfant terrible*. Prisilno upokojeni gimnazijski profesor je leta 1881 v *Ljubljanskem zvonu* pri Franu Levcu začel objavljati »Bajke in povesti o Gorjancih«, v katere je vse bolj vpletal v folkloro preoblečene aktualizme. Tako si je leta 1883 v sloviti »Kresni noči« (izhajala je v nadaljevanjih) hudo privoščil ikono kranjskega nemštva: pokojnega plemiča in pesnika Antona Auersperga je ožigosal kot neusmiljenega fevdalca, »najhujšega kmetodera«, ki z liberalnim pesniškim leporečjem prikriva svojo pokvarjeno naturo.⁵⁸ Trdinovi v literaturo zakrinkani politični posegi, naperjeni proti Nemcem in nemškutarjem, so zlasti v nemškem tisku kmalu sprožili prve napade, usmerjene tako proti pisatelju kot proti uredniku Levcu. Pozneje so se obtožbe stopnjevale, saj je Trdina s svojim antiklerikalizmom vznemirjal tudi slovensko duhovščino. Tako so decembra 1886 na novomeški gimnaziji pod taktirko tamkajšnjega kateheta Josipa Marinka dosegli prepoved branja *Ljubljanskega zvona* za dijake – kajpada ravno zaradi spisov njihovega someščana. Marca 1887 je Trdinovo literarizirano memoaristično pisanje povzročilo prvi večji škandal. Zaradi domnevnih opolzki v »Hrvaških spominih«, ki so izhajali v *Slovanu*, je Josip Marn

⁵⁷ Jurčič, Domače stvari, str. 6.

⁵⁸ V bajki Auersperg nastopi kot »Leskovški Tone«, ki se satanu takole pobaha: »Odkar gospodarim, obiram kmete tako v čisto, da jim ne ostane na kosteh ne toliko zdravega mesa, kar je za nohtom črnega. Gnetem in ožemam jih do zadnje kaplje. Dokaz, da ne lažem, je to, da se ne dobi med njimi niti eden, ki bi se mogel imenovati premožen ali trden. Berači so vsi od prvega do zadnjega.« Ker pa ga ta čast ni veselila, je sedel in »načrčkal dober funt pesmi. Ta dušna paša je bila precej prazna in omledna, zato sem jo zabelil z najmastnejšimi ocvirkami: z zlato svobodo, človekoljubjem, blagosrčnostjo, večno resnico, neizgubno pravico, napredkom, sveto jezo na krvnike in zatiralce in drugimi takimi, plemenitimi čuti, ki vnemajo otročja srca.« (Trdina, *Zbrano delo*, 6, str. 152–153). Trdinova tendenciozna satira je seveda radikalna: Auersperg – med drugim ognjevit borec proti predmarčni cenzuri – v nemškem prostoru od nekdanj velja za liberalca in humanista.

sprožil srdit duhovniški napad na liberalna izdajatelja revije, ki jo je sicer urejal Anton Trstenjak. Ivan Hribar in Ivan Tavčar sta nečastno kapitulirala in kmalu je sledila ustavitev časopisa.⁵⁹

Medtem se je razpletala tudi zgodba z bajkami. Nakopičena nejevolja je prerasla okvire dežele Kranjske: 9. maja 1887 je advokat in poslanec dr. Moritz Weitlof v dunajskem parlamentu sprožil diskusijo o (slovenskem) šolstvu. V razpravi je trdil, da se Nemcem na Kranjskem godijo krivice in da so predmet sovraštva; kot dokaz je citiral zlasti Trdinove odlomke iz *Ljubljanskega zvona*. Zadeva ni potihnila, saj so se tudi leta 1888 vrstili ostri napadi nemškega tiska na Levčev časopis. Levec se je znašel v hudi osebnih zadregi: kandidiral je namreč za službo šolskega nadzornika, ki jo je nujno rabil za preživetje (in tu je seveda rabil soglasje politike); poleg tega je bil izpostavljen utrujajočim kontinuiranim napadom domače duhovščine. Tako je Trdinove objave sam začel mehko »cenzurirati«: julija 1888 je objavil njegovo zadnjo bajko »Kocaneža«, čeprav mu je bil Trdina voljan dobavljati nadaljnja besedila.

Naposled je bil Levec sicer imenovan za šolskega nadzornika, a že januarja 1889 je moral zaradi *Ljubljanskega zvona* na zagovor k deželnemu predsedniku. 23. marca je zadeva vnovič prišla v dunajski parlament: tokrat je kampanjo s podporo nemških nacionalistov sprožil (koroški) baron Armand von Dumreicher, ki je med drugim spet uporabljal – kot komentira Logar – »ponarejene citate iz Trdinovih bajk«. ⁶⁰ V parlamentarni diskusiji ga je 26. marca večše in utemeljeno pobijal slovenski poslanec Fran Šuklje, ki je napadom uspešno pariral že dve leti poprej. Toda kmalu zatem je sledil še en domači udarec: 20. aprila je Anton Mahnič v *Rimskem katoliku* sprožil izredno oster napad na Trdino in Levca, v katerem je obilno citiral nemoralna mesta iz »bajk«; 24. aprila pa se je v *Slovincu* na Levca spravil še Josip Marinko, ki se je zgražal nad dejstvom, da more urednik pohujšljive revije opravljati funkcijo šolskega nadzornika.

⁵⁹ Sporen je bil razdelek, v katerem Trdina kritično komentira nenavadne spolne prakse Slavonk: Trdina, *Zbrano delo*, 3, str. 190–195; prim. tudi opombe, str. 580–584. Epizoda je sila zanimiva: v resnici bi Trdinovemu pisanju lahko očitali nacionalizem in šovinizem – toda v jedru je njegovo bizarno poročilo o domnevni moralni degradaciji Slavoncev globoko *moralistično*.

⁶⁰ Trdina, *Zbrano delo*, 7, str. 378. Citati naj bi bili »ponarejeni«, ker v isti koš mečejo napade na Nemce in »nemškutarje«; seveda gre za domoljubno ideološko distinkcijo, ki je bila nemškim poslancem tuja.

Moritz Weitlof in Armand von Dumreicher, poslanca, ki sta problem slovenskega nacionalizma in Trdinovih bajk leta 1887 in 1889 prenesla na raven državnega parlamenta.

Za Levca je bila mera udarcev, ki jih je dobil tako od nemškega liberalnega kot od slovenskega klerikalnega tiska, bržkone polna. Čeprav eksplisitivnih cenzurnih posegov v Trdinovem primeru pravzaprav sploh ni bilo, je zaključek zgodbe vendarle zgovoren sam po sebi: Trdina je nehal objavljati kar za štirinajst let, nadarjeni urednik Levec pa je leta 1890 dokončno opustil urejanje *Ljubljanskega zvona*.⁶¹

Ivan Cankar: od požiga *Erotike* do prepovedi uprizoritve *Hlapcev*

V nastopu slovenske moderne ob izteku 19. stoletja ima izid Cankarjeve *Erotike* emblematično mesto: ne toliko zato, ker bi bila njen najmarkantnejši izdelek, temveč zato, ker se začenja z recepcijskim škandalom. Cankarjev pesniški in nasploh knjižni prvenec je izšel konec marca 1899 v nakladi tisoč

⁶¹ Za podroben oris celotne zgodbe gl. izčrpen komentar Janeza Logarja v Trdina, *Zbrano delo*, 6, str. 366–377; Trdina, *Zbrano delo*, 7, str. 367–382. O razlogih za Levčev odhod prim. tudi Bernik, Fran Levec, str. 18–20.

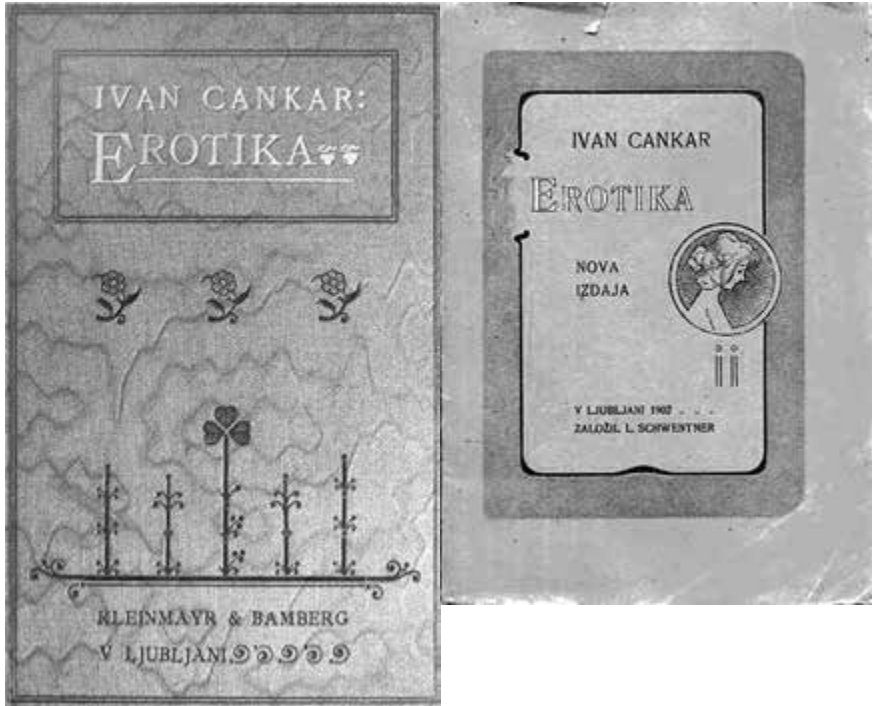
izvodov pri ljubljanskem tiskarju in založniku Otomarju Bambergu. Takoj ob izidu zbirke je dal ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič pokupiti in uničiti (požgati) vse – bilo naj bi jih približno sedemsto – dosegljive izvode. Cankar je v pismu bratu Karlu že 9. aprila 1899 zadevo označil kot »blamažo« in »srednjeveško neumnost«. ⁶² Hitro mu je postalo jasno, da škof pesmi v resnici ne bo mogel učinkovito zatreti ali umakniti iz javnosti in da mu je, nasprotno, nemara napravil celo uslugo. Cankarja je namreč ščitila avtorska zakonodaja, v pogodbi z založnikom Bambergom pa je stalo določilo, da avtor spet razpolaga s pesmimi, če razprodane izdaje v treh letih ne ponatisne stari založnik. Ambiciozni mladi literat je vsekakor lahko izkoristil nenadejano publiciteto, ki sta mu jo prinesla požig in ostra polemika med klerikalci in liberalci – slednji so kajpada temeljito izkoristili priložnost, da se norčujejo iz »inkvizicijske« mentalitete nasprotnikov.

Tako se je Cankar že kmalu lotil priprav na novo izdajo zdaj razvpite *Erotike*: poleti 1901 se je o ponatisu pogajal tako z Narodno tiskarno kot tudi z Bambergom. A ker je prvotni založnik želel, da Cankar inkriminirane pesmi izloči, se je pesnik na koncu odločil za Schwentnerja, od Bamberga pa je pridobil pravice za ponatis. Cankar je iz konfrontacije izšel pokončno: v pismu 21. avgusta 1901 je lahko svojemu bodočemu zvestemu založniku (in mecenu) Schwentnerju pisal: »Vse tiste [pesmi], ki jih je škof smatral za pohujšljive, pa ostanejo«. ⁶³

Razvpitega škofovskega posega v resnici ni mogoče označiti za cenzuro v strogem smislu, saj za njim ni (več) stal represivni aparat države. Jeglič se v tej epizodi bolj kot onnipotentni inkvizitor kaže kot cenzorska karikatura, *kastrirani* cenzor brez dejanske izvršne moči. Toda to še ne pomeni, da je v začetku 20. stoletja brez zob ostala tudi uradna cesarska cenzura. Cankar je njeno moč dodobra okusil na gledališkem polju – najbolj boleče gotovo konec leta 1909, ko je pripravljaj svoje *Hlapce* za uprizoritev in natis. Medtem ko je tisk pri Schwentnerju stekel brez težav, saj (predhodne) cenzure knjig že od leta 1848 ni bilo, je bila na področju gledališča situacija povsem drugačna: vse do razpada monarhije je delovala učinkovita pred- in medcenzura. Njena praksa je temeljila na zastareli Bachovi »glediščni

62 Cankar, *Zbrano delo*, 1, str. 257.

63 Cankar, *Zbrano delo*, 2, str. 273. Prenovljeno izdajo *Erotike* je Cankar sicer sklenil s pripisom, ki se začinja z referenco na požig prve izdaje: »O veliki noči leta tisočosemstodevetindevetdesetega so napravili velik ogenj in v njem so zgorele vse moje pesmi, vse napisane in še ne napisane« (Cankar, *Zbrano delo*, 2, str. 89).

Naslovnici Cankarjeve *Erotike* iz leta 1899 in dopolnjene izdaje iz leta 1902.

postavi« (*Theaterordnung*) iz leta 1850; v drugi polovici 19. stoletja je temeljito zavirala razvoj slovenskega gledališča in krojila gledališki spored še globoko v 20. stoletje.⁶⁴

V Arhivu Republike Slovenije sicer podrobna dokumentacija o cenzuri Cankarjevih *Hlapcev* manjka, toda cenzurno prakso v začetku 20. stoletja je mogoče rekonstruirati na podlagi drugih primerov, denimo prepovedi uprizoritve *Tugomera*.⁶⁵ Vpogled v birokratske akte pokaže, da je cenzurne postopke vodil policijski oddelek pri predsedstvu deželne vlade (uradnik Wratschko), ki je odločbe izdajal (tudi) na podlagi dveh zunanjih strokov-

64 Temeljna raziskava tu je – žal težje dostopna – diplomska naloga Ane Ugrinovič (*Cenzura in prepoved*). Gl. tudi Lukan, *Gledališče in disciplina*; Gabrič, *Cenzura gledališkega repertoarja*. Posebej rigorozna je cenzura postala v letih pred prvo svetovno vojno, ko so deželno oblast prevzeli klerikalci (Gabrič, *Cenzura gledališkega repertoarja*, str. 173).

65 Prim. Ugrinovič, *Cenzura in prepoved*, str. 70–87; analizirana je vsebina uradnih dokumentov v konvolutih 5-9 iz Arhiva Republike Slovenije.

nih recenzij (Anton Funtek, Fran Milčinski).⁶⁶ V zvezi s Cankarjevimi *Hlapci* je ohranjeno le nemško pisano Funtkovo mnenje, ki se zgraža nad antiklerikalno tendencioznostjo in amoralnostjo igre; žal pa ni ohranjena dokumentacija, ki bi razkrila famoznih dvainšestdeset spornih mest, omenjenih v Cankarjevem ciničnem »razpisu«:⁶⁷

Razpis nagrade. Znano mi je, da je vladna cenzura osumila v moji drami »Hlapci« dvainšestdeset odstavkov, ki so baje nevarni za javni mir in red. Kdor mi teh dvainšestdeset odstavkov natanko označi, mu plačam cesarski cekin. Od potegovanja izključujem cenzuro ter njen beirat.

V Ljubljani, dne 20. januarja 1910.⁶⁸

Ivan Cankar

Cankarjevo pričakovanje, da bo *Hlapce* na ljubljanskem odru videl že decembra 1909, se je torej razblinilo. Kot v opombah k njegovemu *Zbranimu delu* opiše Dušan Moravec, je deželna vlada z odločitvijo zavlačevala in dramo celo poslala v presojo pred cenzurni sosvet dunajske vlade. Cankar se je za uprizoritev dejavno boril, napovedal je javno branje v dvorani Mestnega doma ter skušal spodbuditi postavitev igre v Trstu. Po nasvetu cenzurnega sosveta je besedilo naposled sam umaknil iz postopka, tako da je prepoved uprizoritve veljala le za Kranjsko, ne pa tudi drugod. Toda smeli dramatikovi načrti, da bi igro postavil na odrske deske v Trstu ali celo v znamenitem praškem Narodnem divadlu, so se izjalovili. *Hlapci* so uprizoritev dočakali šele leta 1919, po smrti njihovega avtorja in razpadu cesarstva, v katerem so nastali: najprej maja v SSG Trst (v režiji Milana Skrbinška) in decembra istega leta še v SNG Ljubljana (v režiji Osipa Šesta).⁶⁹

66 Burka Mauricea Hennequina in Pierra Vebra *Floretta in Patapon*, ki jo je iz francoščine prevedel Vladimir Levstik, je leta 1907 padla zaradi negativnih mnenj recenzentov: Funtku je bila povsem »lascivna« in je zahteval brezpogojno prepoved, Milčinskemu »prekosmata«; terjala bi črtanje celih prizorov, brez katerih pa bi bila vsebina preveč okrnjena (Ugrinovič, *Cenzura in prepoved*, str. 83). Pri pavšalnem obsojanju cenzorjev moramo sicer biti previdni: tako Funtek kot Milčinski sta bila namreč v dvojni vlogi – oba sta bila aktivno vpeta tudi v delo Dramatičnega društva.

67 Ugrinovič, *Cenzura in prepoved*, str. 87.

68 Cankar, *Zbrano delo*, 5, str. 152.

69 Gl. Moravčev komentar v Cankar, *Zbrano delo*, 5, str. 149–153.

Zgoraj orisana srečevanja slovenskih literatov s cesarsko cenzuro so vsekakor dobro izhodišče za nadaljevanje raziskav. Konkretni primeri namreč osvetlijo historično dinamiko institucionalne cenzurne regulative v luči njenih raznovrstnih *praktičnih* posledic, kot so jih na lastni koži izkušali slovenski pisatelji, dramatik, uredniki in založniki. Obenem kažejo, da je izbrano obdobje dolgega devetnajstega stoletja – zamejeno na eni strani z zaostrovanjem cenzure po francoski revoluciji in na drugi s prvo svetovno vojno, ki je naposled odpihnila monarhijo in njen represivni aparat – smiseln okvir za sintetičen razgled po cenzurni problematiki. Toliko bolj zato, ker marčna revolucija obdobje razpolavlja na približno enaki enoti, zaznamovani s prehodom od pretežno *preventivne* k pretežno *retroaktivni* cenzurni paradigmi; gre seveda za paradigmi, ki sta v tem času obvladovali cenzorske prakse praktično vseh kontinentalnih cenzur.

Iz takšne panoramske perspektive se odpirajo številne poti za nadaljnje študije. Bolj kot pri pravno-zakonodajnih vidikih, ki so bili v zadnjem času že deležni ustrezne pozornosti, se odprta vprašanja kažejo na ravni praktičnega delovanja cenzurnega aparata: od državnega vrha (van Swietnova komisija, cenzorji in birokrati v uradu Sedlnitzkega) do lokalnih cenzorjev in revizijskih uradov nam še manjkajo analitični vpogledi v rutine vsakdanjega dela habsburških cenzorjev. Koristno bi bilo preseči tudi partikularnosti študij, osredotočenih na en sam cenzurni segment (izvirna/uvožena periodika, izvirne/uvožene knjige, gledališke uprizoritve) in pregled zastaviti primerjalno oziroma sintetično. V tem oziru bi kazalo bolj konkretno raziskati razmerje med obema tipoma cenzure, preventivno in retroaktivno; denimo tezo, da je imela preventivna cenzura tudi funkcijo nadzora kakovosti, medtem ko je poznejša retroaktivna cenzura ostala le še represivni oblastni mehanizem za zatiranje opozicije – kot smo videli, zlasti centripetalnih nacionalističnih teženj. Zanimiv problem ostaja še ambivalentna vloga intelektualcev, ki jih država angažira v vlogo cenzorjev, a so kot pisatelji in znanstveniki obenem tudi sami vpleteni v medijske in kulturne projekte svoje dobe, s tem pa potencialni predmet cenzure. Kot smo videli, zapletenih (dvojnih) iger, ki se dogajajo na tej ravni, ni mogoče odpraviti z manihejsko razločitvijo na (zlobne) cenzorje in (dobre) avtorje.⁷⁰

70 Npr. pri Linhartu ali Čopu, a tudi Kopitarju in Miklošiču; pozneje npr. pri Funtku in Milčinskem.

Cenzuro, v takšni ali drugačni obliki, je seveda mogoče upravičeno razumeti tudi kot *konstruktivno* oviro, ki pisatelje in druge agente v kulturnem polju spodbuja h kreativnosti, jih angažira k poigravanju s cenzorji, šifriranju, uporabi aluzij, razvijanju ezopovske govorice ipd. Konec koncev, lahko bi rekli: brez cenzure ne bi imeli nekaterih Prešernovih najbolj duhovitih, dinamičnih, celo nesramnih verzov! Toda v resnici je temeljna lekcija razmisleka o cenzuri – v tem času, a tudi na splošno – vendarle nekoliko drugačna. Cenzura kot mogočna sila, vezana na oblastne strukture, je temeljito zaznamovala pokrajino tiskane besede – ta temeljitost pa v ohranjenih tekstih ni v celoti razvidna, saj v njih *manjka* tisto, kar ni moglo ali smelo biti izrečeno. Temeljna lekcija teh raziskav bi torej morala biti zavest o globinskem pomenu cenzure (in z njo povezane samocenzure): ko beremo in razlagamo (historična) besedila, jih moramo *vselej* brati z zavestjo o cenzurnih režimih, ki so obvladovali dano polje komunikacije.

Viri in literatura

- Alešovec, Jakob: *Ričet iz Žabjeka, kuhan v dveh mesecih in zabeljen s pasjo mastjo*. Ljubljana: Jakob Alešovec, 1873.
- Bachleitner, Norbert: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau (Literaturgeschichte in Studien und Quellen, 28), 2017.
- Bernik, France: Fran Levec (1846–1916). Fran Levec: *Eseji, študije in potopisi* (ur. France Bernik). Ljubljana: Slovenska matica, 1965, str. 7–100.
- Cankar, Ivan: *Zbrano delo*, 1 (ur. France Bernik). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1967.
- Cankar, Ivan: *Zbrano delo*, 2 (ur. France Bernik). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1968.
- Cankar, Ivan: *Zbrano delo*, 5 (ur. Dušan Moravec). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1969.
- Cvirn, Janez: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila«: Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (ur. Mateja Režek). Ljubljana: Nova revija (Razprave, 2), 2010, str. 13–44.
- Čop, Matija: *Pisma in spisi* (ur. Janko Kos). Ljubljana: Mladinska knjiga (Kondor, 206), 1983.
- Darnton, Robert: *Censors at Work: How States Shaped Literature*. London: British Library, 2014.
- Dovič, Marijan: Literatura v primežu cenzure? *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (ur. Mateja Režek). Ljubljana: Nova revija (Razprave, 2), 2010, str. 291–305.
- Dovič, Marijan: *Prešeren po Prešernu: Kanonizacija nacionalnega pesnika in kulturnega svetnika*. Ljubljana: LUD Literatura, 2017.
- Dovič, Marijan: Totalitarna in post-totalitarna cenzura: od trde k mehki? *Literatura in cenzura: Kdo se boji resnice literature? (Primerjalna književnost, 31/ posebna št.)* (ur. Marijan Dovič). Ljubljana: Slovensko društvo za primerjalno književnost, 2008, str. 9–20.
- Gabrič, Aleš: Cenzura gledališkega repertoarja v prvi in drugi Jugoslaviji. *Cenzurirano: Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (ur. Mateja Režek). Ljubljana: Nova revija (Razprave, 2), 2010, str. 171–188.
- Globočnik, Damir: Nekaj slovenskih karikatur in nekaj gradiva o cenzuri 1869–1941. *Zgodovinski časopis*, 53/2, 1999, str. 169–194.

- Green, Jonathon, Nicholas J. Karolides: *Encyclopedia of Censorship*. New York: Facts on File, 2014.
- Gspan, Alfonz: Pisma A. T. Linhartu gornjelužiškemu preporoditelju dr. Karlu Gottlobu Antonu. *Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja*, 8–9, 1966, str. 133–166.
- Gspan, Alfonz: Spremnna beseda. *Faksimile cenzurno-revizijskega rokopisa Prešernovih poezij iz knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966, str. III–XXI.
- Jurčič, Josip: Domače stvari. *Slovenski narod*, 8/208, 14. 9. 1875, str. 6.
- Kidrič, France: *Prešeren 1800–1838: Življenje pesnika in pesmi*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1938.
- Krajska Zbheliza, I–V: 1830–1848: Faksimile prve izdaje* (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: Mladinska knjiga (Monumenta litterarum Slovenicarum, 6), 1969.
- Kranjc, Janez: Cenzurni predpisi, veljavni za Kopitarja kot cenzorja. *Kopitarjev zbornik* (ur. Jože Toporišič). Ljubljana: Filozofska fakulteta (Obdobja, 15), 1996, str. 523–534.
- Levstik, Fran: *Zbrano delo*, 8 (ur. Anton Slodnjak). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1959.
- Levstik, Fran: *Zbrano delo*, 9 (ur. Anton Slodnjak). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1961.
- Linhart, Anton Tomaž: *Zbrano delo*, 1 (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1950.
- Lukan, Blaž: Gledališče in disciplina. *O nevzvišenem gledališču* (ur. Alenka Bogovič, Barbara Pušič). Ljubljana: KUD France Prešeren, AGRFT (Vesela znanost), 1997, str. 95–126.
- Mrak, Andrej: Razkriti stari »strici iz ozadja«. *MMC RTV SLO*. Ljubljana: RTV SLO, 27. 1. 2013. <https://www.rtv slo.si/kultura/razglednice-preteklosti/razkriti-stari-strici-iz-ozadja/301116> (dostop: 22. 12. 2019).
- Olechowski, Thomas: *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918: Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*. Wien: Manz, 2004.
- Pastar, Andrej: Primerjava cenzurnih sistemov v prvi polovici 19. stoletja v celinski Evropi. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 86/2–3, 2015, str. 34–62.
- Pirjevec, Avgust: Einspieler, Andrej (1813–1888). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi179691/> (dostop: 22. 12. 2019).
- Prijatelj, Ivan: Doneski k slovenski literarni in kulturni zgodovini. *Zbornik [Slovenske matice]* (ur. Luka Pintar). Ljubljana: Slovenska matica, 1907, str. 1–27.

- Ruud, Charles A.: *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press, 1804–1906*. Toronto: University of Toronto Press, 2009.
- Slivnik, Francka: Anton Tomaž Linhart in gledališče njegovega časa. *Anton Tomaž Linhart: Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar Vidic). Ljubljana, Radovljica: Slovenski gledališki muzej, Muzeji radovljiške občine, 2005, str. 41–97.
- Slodnjak, Anton: Krajnska čbelica: Spremna beseda. *Krajnska Zhbheliza, I–V: 1830–1848: Faksimile prve izdaje* (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: Mladinska knjiga (Monumenta litterarum Slovenicarum, 6), 1969.
- Slodnjak, Anton: Prešeren, France (1800–1849). *Slovenska biografija*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi463215/> (dostop: 22. 12. 2019).
- Slodnjak, Anton: Prispevki k poznavanju Prešerna in njegove dobe, 1: Slavinja in Prešeren. *Slavistična revija*, 2/1–2, 1949, str. 1–29.
- Smolej, Tone: Kratka primerjalna francosko-avstrijsko-slovenska recepcija Beaumarchaisove Figarove svatbe (1784–1790). *Anton Tomaž Linhart: Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar Vidic). Ljubljana, Radovljica: Slovenski gledališki muzej, Muzeji radovljiške občine, 2005, str. 189–200.
- Štih, Peter: Linhart kot zgodovinar. *Anton Tomaž Linhart: Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar Vidic). Ljubljana, Radovljica: Slovenski gledališki muzej, Muzeji radovljiške občine, 2005, str. 291–310.
- Tominšek, Josip: Miroslav Vilhar. *Spomenica Miroslavu Vilharju*. Ljubljana: Odbor za Vilharjev spomenik, 1906, str. I–XXXVIII.
- Trdina, Janez: *Zbrano delo*, 3 (ur. Janez Logar). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1951.
- Trdina, Janez: *Zbrano delo*, 6 (ur. Janez Logar). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1954.
- Trdina, Janez: *Zbrano delo*, 7 (ur. Janez Logar). Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev), 1955.
- Ugrinović, Ana: *Cenzura in prepoved gledališča: Diplomaska naloga*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2001.
- Vidmar, Luka: Tematske in motivne zveze Linhartove tragedije Miss Jenny Love z Lessingovima tragedijama Miss Sara Sampson in Emilia Galotti ter Klingerjevima dramama Die Zwillinge in Sturm und Drang. *Anton Tomaž Linhart: Jubilejna monografija ob 250-letnici rojstva* (ur. Ivo Svetina, Francka Slivnik, Verena Štekar Vidic). Ljubljana, Radovljica: Slovenski gledališki muzej, Muzeji radovljiške občine, 2005, str. 147–168.

Vilhar, Miroslav: *Žabjanke*. Zagreb: Miroslav Vilhar, 1865.

Zwitter, Fran: Prva koncepcija slovenske zgodovine. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 20, 1939, str. 355–372.

Slovenian Writers and Imperial Censorship: Selected Cases from the Long Nineteenth Century

Like elsewhere in Europe, censorship in the Habsburg Monarchy (in its various institutional forms) played a fundamental historical role in the regulation of public access to printed publications, and thus to the flow of knowledge, theories and ideas. In the early modern age, censorship was primarily exerted by the Catholic Church (the system of print permissions, indexing procedures), but in the eighteenth century, it was gradually secularised, coming to serve as a central tool of state control over the printed word in the course of the long nineteenth century.

Slovenian “men of letters” – writers, poets, dramatists, journalists, publishers, printers – constantly encountered imperial censorship. In this chapter, I highlight selected examples of such encounters, starting from Anton Tomaž Linhart, who in 1791 complained about censorial cuts in his German-written Slovenian history (*Versuch einer Geschichte von Krain*), the blocking of an attempt to establish the journal *Slavinja* in 1824, and France Prešeren’s masterful outwitting of the censorial system in the 1830s. All of these confrontations were still taking place in the predictable environment of *preventive* censorship. On the other hand, the *retroactive* (post-publishing) censorship after the suppressed 1848 revolution chose a different *modus operandi*: relying on a network of prosecutors and courts, it controlled the print in retrospect, often seizing print runs, initiating press lawsuits and imposing heavy fines on authors, chief editors, publishers and printers. In practice, this mechanism forced the Carinthian nationalist publisher Andrej Einspieler to abandon his two newspapers in the 1860s (*Stimmen aus Innerösterreich, Slovenec*). It also prosecuted militant nationalist literati in Ljubljana, such as Fran Levstik, Miroslav Vilhar and Jakob Alešovec, sometimes even leading to their imprisonment (Einspieler, Vilhar, Alešovec, Peter Grasselli and others). However, as demonstrated by the case of Janez Trdina, censorship in this period could take less explicit paths. The overview concludes with the case of Ivan Cankar: the majority of copies of *Erotika* (*Erotics*, 1899), his poetic debut, were bought and burnt by the Ljubljana bishop Anton B. Jeglič. However, while at the turn of the century the chief representative of the local Church was no longer able to prevent the

problematic poems from appearing in public, official state censorship most seriously interfered with Cankar's career by banning his famous play *Hlapci* (*Servants*, 1910). This provocative work could not be staged before 1919, when both its creator and the monarchy with its censorial apparatus were already dead.

The analysis of selected cases highlights the systemic development of the legal and institutional regulation of censorial practices in the Habsburg Monarchy in the light of their complex practical consequences. At the same time, it demonstrates that writers were often incredibly creative in their attempts to outwit the censors, sometimes even attempting to play a strong hand. It also turns out that preventive censorship prior to the 1848 revolution was not only a "watchdog" of the political regime (the court, the state and the Church), but also functioned – not unlike censorship in pre-revolutionary France – as a means of quality control. On the other hand, in the second half of the nineteenth century, censorship merely became a repressive mechanism of the state for the oppression of opposition, especially with regard to centripetal nationalist tendencies.

KAZALO OSEBNIH IMEN

- Abraham a Sancta Clara 127
Agapito, Girolamo 188, 190
Ahac, fant 105
Ahačič, Kozma 13
Aidinger, Lavrencij 70
Albert Veliki, sv. 26
Albrecht, Johann Friedrich Ernst 173
Aleksander VII., papež 62, 70, 72, 86
Alembert, Jean-Baptiste le Rond d' 167, 191, 192, 194–196, 199, 200, 202
Alešovec, Jakob 270–272, 285
Alexander, Natalis 30
Althusius, Johannes 24
Alva et Astorga, Petrus de 81
Alveldt, Augustin von 27
Ančić, Ivan 32
Andrioli, Franc Ksaver pl. 255, 256
Angelik iz Kranja 139, 149
Antichio, Giovanni 50
Anton, Karl Gottlob von 247
Antončič, Jožef 197
Apel 225
Archdekin, Richard 15, 23, 30
Aristotel 13, 27, 102
Auersperg, družina 52, 59
Auersperg, Anton Aleksander grof 151, 273
Auersperg, Janez Ferdinand knez 49
Auersperg, Volf Engelbert grof 49, 50, 76
Avancini, Nicolaus 68
Avguštin, sv. 19
- Bach, Alexander von, baron 276
Bachin, Leonard 68
Bachleitner, Norbert 128, 160, 167, 180, 212, 215, 225, 243, 246
Bachmann, Marija 268
Bacon, Francis 193

Bahrdt, Karl Friedrich 173
Bamberg, Otomar 276
Bandello, Vincenzo 78
Barberini, družina 41
Barbo, družina 104
Barbo, Kastelan 104
Barbo, Sebald 104
Barbo-Waxenstein, Jošt Vajkard grof 182, 195
Barclay, John 24
Baron, Vincent 30
Bartsch, Adam von 245
Bastjančič, Matija 64, 68, 70
Bayle, Pierre 191
Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 250, 252, 253
Beccaria, Cesare 152
Beg, Ante 271
Bellarmino, Robert, sv., škof, kardinal 16
Bellois, Petrus Hercules de 76
Benedikt XIV., papež 14, 37
Benincasa, Bartolomeo 188, 190
Bentham, Jeremy 191, 202
Berger, Christian Gottlieb 173
Bernardus a Bononia 16
Bernbacher, Lovrenc 171, 172
Bernhardi, Johannes 27, 37
Bertholdus, Joannes 68
Bezdek, Leopold 266
Bignoni, Mario 24
Blaznik, Jožef 187, 262
Bleiweis, Janez 264
Bogataj, Jan Dominik 132
Bognar, Ferdinand 268, 269
Bohorič, Adam 166
Bolingbroke, Henry, vikont 191, 202
Borgstedt, Angela 125
Born, Ignaz von 161
Božič, Janko 266
Branka, Konrad 138, 139, 149
Brenner, Martin, škof 12

Brognolo, Candido 24
Brusoni, Girolamo 40, 49
Bucer, Martin 16, 37
Buchheim, Oton Friderik grof, škof 70
Bürger, Gottfried August 233–235

Callan, doktor 199
Cammerarius, Joachim 29
Candidus, teolog
Cankar, Ivan 244, 275–278, 285, 286
Cankar, Karel 276
Capelli, Francesco Maria 23
Carranza, Bartolomé, nadškof 15
Catharinus, Ambrosius 75, 81
Celjski, grofje 103
Ceresola, Marcello 65
Chládek, Aegidius 128
Chotek, Rudolph, grof 154
Ciceron 172
Cigler, Janez 255, 256
Ciril, sv. 227
Clauren, Heinrich 235
Comazzi, Giovanni Battista, grof 23
Condillac, Étienne Bonnot de 191
Condorcet, Nicolas de, markiz 191, 202
Corusi, Janez Gašper 45–47, 59
Costa, Etbin Henrik 268
Cousin, Victor 191
Crespin, Jean 28, 37
Crusius, Martin 13
Cvirn, Janez 266
Cyriacus, Marcellus Sidereus 72, 73

Čelakovský, František Ladislav 223, 233, 234, 236
Čop, Matija 166, 190, 199, 200, 204, 211, 221–225, 230, 232, 233,
235–238, 242, 247, 258, 261, 262, 279
Čuček, Fran 271

Dalmatin, Jurij 12, 16, 31–33, 37, 106, 166
Dante 27
Darnton, Robert 213, 225, 246
Decimator, Heinrich 31
Defoe, Daniel 173, 174
Denis, Michael 231
Dev, Anton Feliks 224
Deželak Trojar, Monika 10
Diderot, Denis 173, 174, 191, 194, 196, 200, 202
Dietl, Caspar 19
Dietrichstein, Karl Johann Baptist von, knez 161
Dionizij Luksemburški 135, 149
Ditmajer, Nina 9
Dobrovský, Josef 128
Dolenc, Metod 108
Dolničar pl. Thalberg, Ana Viktorija 45
Dolničar pl. Thalberg, Janez Anton 82
Dolničar pl. Thalberg, Janez Gregor 44, 47, 59, 83, 85, 96
Dović, Marijan 10, 243
Dragar, Tomaž 105
Drnovšek, Nikolaj 105
Dular, Anja 180
Dumreicher, Armand von, baron 274, 275

Eck, Johannes 27
Eckhard, Tobias 24
Edelbert Nymburský 133
Eger, družina 268
Eger, Janez Friderik 170, 171, 247
Eheim, Christoph von 26
Einspieler, Andrej 264–266, 268, 271, 285
Eisengrein, Martin 16, 30
Emeršič, Jakob 33
Endter, Wolfgang Moritz 95
Erast, Thomas 26
Erazem Rotterdamski 28, 29, 31, 37
Erenberger, Matej 11
Ernhoffer, Sigmund 18
Eybl, Franz M. 127

Fabricius, Georg 16, 19, 37
Felbiger, Johann Ignaz von 164
Ferdinand I., cesar (Avstrijskega cesarstva) 181, 183, 187, 209, 262
Ferdinand I., cesar (Svetega rimskega cesarstva) 11
Ferdinand II., cesar 8, 12, 106, 108, 110
Ferdinand III., cesar 49, 67, 92, 110
Ferdinand IV., kralj 49
Fielding, Henry 174
Flachenfeld, družina 195
Fleury, Claude 24
Foucault, Michel 212
Franc I., cesar (Avstrijskega cesarstva) 9, 167, 176, 181, 185, 214, 218, 244
Franc I. Štefan, cesar (Svetega rimskega cesarstva) 151, 153
Francisci, Erasmus 106, 107, 113
Frankopan, Fran Krsto grof 103
Friedel, Johann 253
Frischlin, Nikodem 31
Funtek, Anton 278, 279
Fürst, Ernest 13

Gall, Eva Barbara pl. 104
Geyer, Bernard 68
Goethe, Johann Wolfgang von 157, 173, 174, 211, 231
Golec, Boris 10
Gollmayer, Andrej, nadškof 237
Grahornik, Matjaž 18
Grangiis, Joseph de 83
Grasselli, Peter pl. 270
Greischer, Matija 97
Grillparzer, Franz 151
Grimm, Jacob 226, 229, 231
Grotius, Hugo 24
Gruber, Avguštin, škof 256
Gspan, Alfonz 247, 250
Güntherode, Karl von 173
Gustav II. Adolf, kralj 50
Gutmansthal-Benvenuti, družina 200, 204
Gutsmann, Ožbalt 166

Haan, Melchior 73
Habsburžani, družina 67, 160, 184, 232
Hacquet, Baltazar 166, 193
Hägelin, Franz Karl von 250, 251, 253, 254
Hammer-Purgstall, Joseph von, baron 220
Händl, Krištof 11
Hanka, Václav 227, 232
Hartl, Sebastian 252
Haschka, Lorenz Leopold 156
Heidel, Wolfgang 29, 37
Heinrich, Franc Ksaver 197
Helvétius, Claude-Adrien 189, 191, 194, 197, 202, 204
Hennequin, Maurice 278
Herberstein, družina 13
Herberstein, Karel Janez grof, škof 130, 168–170, 176, 180
Herberstein, Žiga Krištof grof, škof 47
Herder, Johann Gottfried von 224, 226, 230
Heyden, Sebald 13
Hibernicus, Thomas 21
Hobbes, Thomas 191, 194, 199, 200
Hocquard, Bonaventura 16
Holbach, Paul-Henri Thiry d', baron 191, 202
Holberg, Ludvig 128
Holzapfel, Ignac 255, 256
Homelij, Janez 13
Homer 231, 232
Hontheim, Johann Nikolaus von, škof 168
Horacij 231
Hren, Tomaž, škof 64, 65, 107
Hribar, Ivan 274
Huberinus, Caspar 18, 19, 37
Humboldt, Wilhelm von 226
Hume, David 157, 173, 191, 194, 202
Hunnius, Helfricus Ulricus 24
Hus, Jan 14, 26, 37
Huser, Johannes 13

Inocenc XI., papež 76
Ivić, Aleksa 226, 228

Jakob Robinson, Therese Albertine Luise von, Talvj 231
Janez, Jämsitz 11
Jankovič, Andrej 141
Japelj, Jurij 165, 166, 170, 171
Jeglič, Anton Bonaventura, škof 244, 276, 285
Jonston, Jan 29
Jožef I., cesar 8
Jožef II., cesar 9, 10, 26, 32, 122–125, 127–130, 151–155, 157–176, 180, 181, 184, 192, 195, 204, 214, 215, 244, 251, 262, 263
Jurčič, Josip 272
Jurhar, Valentin 104
Juvan, Marko 10, 261

Kadilnik, France 268
Kant, Immanuel 174
Karadžić, Vuk Stefanović 226–229, 231, 236, 237
Karel VI., cesar 7, 8, 41
Karel Jožef, nadvojvoda 152
Karel Notranjeavstrijski, nadvojvoda 8, 12, 106, 110
Karpe, Franc Samuel 192
Kasij Dion 27
Kastelec, Matija 139, 140, 149
Kastelic, Miha 224, 234, 236, 237, 258, 261, 262
Kavčič, Anton, škof 139
Kemiveš, Marko 33
Kernc, Eleonora 227
Kheysell, Franc Albert baron 97
Kholler, Baltazar 18
Kidrič, France 137, 223
Klammer, Balthasar 24
Klein, Anton 268
Kleinmayr, Ferdinand pl. 266
Kleinmayr, Ignac pl. 256
Kleinmayr, Ignac Alojz pl. 171, 172, 174, 175, 250
Klemen IX., papež 74, 75, 86
Klemen X., papež 75
Klemenčič, svobodnik
Konstantin Veliki, cesar 24
Kopernik, Nikolaj 19, 37

Kopitar, Jernej 10, 18, 129, 165, 166, 173, 211, 220–238, 242, 247, 253, 258, 259, 261, 262, 279
Korn, Viljem Henrik 166, 171–174, 176, 180, 250
Koropec, Jože 13
Korošec, Anton 271
Kotnik, France 135, 136
Kovač, Andrej 18
Kramer, Georgius 68
Krelj, Sebastijan 12
Križaj 270
Kumerdej, Blaž 165, 166, 171
Kuralt, Martin 247

La Mettrie, Julien Offray de 128, 191, 202
Lang, Joseph 24, 27
Lazari, Anton 86
Lego, Jan 256
Leon Veliki, papež, sv. 131
Leonardi, Thomas 78
Leopold I., cesar 23, 49, 65, 102
Leopold II., cesar 9, 153, 163, 173, 181, 184, 185, 244
Lessing, Gotthold Ephraim 174
Leti, Gregorio 21
Levec, Fran 273–275
Levstik, Fran 238, 244, 266–271, 285
Levstik, Vladimir 278
Licht, Janez Jurij 171
Liechtenhaimb, Janez Ignacij pl. 23
Liechtstock, Janez Maksimilijan 23
Linhart, Anton Tomaž 165, 171–173, 199, 201, 243, 247–254, 279, 285
Lipsius, Justus 28
Locatelli, Justus 65
Locke, John 191, 193, 194, 196, 199
Logar, Janez 275
Lohner, Tobias 15, 24, 29
Loredan, Giovanni Francesco 39, 44, 47, 49, 50
Ludolf Saksonski 134
Ludvik, Dušan 253
Ludvik XVI., kralj 251

Lunáček, Felix Leonhard 128
Luther, Martin 13, 14, 16, 18, 26–28, 31, 37

Mabillon, Jean 132
Mahnič, Anton 274
Maister, Rudolf 12
Maksimilijan I., cesar 23, 103
Malaspina, Germanico 12
Malesherbes, Chrétien-Guillaume de Lamoignon de 246
Mandelc, Janez 11
Mandeville, Bernard 191, 202
Marat, Jean-Paul 193
Marchab, kapitan 199
Mariales, Xantes 30
Mariani, Pietro Paolo 66
Marija Terezija, cesarica 9, 41, 122, 125, 127, 151, 152, 155, 157, 165, 176, 181, 183, 184, 191, 192, 214, 244
Marinko, Josip 273, 274
Mark Avrelij, cesar 27
Marn, Josip 273
Marracci, Hypolitus 81
Martelanc, Gašpar 271
Martin Cochemski 119, 120, 127, 128, 132–135, 148, 149
Marx, Julius 212, 225
Mayr, Janez Krstnik 82, 92
Mayr, Johann Ernst 197
Mayr, Jurij 256
Megiser, Hieronim 29
Melanchthon, Philipp 13, 14, 18, 27, 37
Menghi, Girolamo 31, 37
Merhar, Ivan 136, 137
Merherič Fabjanič, Lenart 42, 43, 59
Merk, Ignac 171, 172, 175
Metelko, Franc Serafin 223, 232, 254
Metod, sv. 227
Metternich, Klemens von, knez 166, 214, 215, 218, 227, 254
Migazzi, Christoph Anton von, grof, nadškof, kardinal 156, 157, 169
Miklavčič, Maks 61, 83
Miklošič, Franc 247, 253, 262, 279

Mikulić, Aleksandar Ignacije, škof 48
Milčinski, Fran 278, 279
Mill, John Stuart 191, 202
Miller, Johann Peter 24
Milton, John 173, 174
Mirabellius, Dominicus Nanus 27
Montesquieu, Charles de Secondat de, baron 167, 169, 174, 191, 193,
194, 200, 202
Moravec, Dušan 278
Morris, William, sir 31
Mozart, Wolfgang Amadeus 252
Muden, Simon 264
Münster, Sebastian 27, 37
Muratori, Ludovico Antonio 151

Napoleon I., cesar 214, 218
Nestor 230
Nieremberg, Juan Eusebio 24, 81
Novak, Janez Krstnik 253

Obračan, družina 103
Obračan, Erazem pl. 103
Ogrin, Matija 10
Olechowski, Thomas 180
Ovidij 173, 235
Owen, John 31

Paglovec, Franc Mihael 33
Paine, Thomas 191, 192, 194, 198–200, 202
Pajk, Johann 268, 271
Palacký, František 223
Pallavicino, Ferrante 10, 39–52, 54, 59, 60, 128
Paracelsus 13
Pastar, Andrej 10
Paternu, Boris 223, 232
Pavel IV., papež 14, 37
Pavšek, Jurij 233, 235, 256, 259, 261
Peer, Karel pl. 182, 195
Perdikaris, Mihael 228

Pergen, Johann Anton von, grof 163, 251
Petazzi, Leopold Jožef grof, škof 169
Petrarka 27
Pevec, Felicijan 32
Pexenfelder, Michael 24
Pfundl, Jakob 182, 195
Piccolomini, Ottavio, markiz 39, 49, 50
Pij VI., papež 155, 169
Pij IX., papež 62, 75, 80
Pithou, Pierre 24
Plasman, družina 103
Plasman, Franc pl. 103
Platon 211
Plutarh 27
Pogačnik, Jože 225, 227
Pohlin, Jožef 156, 157
Pohlin, Marko 29, 131, 137, 156, 166, 170–172
Polec, Janko 109
Pongratz, Guido von 13
Ponte, Lorenzo da 252
Pope, Alexander 193
Porte, Joseph de la 202
Praetorius, Johannes 128
Prag, Krištof pl. 12
Prasch, Johann Ludwig 97
Prešeren, France 222–225, 230–238, 242, 243, 247, 254–259, 261, 262, 280, 285
Prešeren, Janez Krstnik 44, 45, 47, 59
Procházka, Franz Faustin 128
Promberger, Mihael 171, 172
Pufendorf, Samuel von, baron 151, 152, 169

Raab, Alojz 171, 172
Radics, Peter pl. 81, 98
Raigersfeld, Mihael Amadej baron 195
Rampichl, Edmund 21
Rasp, Marija Magdalena 106
Rauber, družina 102, 107
Rauber, Jurij pl. 100

Rauber, Kozma pl. 107
Rautenstrauch, Johann 252
Ravnikar, Matevž, škof 232, 256
Reisp, Branko 98, 100
Režek, Mateja 243
Rhegius, Urbanus 28
Rheticus, Georg Joachim 19, 37
Richelieu, Armand Jean du Plessis de, vojvoda, kardinal 41
Richter, Joseph 250
Riegger, Joseph Anton von 128, 129
Riester, krojač 270, 271
Ringelberg, Joachim Sterck van 29, 37
Ritter Vitezović, Pavao 97, 98
Rosmer, Paulus 68
Rousseau, Jean-Jacques 167, 173, 174, 189, 191, 193–196, 199, 200, 202, 204
Ručigaj, Luka 49
Ruinart, Thierry 132

Sagstetter, Urban, škof 12
Sánchez, Tomás 24
Santagata, Simon 76, 81
Sashegy, Oskar 158, 160
Schanfferberger, Jakob 18
Schard, Simon 23
Scharpf, družina 103
Schega, Michael 16
Scheyer, Zofija pl. 12
Schikaneder, Emanuel 252
Schiller, Friedrich von 174, 231, 232
Schindler, Valentin 26, 37
Schlag, Krištof
Schlözer, August Ludwig von 226, 230
Schmerling, Anton von 266
Schmidburg, Jožef Kamilo baron 256–259, 261
Schmidhammer, Joseph 256–258
Schneidewein, Johannes 14, 23, 25, 28
Schnitzenbaum, družina
Schönborner, Georg 21–23

Schönleben, Janez Ludvik 10, 12, 14, 21, 33, 61, 62, 64–73, 75–83, 85–87, 92, 98
Schurff, Hieronymus 28, 37
Schwentner, Lavoslav 276
Scopoli, Giovanni Antonio 166
Seckendorff, Veit Ludwig von 51
Sedlnitzky, Josef von, grof 226–229, 234, 237, 254, 256–259, 261, 262, 279
Senica, Marko 139
Serafin Montegranarski, sv. 137
Serry, Jacques Hyacinthe 24
Shakespeare, William 172
Siechel, Jurij 12
Sigismund od sv. Marije 82–85
Sikst IV., papež 78
Sikst V., papež 21, 28
Singer, Ivan 11
Sintenis, Christian Friedrich 173
Sisentschelli, Jožef 97
Skalar, Adam 141
Skarzyński, January 223
Skrbinšek, Milan 278
Sládek, Miloš 133
Sleidanus, Johannes 13, 20, 21, 27, 37
Slodnjak, Anton 256–258, 261, 266, 268
Slomšek, Anton Martin, sv., škof 12
Smolik, Marijan 72
Sonnenfels, Joseph von 155, 192, 253
Spangenberg, Cyriacus 13
Spondanus, Henricus 81
Sprenger, Johann Theodor 24
Stanič, Valentin 235
Stapfer, Johann Friedrich 24
Stavbar, Vlasta 32
Stoiber, Ubald 21, 29, 37
Strabon 27
Strauss, Leopold Gottfried 153
Strigel, Viktorin 18, 37
Strle, Anton 61, 73, 75, 76, 80, 83

Stubenberg, Johann Wilhelm, grof 47–50, 52, 59
Svoljšak, Sonja 10, 254
Swieten, Gerard van, baron 9, 127, 157, 183, 215, 244
Swieten, Gottfried van, baron 157, 161, 244, 245, 279
Swift, Jonathan 174
Szógény, Laurentius 199

Šafárik, Pavel Jozef 223
Šega, Janez 64, 70
Šest, Osip 278
Škafar, Vinko 15
Škrbinc, Paskal 139
Šteberski, družina
Štih, Peter 249
Štrukelj, Anton 83
Šuklje, Fran 274

Taufferer, Inocenc baron 182, 195, 196
Tautscher, Balthasar 16
Tavčar, Ivan 274
Thallmainer, Frančišek Jožef 45, 47, 59
Tocqueville, Alexis de, grof 191, 202
Tolant, Valentin 11
Tomaž Akvinski, sv. 26, 68
Tominšek, Josip 268
Tomšič, Anton 270, 271
Toporišič, Jože 223
Trattner, Johann Thomas 153, 159, 172
Trdina, Janez 273–275, 285
Trebniški, Jurij Seifrid pl. 12
Trenck, Friedrich von 173
Trinckellius, Zacharias 66
Trithemius, Johannes 29
Trstenjak, Anton 274
Trubar, Primož 13, 14, 17, 18, 31, 37, 106, 166, 212
Tuba, Giovanni 24
Tušek, Mihael 234, 235

Ugrinović, Ana 254, 277
Ullepitsch von Krainfels, Karl 266
Ungar, Karl Raphael 128
Ušeničnik, Frančišek 81, 83

Valvasense, Francesco 50
Valvasor, družina 98–102, 110, 112
Valvasor, Adam pl. 97, 100
Valvasor, Adam Sigfrid baron 97, 100
Valvasor, Ana Marija pl. 100
Valvasor, Ana Rozina pl. 96
Valvasor, Hieronim 98–100
Valvasor, Janez Ditrih pl. 102
Valvasor, Janez Krstnik 98–100
Valvasor, Janez Vajkard pl. 10, 42, 44, 47, 48, 50, 52, 59, 61, 66, 71, 73, 82, 83, 85, 92, 95–112, 116, 117
Valvasor, Jernej pl. 97, 100, 110
Valvasor, Jurij Sigmund pl. 102
Valvasor, Karel baron 97, 98, 110
Valvasor, Marija Izabela pl. 100
Valvasor, Rozalija Konstancija pl. 100
Veber, Pierre 278
Velasquez, Joannes Antonius 81
Velestinlis, Rigas 228
Velikonja, Klemen 132
Veriti, Franc 132
Véron, François 24
Viala, Alain 212
Vidmar, Luka 10, 180, 193
Vilfan, Sergij 108, 109
Vilhar, Miroslav 244, 266–269, 271, 285
Vitelli, Francesco, nadškof 39
Vivaldo, Martin 30
Vodnik, Valentin 165, 171, 173, 235, 236
Voltaire, François-Marie Arouet 157, 167, 172–174, 189, 191, 194, 196, 197, 199–202, 204
Voss, Christian Daniel 173
Vramec, Anton 12
Vraz, Stanko 223

Waddingus, Lucas 81
Walliser, Karel Friderik 172, 173
Wegleiter, Christoph 97
Weislinger, Johann Nikolaus 30
Weisskirchner, Wolf 66
Weitlof, Moritz 274, 275
Wesenbeck, Matthias 28, 37
Wieland, Christoph Martin 231
Wiesner, Adolph 158, 168, 213, 214, 220, 221
Wilde, Franz Xaver 182, 189, 195, 196
Wildenberg, Hieronymus von 27, 37
Willenrainer, Krištof 11
Wolf, Anton Alojzij, škof 256–258, 261
Wratschko, uradnik 277
Wucherer, Georg Philipp 163
Wutt, Constantinus 23
Wützenstein, Franc baron 49–53, 59, 60

Xylander, Wilhelm 26, 37

Zanetti, družina 45
Zasius, Ulrich 27, 37
Zlobický, Josef Valentin 226
Zois baron Edelstein, Karel 199, 203
Zois baron Edelstein, Žiga 18, 129, 139, 165–169, 176, 180, 196, 199,
200, 202, 203, 229, 231, 235, 250, 261
Zupan, Jakob 256, 258, 259
Zwingli, Huldrych 16, 26
Zwitter, Fran 249

Žegar, Matija 135, 136
Žejn, Andrejka 121
Žigon, Avgust 223
Žigon, Tanja 180

Apes academicae

3

Urednik zbirke

Luka Vidmar

CENZURA NA SLOVENSKEM
OD PROTIREFORMACIJE DO PREDMARČNE DOBE

Uredil

Luka Vidmar

Recenzenta

Sašo Jerše

Jure Volčjak

Lektura angleških povzetkov

Neville Hall

Mojca Šorli

Oblikovanje in prelom

Studio Jančič

Izdajatelj

ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede

Za izdajatelja

Marko Juvan

Založila

Založba ZRC

Za založbo

Oto Luthar

Glavni urednik založbe

Aleš Pogačnik

Tisk

Collegium Graphicum

Naklada

300 izvodov

Prva izdaja, prvi natis

Ljubljana 2020

Knjiga je nastala v okviru raziskovalnega projekta *Prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku* (L6-7134), ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Izid knjige je s sredstvi za leto 2019 podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.